Мамырбекова Гүлфар Мәжитқызы

Л 2024
3077к

ЕСКІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАЗБА НҰСҚАЛАРЫ

Л 2024|3044

Мамырбекова Гүлфар Мәжитқызы

ЕСКІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАЗБА НҰСҚАЛАРЫ

Алматы
«Шапағат-Нұр»
2012 жыл

А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институтының
ғылыми кеңесі ұсынған

УДК 81175126122 (075)
ББК 81.2 қаз-03я7
М18

Пікір жазғандар:
Жауапты редакторы: ф.ғ.д., профессор М.Малбақов

Мамырбекова Г.М.
М18 Ескі қазақ тілінің жазба нұсқалары. – Алматы; "Шапағат-нұр" 2012. -360 бет.

ISBN 9965-582-38-6

Рухани мәдениетіміздің тарихынан хабар беретін бұл еңбек тіл тарихы, түркітану, тарихи лексикология, тарихи грамматика саласымен айналысатын ғалымдарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне, жалпы оқырман қауымға арналады.

УДК 811. 512. 122 (075)
ББК 81. 2Қаз -03 я7

ISBN 9965-582-38-6

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ АКАДЕМИЯЛЫҚ КІТАПХАНАСЫ
№ 0475554

Мамырбекова Г.М. 2012©
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2012 ©

КІРІСПЕ

Қазіргі нормаланған, жүйеленген, стилдік тармақтары сұрыпталған әдеби тіліміз бүгінгі жеткен биік шыңына бір күнде қол жеткізбегені анық. Қазақ әдеби тілінің түп бастауы болып табылатын Түркі қағанатында өмірге келген Орхон-Енисей, Талас жазбалары, өзінен кейінгі қарахандықтар кезеңіндегі дәстүрлі түркі және ислами әдебиетпен жалғасын тапты, бұдан кейінгі Алтын Орда мемлекетіндегі ғұламалардың еңбектері жазба тілді одан әрі өркендетті. Тіпті бұнымен ғана шектелмей, бөтен елде билік жүргізген Мәмлүктер мемлекетінде де түркілердің небір жазба дүниелері қанатын кеңге жайып, жазу дәстүрінің арнасын кеңейте түсті. Бүкіл түркі халқына ортақ жазу мәдениетінің ең алғашқы түрі тас бетіне жазылып, X-XI ғасырлардан бастап қағазға таңбалана бастады. Міне, осылайша көне түркі дәуірінен басталған жазба тіл біздің заманымызға дейінгі мыңжылдықтар аралығында, рухани һәм мәдени дүниетанымымыздың айғағы болып табылатын көптеген әдеби мұралар мен шығармаларды бүгінгі ұрпаққа тарту етті.

Бұл аталған жазба дүниелердің барлығы өз кезеңіндегі жазу дәстүрінің қатаң нормасына бағынғанымен, бірте-бірте әр ұлттың жекелеген әдеби тілдерінің дамуына үлкен жол ашты. Жалпы қандай да бір жазба тіл болмасын өз дамуында түрлі өзгерістерді басынан кешіп отыратыны анық. Уақыт талабы алға ұмтылатын қарқынды даму процесін қажет ететіні айтпаса да түсінікті, яғни жазба тілдегі норма бүгін не ертең пайда бола қалмай, адамзаттың рухани ізденістері мен сұраныстары нәтижесінде бірге дамып, қалыптасады. Тіл дамуындағы жаңа үрдістер тек ескінің негізінде дүниеге келіп отыратынын ескерсек, ескі жазба дәстүрдің XX ғасырдың басына дейін жалғасып келгендігі заңды да.

Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеу кеш қолға алынса да, қазіргі кезеңге дейін бұл салада ғалымдар тарапынан біршама тыңғылықты зерттеулер жүргізіліп, келелі тұжырымдар

жасалды. Атап айтқанда, қазақ әдеби тілінің шығу төркіні, қалыптасу дәуірлері мен даму жолдары, әр кезеңдегі жазба ескерткіштер тілі, әдеби тілдің тарихи көздері мен арналары, әдеби тілдің диалектілік негіздері т.б. мәселелер Н.Сауранбаев, Ғ.Мұсабаев, І.Кеңесбаев, С.Аманжолов, С.Исаев, М.Балақаев, М.Томанов, Е.Жанпейісов, Ә.Қайдар, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, Б.Әбілқасымов, Б.Сағындықұлы, М.Сабыр, т.б. ғалымдар тарапынан кеңінен зерттелді.

Ғалымдардың «қазақ әдеби тілі қазақ ру-тайпаларының халық болып өз алдына отау тіккен XV-XVI ғасырлардан бастап қалыптасты, бұл кезеңдерде ауызша әдеби тіл және жазбаша әдеби тіл қатар өмір сүрді» (*Р.Сыздықова*), «қазақ халқын құраған ру-тайпалар өздерінің мәдени өмірінде бірсыпыра уақыт бойы жазба әдеби тіл ретінде түркі тілдес халықтардың сауатты ұрпағына жақсы таныс және ортақ болған түркі әдеби тілін пайдаланды» (*Б.Әбілқасымов*) деген тұжырымдары қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеуге берілген дұрыс бағыт-бағдар болды.

Кез келген ұлттың көне тарихын, тілін, мәдениетін, рухани құндылықтарын танып-білуге қажетті нәрсе – жазба ескерткіштер мен нұсқалар. Тарихтан белгілі болғандай, XIV ғасырдан бастап түркі тілдес тайпалар жеке-жеке халықтарға бөліне бастады. Ал XV ғасырдың соңына қарай өзбек, қазақ, қырғыз, татар сияқты нақты ұлттар қалыптасты. Міне, осы кезеңдерден бастап жеке халықтардың өздеріне тән әдеби тілінің негізі қалана бастады. Яғни, ескі қазақ тілі XV ғасырға дейін қазақ халқын құраған ру, тайпа тілдері ретінде өмір сүрсе, XV ғасырдан кейін қазақ ұлтының ауызша және жазбаша тілі негізінде әдеби тіліміздің қалыптасуына ықпал етті. Қазақ қоғамында, жазба тіл мен ауызша тілдің арасындағы айырмашылық XIX ғасырдың екінші жартысына дейін жалғасып келді. XV ғасырдан бері қарайғы жазба тіл орта түркі жазба әдеби тілінің жалғасы іспетті болғанымен де, оларда жергілікті халық тілінің элементтері жиі ұшырасып отырды. Аталмыш кезеңдегі

жазба нұсқалар тілін ортатүркі жазба ескерткіштермен салыстырғанда тек грамматикалық формалар жағынан ғана емес, лексика-семантикалық жақтан да сабақтасатындығын аңғаруға болады. Бұған көркем әдебиет тіліндегі *тон (киім), ата (әке),* хуб суратлық *(сұлу),* ау *(аңға шығу),* т.б., ресми стилдерде кезесетін *офат табды (өлді), ишандұру (*сендіру*), иуз көрішкенде (*кездесу*), бұзғақлар (*бұзықтық*),* т.б., публицистикалық материалдарда кездесетін *талаб алу (*тонау*), хүкім қылды (*бұйрық шығарды*), хош көрді (*дұрыс көрді*)* т.б. сөздер дәлел бола алады.

Қазақ қоғамында XVIII-XIX ғасырларда қызмет еткен жазба тіл ортатүркі жазу дәстүрін қатаң сақтап, ауызша тілден айтарлықтай айырмашылығы болуымен ерекшеленді. Сондықтан да, бұл кезеңдегі ескі қазақ жазба әдеби тілі бөтендік сипатқа ие болып **кітаби тіл** деген терминмен аталып келді. Бұл атау В.В.Радловтың 1870 жылы жарық көрген «Наречия тюркских племен, живущих в Южной Сибири и джунгарской степи» атты еңбегінде орыс тіліндегі **книжный язык** дегеннің орнына жұмсалған. Ал қазақ тіл білімінде кітаби тілге қатысты берілген анықтамалар негізінен жағымсыз реңде қалыптасқан. Мысалы, «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов) «қоспа тіл» (С.Е.Малов), «касталық тіл» (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), «дін тілі» (С.Аманжолов), «қазақ тілінің ерекшеліктері көп енген шағатай тілі» (Н.Т.Сауранбаев), «бөгде сөздермен былғанған, ауытқымалы тіл» (М.Балақаев), «араб, парсы, шағатай, татар, башқұрт, өзбек сөздерімен аралас жазылған, қазақтың мұсылманша оқыған, хат танитын адамдары да түсінбейтін қоспа тіл» (Б.Кенжебаев). Ал ғалым Ғ.Мұсабаев кітаби тілге керісінше, «қазақ халқы жақсы түсінетін, бұқараға кең тараған тіл» деген баға берген болатын.

Қазақ қоғамының рухани-мәдени гүлденуіне елеулі ықпал еткен ескі қазақ жазба тілі Кеңестік кезеңде осылайша жағымсыз реңмен аталып, бөтендік сипатқа ие болды. Алайда, әр заманның өзіне сай саяси идеологиясы болатыны

мәлім. Сондықтан ескі қазақ жазба тіліміздің бұлайша аталуы билеуші елдің ұстанымымен тікелей байланысты болып келді. Әсіресе миссионерлік бағыттағы жұмыстар күллі араб жазулы дүниелерімізді жоққа шығаруға барынша атсалысты. Осының негізінде, орыс миссионерлері араб жазуының кемшін тұстарын жиі айтқыштап, орыс жазуына көшуге уағыздады. Ұлтым деген қазақтың «ұлы тұлғалары» халықтың күллі рухани дүниесі араб жазуында жатыр, араб жазуы – тарих тамыршысы, халық қазынасының қоймасы, - деп, оны жан-тәнімен қорғаштап, шырылдады. Алайда оларға арабшылдар, ескішілдер, қадымшылар, керітартпалар, ұлтшылдар, діншілдер, молданың шашбауын көтерушілер деген үлкен айып тағылды. Ал егемендікке ие болған қазіргі кезеңдегі тіл саясаты өткеніміздің тарихын ұлттық көзқарас тұрғысынан сипаттауға мүмкіндік алып берді. Өз бастауын ортағасыр жазбаларынан алып, соны кейінгі ұрпаққа дейін жалғастырып әкелген ескі қазақ жазба тілі **«рухани-мәдени феномен»** (*Н.Уәлиұлы*) ретінде тіліміздің даму тарихының қайнар көзі болып қала бермек.

Оқырман қауымға ұсынылып отырған бұл кітапта XVIII-XIX ғасырлардағы жазба тілдің стилдік қызметі көрсетіліп, олардың тілдік ерекшеліктерін нақты дәлелдеу мақсатында және жазбаша формадағы құрылымдарын көрсету үшін ескерткіштердің түпнұсқалары мен транскрипциялары қоса беріліп отыр.

Жазбалардың түпнұсқалары М.П.Вяткиннің еңбегінен, Мәскеудегі Ленин атындағы кітапханадан, Мемлекеттік архивтегі қолжазбалардан, және ҚР Орталық Ғылыми кітапханасының, Ұлттық кітапхананың сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорынан алынды.

Көптеген жазбалардың түпнұсқаларын үлкен ұстаздық қамқорлықпен ұсынған, бұл кітаптың шығуына мұрындық болған Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Бабаш Әбілқасымұлы Әбілқасымовқа зор алғысымды білдіремін.

I ТАРАУ. ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІ
ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Ұлттық жазба тіліміздің негізі қаланған XIX ғасырдың II жартысынан бастап қазақ тіл білімінде жазба тілді екі түрлі сипатта қарастыру орын алған еді. Оның бірі – қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі де, екіншісі – кітаби тіл. Бұның соңғысы XX ғасырға дейін қазақ қоғамында қолданыста болды. Осы кітаби тіл термині қандай мағына береді, шынымен де кейбір зерттеушілер көрсетіп жүргендей «баспадан жарық көруіне» байланысты аталған ба? Егер баспадан жарыққа шығуына қатысты айтылған болса, ұлттық сипатта басылған шығармаларды қайда қоямыз? Ал жазба тіліміздің арғы тарихы күні бүгінге дейін неге осы кітаби тіл тұрғысынан қарастырылады? Кітаби тіл, кітаби лексика нені меңзейді?

Жоғарыда айтқанымыздай, ғалымдар тарапынан кітаби тілге шұбарланған тіл, қоспа тіл, касталық тіл, дін тілі, шағатай тілі, ауытқымалы тіл, аралас тіл деген сияқты анықтама берілген еді.

Қазақ ғалымдары арасынан ең алғашқы болып «кітаби тіл» терминінің дұрыс еместігіне назар аударған профессор Б.Әбілқасымов болды. Ғалым «кітаби тіл» терминінің қазақша әдебиеттерде екі түрлі ыңғайда, яғни «біріншісі – шағатай немесе орта азиялық түркі әдеби тілінің (тюрки) мағынасында, екіншісі – шағатай тілінің қазақ авторлары шығармасында қолданылған түрі ретінде аталғанын айта келіп, егер «кітаби тілді» шағатай немесе орта азиялық түркі әдеби тілінің синонимі ретінде танитын болсақ, XVIII-XIX ғасырда өмір сүрген сауатты қазақтардың баршасы өз туындыларын түркі әдеби тілінде жазған болады және ол тілді жете меңгерген болады. Ал шындығына келсек, XIX ғ. бірінші жартысында өмір сүрген қазақ азаматтары Шоқан, Махамбеттер өздерінің ағайын-тумасына жазған хаттарын шағатай не түркі әдеби тілінде жазуы ешбір мүмкін емес», -

дей отырып, бұл тілді қазақтың «көне әдеби тілі» деп атаған дұрыс деген пікір білдірген болатын [1, 121-123 б.].

Ал «кітаби тіл» дегеннің орнына «ескі қазақ жазба тілі» деген ұғымды ендіру қажеттілігін көтерген ғалым Н.Уәлиұлы болды. Ғалым қазақ қоғамында қолданылған араб жазуының сөйлеу тіліне негізделмеген Орта түркі дәуіріндегі, Алтын Орда кезеңіндегі жазба ескерткіштерінің емле үлгісімен жазылып, бертін келе халық тілінің, сөйлеу тілінің элементтері аталмыш тілдің дыбыс, сөз жүйесіне бірте-бірте ене бастағанын, сөйтіп қазақ қоғамында ескі қазақ жазба тілі қалыптасқанын атап көрсетеді [2, 158 б.].

Академик Р.Сыздық XV-XIX ғасырлар аралығында қалыптасқан кітаби тіл бірте бірте қазақыланып XIX ғасырдың аяғына таман жалпыхалықтық негіздегі жаңа жазба әдеби тілмен астасып кетті дей отырып, «ескі қазақ жазба» тілінің алғашқы нұсқасы ретінде XVI ғасыр ескерткіші Қадырғали бидің «Жамиғат тауарихын» атап көрсетеді.

Біз ғалымдардың жоғарыдағы пікірлеріне толықтай қосыла отырып, мынадай тұжырым жасаймыз: кітаби тілге жатқызылған шығармалар тілінде қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсететін құрылымдық жүйе сақталған және көне, орта түркі дәуіріндегі ортақ түркілік элементтердің ұлттар тіліне ыдырағаннан кейінгі кезеңдердегі қазақы болмысын бізге жеткізіп, ұлттық жазба тілдің қалыптасуына кең жол ашқандықтан кітаби тілге жататын жазбаларды **«ескі қазақ жазба тілі»** үлгілері деп тануымыз қажет. Қазіргі әдеби тіліміздің қазыналық сөздік қорын барынша молайтқан да осы дүниелер. Сондай-ақ кітаби тіл деп айдар тағылған ескі қазақ жазба тілі тек аз ғана топтың, яғни сауаттылардың ғана мүддесіне қызмет еткен жоқ. Өйткені тамырын VIII ғасырдан бастаған араб жазуы кириллица қабылданған кезеңге дейін қазақ халқының арасына кеңінен тарады. Ал Кеңес Одағы кезеңіндегі сауатсыз қазақтар санының аса көп мөлшерде көрсетіліп келуі, алаш арыстарының көзін жойған сұрапыл саяси идеологияның ықпалынан болған еді.

Өйткені күллі қазақ «әріп танымайтын қараңғы» болса, араб жазуымен мерзімді басылымдардың халық арасына жаппай таралуы да мүмкін емес жағдай болатын.

Туыстас өзбек, татар т.б. халықтар кітаби тіл терминін қолдану былай тұрсын, тарихи жазбаларындағы бөтендік сипатты жатсынбай, керісінше меншіктеп көне өзбек, көне татар тілі жәдігерлері деп танып келеді. Бұл орынды да. Себебі, орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің ортақ тілде жазылғандығы дау тудырмас, ал ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдердегі жазбалар тілінде жекелеген ұлттық сипаттағы тілдік белгілер жүйелі түрде кездесіп отырады.

Енді кітаби тілдің синонимі ретінде жұмсалып келген, **шағатай тілі** терминіне арнайы тоқтала кетсек. Араб жазулы қазақ жазбалары кітаби тілде немесе шағатай тілінде жазылды деген пікірлердің қалыптасуының негізгі себебін анықтау үшін, ең алдымен тіл тарихы мен түркітану саласында қалыптасқан түркі тілдерін топтастыру кезеңдері мен терминдеріне тоқталу керек. Бүкіләлемдік түркітану саласындағы қалыптасқан үрдіс бойынша түркі тілдерінің тарихын V-VIII ғасырлардан, яғни Орхон-Енисей ескерткіштері табылған кезден бастайды. Ал түркі тілдерін ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеу ісі XIX ғ. орта тұсынан бастап қана қолға алынғаны мәлім. Жекелеген түркі тілдерінен деректер жинап, солардың негізінде ғылыми тұжырымдар жасау арқылы түркітану ғылымын жаңа белеске көтергендердің алғашқыларының бірі В.В.Радлов болды. Міне осыдан бастап түркі тілдерін зерттеу қарқынды дамып, соның нәтижесінде А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков сынды ірі ғалымдар түркі тілдерін топтастырып классификациялады. А.Н.Самойлович түркі тілдерін этникалық түпкі негізіне қарай топтастырса, С.Е.Малов жас мөлшеріне байланысты, Н.А.Баскаков түркі тілдерінің этнологиясымен қатар грамматикалық ортақ заңдылықтарын, олардың қалыптасу, даму тарихын

басшылыққа алды.

Н.А.Баскаков түркі тілдерінің дамуын алты дәуірге бөліп қарастырғаны белгілі:

1) Алтай дәуірі

2) Хун дәуірі (б.з.д. V ғ.)

3) Көнетүркі дәуірі (V-X ғғ.)

4) Ортатүркі дәуірі немесе негізгі түркі тайпалар тілінің қалыптасып даму дәуірі (X-XV ғғ.)

5) Жаңатүркі дәуірі немесе белгілі бір халық тілінің қалыптасып даму дәуірі (XV-XX ғғ.)

6) Ұлы Қазан төңкерісінен кейінгі түркі тілдері дамуының жаңа дәуірі [3, 113]. Н.А.Баскаковтың бұл топтастыруынан кейінгі ғалымдар тарапынан басқаша көзқарас орын ала қойған жоқ. Керісінше, тіл білімінде бүкіл түркі тілдерінің тарихын осы бағыт бойынша топтастыру қалыптасып кетті.

Ғалым Н.А.Баскаков ортатүркі дәуіріндегі түркі тілдерінің өзін екіге бөліп көрсеткен болатын:

а) Қарахандық кезең (X-XII ғ.ғ) және

ә) Моңғолдық кезең (XIII-XV ғ.ғ.).

Алайда, ғалымның көрсетіп отырған моңғолдық кезеңінде моңғол билігі үстем болғанымен де олардың тілі түркі тілдерінің ешқайсысына қатты әсер ете қойған жоқ және моңғол элементтері түркі тілдерінің лексикалық қорына молынан енбеді де. Ал моңғолдардан бұрын VIII ғасырда арабтардың басып алуы түркі халықтарының тіліне қатты әсер етіп, араб, парсы сөздері молынан енді, тіпті араб және парсы тілінде шығарма жазу үрдісі қалыптасты. Бұның негізгі себебін түркі жеріне араб жазуының қолданысқа енуімен байланыстырамыз. Яғни, араб графикасы жергілікті тілге айтарлықтай ықпал етті. Сол кезеңде араб және парсы тілінің заңдылықтарын қоса меңгеру жазу білетін адамның сауаттылығын көрсетеді деген психология қалыптасты. Бұдан бөтен халықтың графикалық таңбалары екінші халықтағы жазба тілдің қалыптасуына, жазба мәдениеттің нормалануына үлкен әсер ететінін көреміз.

Біздің ойымызша, жоғарыдағы Н.А.Баскаковтың XIII-XV ғасырлар аралығын моңғолдық кезең деп көрсетуі түркітану саласында **шағатай тілі** терминінің қалыптасуына ықпал етті.

Мәселен, белгілі түркітанушы ғалым Э.Р.Тенишев қазіргі түркі халықтары ұлттық кезеңге дейін ортақ форма ретінде шағатай әдеби тілін қолданған дей отырып түркі тілдерінің даму кезеңін алтыға бөледі де, шағатайлық дәуірге XV-XVIII ғасырлар аралығын жатқызады:

1. Көне түркі (V-X ғғ.)
2. Көне ұйғыр (VIII-XVII ғғ.).
3. Қараханидтік-ұйғыр (XI-XII ғғ.)
4. Хорезмдік-түрки (XIII-XIV ғғ.)
5. Шағатай (XV-XVIII ғғ.)
6. Түрки (XIX-XX ғғ.) [4].

Ғалымның пікірі бойынша, бүкіл түркі тілді халықтарда (башқұрт, татар, қазақ, қарашай, балқарлар т.б.) шағатайлық дәстүр, тіпті одан бұрынғы хорезмдік әдеби дәстүр үзілмей жалғасып келген. Ал шағатай жазба тілі бірте-бірте жергілікті халықтық элементтермен молығып, жазба тілдің жергілікті қолданыстағы варианттары пайда болған. Бұны ғалым Молда Нияздың дастанына қатысты өз пікірін айта келіп дәлелдейді, яғни дастан қазақ ортасында жазылғандықтан, поэмада қазақ тілінің заңдылықтары басым, сондықтан бұл тілді ***ескі қазақ әдеби тілі*** деп айтуға болады дейді. Бұл жерде ғалым шағатай тілінің негізінде жергілікті қолданыстағы, ескі қазақ жазба әдеби тілінің дамығанын ескертіп отыр [4].

Ал кейбір ғалымдар шағатай тілі XIV-XV ғасырларда қолданыста болған тіл екендігін, қазақ тіл біліміндегі кітаби тіл осы шағатай тілінің жалғасы болып табылатындығын және шағатай тілінің көркем жазба әдебиетке, іс-қағаздарына (хаттар, хан жарлықтары), діни еңбектерге тән бірнеше стилдік тармақтары болғандығын айтады [5, 95-101].

Жоғарыдағы ғалымдар тұжырымдарынан көріп тұрғанымыздай, шағатай тілінің құрамына қандай түркі

тілдерінің кіретіндігі, қай кезеңді және қандай тілдерді қамтитыны, терминнің қалай қалыптасқандығы, қай дәуірдің тіліне байланысты қолданылғандығы туралы ғалымдар арасында нақты айтылған немесе бірізді қалыптасқан пікір жоқ. Осыған орай, XVIII-XIX ғғ. ресми құжаттар мен хаттар, кеңсе іс қағаздары және қазақтың алғашқы газеттер тілі де кітаби тіл немесе шағатай тілі деп аталатын жазба әдеби тіл дәстүрінде жазылғандығы туралы үнемі зерттеушілер тарапынан айтылып жүр. Алайда шағатай тілі терминінің моңғол билігіне қатысты қалыптасқандығын және оның көне өзбек тілінің синонимі ретінде де айтылатынын ескерсек, оны XV ғасырды былай қойғанда қазақ деген халықтың толықтай ұлт дәрежесінде қалыптасуы аяқталған XVIII-XIX ғасыр жазба тілмен байланыстыру дұрыс болып есептелмейді. Себебі, қазақ халқы өзінің жазба әдеби тілі ретінде әріден қалыптасқан әмбебап сипаттағы түркі жазба тілін пайдаланғанымен де, XV ғасырдан бастап жеке ұлт болып қалыптасуына байланысты ауызекі сөйлеу тілі элементтерін жазба тілге молынан ендіре бастады. Яғни жазбаларда кейбір түркі халықтарына (қазақ, ұйғыр, татар, өзбек, т.б.) жаппай түсінікті болу мақсатында қолданылған ортаазиялық түркі әдеби тіліне тән орфографиялық белгілер, морфологиялық формалар сақталғанымен де, халықтық тілдің (қазақ тілінің) элементтері жүйелі түрде қолданылғанын жоққа шығара алмаймыз. Қатаң нормаға бағынған жазба тілдің дәстүрлі жүйесі өз әсерін қазақ жерінде XX ғасырға дейін жоймағаны белгілі. Сондықтан да араб жазулы жәдігерлердің тілінде кездесетін көне және ескі элементтер оның шағатайша жазылғандығының көрінісі емес және шағатай тілі деген атауға қарама-қарсы қойып салыстыратын тілдер де жоқ. Бұл атаудың моңғол тіліне де ешқандай қатысы жоқ. Яғни белгілі бір өнірді билеуші адамның есімін ғана көрсетіп отыр деуге болады.

Сонымен «шағатай тілі», «кітаби тіл» деген атаққа ие болған ескі қазақ жазба тілі соншалық жат болса неге

әдеби тілдің бірнеше стилдерінде еркін қолданыста болды? Демек, ескі жазба тілдің қолданылу аясының кеңдігі оның өміршеңдігін көрсетеді. Бұған оның бір емес бірнеше стилдік тармақтар бойынша халыққа қызмет етекендігі дәлел бола алады. Яғни ескі қазақ жазба тілінің бірнеше салаларда қолданылуының өзі оның бұқарашылдық сипатта болғандығының дәлелі. Сондықтан да ескі қазақ жазба тілінде дүниеге келген жәдігерлерімізді ешкім түсінбеген кітаби тілде жазылды немесе тек сауаттылардың мүддесіне жарады деп сыртқа теппей, тарихи төл туындыларымыз ретінде қабылдауымыз қажет. Егер шынымен де, ескі қазақ жазба тілі азғантай топқа ғана жарамды болған болса, бұл тіл көркем әдебиет стилінде, ресми іс-қағаздары стилінде, публицистикалық стилде, эпистолярлық стилде, сонымен қатар ғылыми көпшілік әдебиет стилінде қолданыста болып, XX ғасырға дейін жалғасын таппас еді.

Қорыта айтқанда, ескі қазақ жазба тілі қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Көне одан кейін орта түркі дәуірлерінен бастау алған ескі жазба тілдің құрылымындағы дәстүрлі қатаң әмбебап норма XV ғасырдан XX ғасырға дейінгі аралықта бірқатар өзгерістерге ұшырап өз заманының жазу мәдениетінің озық түрін қалыптастырды. Көне түркі тілі болсын, орта түркі тілі болсын тіпті бертінгі ескі қазақ тілі болсын бұлардың барлығын да өз заманындағы жазу мәдениетінен оқшау қарастыруға болмайды және осы үш жазба тілдің (көне түркі тілі, ортатүркі тілі, ескі қазақ тілі) сабақтастығы мен байланысын үнемі есте ұстаған абзал. Өйткені алдыңғы екі жазба тілдің (көне, орта) негізінде қалыптасқан ескі қазақ жазба тілінің құрамынан сол дәуірлердің куәсі ретінде сақталған тілдік бірліктерді де, таза ұлттық жазба тілдің белгілерін де кездестіре аламыз.

Сөз соңында айтарымыз, ғалым Ғ.Мұсабаев атап көрсеткендей, «кітаби тіл ешқашан құбыжық болған емес».

1.2 ОРТАТҮРКІ ЖӘНЕ ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Мындаған ғасырды қамтитын тілдің даму сипатын анықтау үшін оны көнеден жаңаға және жаңадан көнеге қарай салыстырып, тарихи тұрғыдан зерттеу қажет-ақ. Өйткені, көне, тіпті одан да арғы тілден өрбіген қазіргі түркі тілдері бір-бірімен өзара сабақтасып немесе қайтадан ыдырау сияқты құбылыстарды басынан өткізгені айтпаса да түсінікті. Алайда, әлемдік түркологияда осы кезеңге дейін түркі тілдерінің көне қабаттары, оның ішінде ататүркі (пратюрки), түптүркі (прототюрк) деңгейі кең көлемде зерттелген емес. Ал қазақ тілі мамандары тарапынан түркітану саласына қатысты зерттеулер тек 1950 жылдары ғана қолға алына бастағаны белгілі. Оған С.Е.Маловтың қазақ тілі тарихын зерттеуге тікелей қатысы бар көне және орта түркі жазба нұсқалары деген пікірі әсер еткенін жоққа шығара алмаймыз.

Ескі қазақ жазба тілінің құрылымын XV ғасырға дейінгі ру, тайпалардың тілдік ерекшеліктерін көрсететін ортағасырлық ескерткіштерден бөлек қарастыра алмаймыз. Себебі, ескі қазақ жазба тілі олардың заңды жалғасы болып табылады. Тіпті қазіргі түркі тілдерінің барлығының ортағасырлық мұралармен тілдік байланысы тереңде жатыр. Жалпы орта ғасырдағы мұралар қыпшақ, қыпшақ-оғыз немесе оғыз-қыпшақ тілдерінде жазылғандығы ғалымдар тарапынан тұжырымдалған. Осыған орай Орта Азия, Алтын Орда және мамлюк (Египет) қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер болып бөлінетіні мәлім. Орта Азия мен Алтын Ордада жазылған жәдігерлердің басым бөлігі түркі әдеби тілінде жазылған көркем шығармалар. Ал Египетте (мамлюк қыпшақтары тілінде) жазылған ескерткіштер қыпшақ тілін үйренуге, зерттеуге арналған сөздіктер. Бұл сөздіктер қыпшақ тілінің ресми тіл болуымен байланысты заман талабының қажеттілігіне сай жазылған

еді және қыпшақ тайпаларының ауызекі сөйлеу тілінің негізінде құрастырылды.

Сондықтан да XI-XIV ғасырлар аралығында Алтын Орда мен Египетте жазылған жазба ескерткіштердегі тілдік бірліктерді ескі қазақ жазба тілімен салыстыра қарастырудың маңызы зор. Ескі қазақ жазба тіліне қатысы айқын жәдігерліктерге XI-XIV ғасырлар аралағында қыпшақ тілін үйретуге арналған оқулық түрінде түзілген сөздіктерді жатқызуға болады.

Жалпы қыпшақ жазба ескерткіштері әр жерде, әр ғасырда жазылса да оларда фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және морфологиялық ұқсастықтар жүйелі түрде сақталған. Сондықтан да: «Орта ғасыр қыпшақтары бір тілде сөйлеген, қай өңірді жайлап, қай атырапта жүрсе де олардың ана тілі біреу болған. Барған елге, басқан жерге сол тілді ала барған. Шек келтірмес шынай шындық осы» (*Ә.Құрышжанов*).

Профессор Ә.Құрышжанов XIII-XIV ғасырлардағы ескерткіштерді жазба және ауызша тіл ескерткіштері деп екіге бөледі. Яғни жазба тіл ескерткіштері көне ұйғыр, дәстүрлі түркі және араб, парсы тілдерінің әсеріне ұшыраса, ауызша тіл ескерткіштері қыпшақтардың таза ауызекі сөйлеу тіліне негізделген, оларға қыпшақ тілін үйретететін оқу құралдары мен сөздіктер жатады. Сондықтан ортағасырлық қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің сабақтастығын ашу үшін де ортадағы ескі қазақ жазба тілінде жазылған ескерткіштердің тілдік ерекшеліктерін сипаттаудың маңызы зор. Ең алғашқы ескі қазақ жәдігерлері XVI ғасырдың басында жазылған Қадырғали Қосымұлының «Жамиғат тауарихы» мен Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі». Бұл шығармалар ортағасырлық қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін байланыстыратын, сабақтастыратын, жалғастыратын ең басты еңбектер болып табылады.

Тарихшылардың көрсетуінше XI-XII ғасырларда пайда болған қыпшақтар ұлысы құрамында қимақ, куман,

печенег, оғыз тайпалары болған. Одан әрі күшейіп мемлекет дәрежесіне жеткен қыпшақтар қол астына басқа да түркі тектес тайпаларды шоғырландырады да, XII-XIV ғасырларда Алтын Орда мемлекетінде қыпшақ тілі ресми тіл болады. Ал қазақтардың түркі тайпаларынан бөлініп өз алдына халық болып қалыптасқан XV ғасырдан XX ғасырға дейін сақталған ескі қазақ жазба тілінің құрылымын айқындау үшін ортатүркі тілінің тарихы есепке алынуы шарт.

Ғалымдардың басым көпшілігі орта түркі ескерткіштерін

1. Дәстүрлі түркі әдеби тілінде жазылған шығармалар .

2. Жергілікті халық тілінде жазылған шығармалар деп екіге бөліп қарастырады.

Дәстүрлі әдеби тіл негізінде жазылған көптеген шығармаларға Рабғузидің «Қиссасу-л-ән-бие», Құтбтың «Хұсырау уа Шырын», Хорезмидің «Мұхаббатнама», Әлидің «Нахадж әл-Фарадисі», Сарайдың «Гүлістан бит-түрки», А.Иүгнекидің «Һибат-ул хақайық» т.б. жатқызса, жергілікті халық тілі негізінде жазылған ескерткіштерге Қожа Ахмет Яссауидің «Диуани хикметін», С.Бақырғанидың «Хикметі» және осы дәстүрді жалғастырушы ақындардың шығармаларын жатқызады.

Жалпы әріден келе жатқан дәстүрлі жазба тілдің қалыптасқан заңдылықтары болатыны даусыз. Ал оны анықтау оңай емес. Себебі, ортағасыр ескерткіштерінің барлығында бұрыннан келе жатқан дәстүрлі жазуды сақтау ұстанымы да, жергілікті тіл ерекшелігін қолдану да орын табады. Ғалым А.Зайончковский қараханид, алтынорда, мысыр, ескі османтүркілік ескерткіштер тілін бір бірімен салыстыра, отырып зерттегенде ғана олардың тілдік жүйесіндегі тілдік сабақтастықты, айырмашылықтар мен ұқсастықтарды нақты болжауға болатынын ескерткен. Сондықтан ортағасырлық түркі тілі мен ескі қазақ жазба тілі арасындағы ұқсас не айырым белгілерді табу үшін олардың грамматикалық, лексикалық, фонетикалық, морфологиялық құрылымы мен құрамын салыстыра, салғастыра отырып, яғни барлық тіл

деңгейлері бойынша жүйелі түрде зерттеу қажет.

Ескі қазақ тілі үлгілері ортатүркі жазба дәстүрі нормасын қатаң сақтағандықтан да, жазбалар тілінен оғыз, қарлұқ-ұйғыр, қыпшақ, бұлғар элементтерінің қайсысын болса да кездестіруге болады. Сондықтан да ескі қазақ жазба тілінің сөздік қоры таза қазақтық сипатта болған жоқ. Жалпы таза қыпшақ, таза оғыз немесе қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылып қалған ортағасыр ескерткіші кездеспейді. Тіпті бұл тайпалар тілінің бір-біріне әсері кейінгі жеке халықтар тілінде де сақталуы әбден мүмкін. Осыған орай ғалымдардың мынадай орынды пікірін келтіре кетуді жөн көреміз: «Әрине бүгінгі түркімендер бір кездегі оғыздардың заңды жалғасы екендігі немесе бүгінгі қазақтар тарихи тұрғыдан қыпшақтармен ұласатындығы, соның салдарынан бүгінгі түркімен тілі бір заманғы оғыз тілінің, ал қазақ тілі бір уақыттағы қыпшақ тілінің негізгі заңдылықтарын бойларына сақтағаны ешбір дау көтермейтін мәселе. Алайда, мына нәрсені ескеру керек, замандар бойы бір-бірімен қанаттас, көршілес отырған, бір-бірімен араласып жатқан тайпалар қазіргі түркі халықтарының қайсысында да өз іздерін қалдырды. Соның салдарынан бір кезгі оғыз тайпасы тілінің элементтері қыпшақ тобындағы тілдерде ұшырасса, ескі қыпшақ тілінің элементтері қазіргі оғыз тобындағы тілдер құрамынан кездесіп қалуы да ықтимал» [6, 184].

Жалпы орта түркі және қыпшақ тілді ескерткіштер әдеби көркем шығарма түрінде де, сөздік не оқулық түрінде де жеткені белгілі. Ал әдеби көркем шығарма тілі мен сөздік тілінде өзіндік айырмашылықтар болатыны мәлім. Көркем әдеби ескерткіштерде тұрақты-бейнелі сөз тіркестері мен синонимдер, антоним, омонимдер және т.б. тілдік қабаттар молынан қолданылатындықтан сөздіктерге қарағанда салыстырмалы талдауға өте қолайлы болып келеді. Ал ортағасырлық қыпшақ тілді сөздіктердің артықшылығына тіл-тілдегі аудармалардың немесе баламалардың көрсетілуін жатқызуға болады.

Жазба ескерткіштер кез-келген халық тарихының түп қазынасы ғана емес, ұлт тілінің ұзақ ғасырлардағы пайда болуы мен қалыптасуының, дамып жетілу жолдарының дәйегі. Сондықтан ескі қазақ жазба тілі құрылымындағы сыры жұмбақ немесе белгісіз ерекшеліктердің шешімін табу үшін жазба жәдігерлердегі тілдік деректерге сүйенудің маңызы зор. Өйткені қандай тіл болсын ұзақ ғасырлық дамуында өз бойында көне тілдік белгілерді сақтап қалары сөзсіз. А.М.Щербак бұл туралы былай дейді: «Расхождению языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие, поэтому каждый современный язык или диалект наследует про языковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм и признаков, прошедших сквозь призму многократных и разновременных смещений» [7, 22].

Ескі қазақ жазба тілі мен ортағасыр ескерткіштері тіліндегі сабақтастықты, ұқсастықты немесе айырмашылықты іздегенде екі кезеңдегі нақты тілдік материалды қолдана отырып дыбыстық өзгерістерге баса назар аударған дұрыс-ақ. Мәселен, ескі қазақ жазбаларындағы *ашлық* (астық), *бауғузлау* (бауыздау), *бойұн* (мойын), *бұғдай* (бидай), *бұрұн* (мұрын), *иығлатар* (жылатар), *шарылха* (жарылқа), *иүзүм* (жүзім), *ұнұт* (ұмыт), *ағыз* (ауыз), *ағыр* (ауыр) т.б. көптеген сөздер оның орта түркі жазба дәстүрін сақтағанының көрінісі болып табылады. Яғни *ш* әрпі орнына *ч* (үчүн), *с* орнына *ш* жазу (иаш), көпшілік жерде *қ* орнына *х* жазу (ұхсау, иахшы), дыбыс үндестігінің сақталмауы (ұғұлны, адамны, хуб суратлы), соңғы буында *і, ы* қысаң дыбыстарының орнына еріндіктерінің жазылуы (берүб, келүб), *р, г, л* дыбыстарының сақталуы (туғмыш, ерді, олтұрды, сөз аяғындағы *т, к, г* дыбыстарының сақталуы *дост* (дос), *тірік* (тірі), *ұлұғ* (ұлы), т.б.

Ғалым М.Сабыр атап көрсеткендей: «Тарихтың терең қатпарларынан, ежелгі түркі дәуірінен де арғы замандардан келе жатқан дыбыстар, дыбыстық өзгерістер түркі рутайпа тілдерінің дамуына, бергі заманда ұлт тілдерінің

қалыптасуына, әр халықтың лексикалық қорының түзілуіне тікелей игі ықпал етті» [8, 21]. Және соңғы кезеңдердегі морфонологиялық бағыттағы зерттеулердің әдістерін қолдана отырып талдау жүргізсе біршама басы шешілмеген мәселелерді айқындауға болатын сияқты. Себебі, кейбір дыбыстық өзгерістерді қандай құбылысқа жатқызуға болатындығы қиынға соғып отырғаны шындық.

Түркі тілдеріндегі дыбыстық өзгерістердің тарихы – бұл қазіргі жеке тілдерге ыдыраған тілдердің фонетикалық жүйесінің құрылымы болып табылатындықтан сөздің жамылғысы болып есептелетін дыбыстар жүйесі мағынаға қатты әсер етеді. Н.С.Трубецкой мағынадан алшақ жатқан дыбыстықдаму ендігі жерде мағынаға ие болмайтынын айтқан және тек фонетикалық бағыт мағына ажыратушы бірліктерді көрсете алмайтындықтан, фонеманы фонологияның аясында қарастыру керек деп қорытады [9, 110]. Түркі тілдеріндегі дыбыстарды салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу тек елуінші жылдарда ғана басталғаны белгілі. Оны ең алғаш Н.К.Дмитриев, Ф.Г.Исхаков, Д.Г.Киекбаев, Н.А.Баскаков сияқты ғалымдар қалыптастырған еді. Н.А.Баскаков өз зерттеулерінде бұлғар, оғыз, қыпшақ, қарлұқ, ұйғыр тілдеріндегі дыбыстар фонологиялық даму процесінде өздерінің ерекшелігін сақтап қалғанын айтады [10, 16].

Сондай ақ тарихи салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулерде басқа салаларға қарағанда лексика-семантикалық талдаудың маңызы бірінші орында тұрмақ. Осыған орай К.М.Мусаев мынадай пікір айтқан болатын: «Если при сравнительном изучении фонетики и морфологии исследователь оперирует соответственно десятками и сотнями языковых элементов, то при сравнительном исследовании лексики ему приходится оперировать уже элементами, в несколько сот, а то и тысячи раз превышающими указанное качество. Это в определенной степени является объективной причиной отставания направления сравнительно-исторических исследовании по

лексике и семантике тюркских языков, такие как языков мира вообще» [11, 3].

Сондықтан да орта түркі мен ескі қазақ жазба тілін бір біріне қарама қарсы қойып талдағанда тілдің даму деңгейлері тереңірек ашылады. Яғни А.А.Леонтьев көрсеткендей бір тілдің әр дәуірдегі сипаты көрінеді: «До сих пор мы говорили о родстве языков и при этом исходили из того, что они всегда развиваются в одном направлении: от меньшего числа языков к большему, от праязыка к дочерним языкам. На самом деле все гораздо сложнее. Языки могут не только расходиться не реже они идут друг-другу навстречу» [12, 26].

Белгілі бір сөздің тарихи мағынасы ру-тайпа өмірімен тығыз байланысты болғандықтан, тілдер арасындағы ерекшеліктер лексика-семантикалық байланысты салыстырып-саралауда айқын білінеді. Себебі. Б.А.Лариннің көрсетуінше: «Далекая цель исторической лексикологии – выяснение таких компонентов словарной системы языка, которые в истории его развития эволюционируют единым фронтом, т.е. обнаруживают прочные, устойчивые связи» [13, 12].

Мәселен, ескі қазақ жазбаларында қазір таныс емес не болмаса қазіргі кезеңде ұмыт болған, семантикалық өзгерістерге түскен немесе күнделікті қарым-қатынас тілінде қолданыла бермейтін ескіліктер қатары өте мол. Ондай сөздерді екі топқа бөлеміз:

1. Жеке сөздер
2. Сөз тіркестері

Жеке сөздер қатарына мыналарды жатқызуға болады:

Үстін. Ортағасыр ескерткіштерінде жоғары, басым деген мағынада жұмсалған: *Үстүн таңрі алтын иалаңуқ – Тәңірі жоғары, төменде – халық* (Алтын иаруқ). Бұл сөздің осы мағынада жұмсалуы қиссалар тілінде көп кездеседі.

Көзле. Ескі қазақ жазба нұсқаларында кездесетін қарау, бақылау мағынасындағы *көзле* сөзі «Хұсрау уа Шырында» да дәл осы мағынада жұмсалған: *Сени иырақдын көзлегеиин* (Сені алыстан қарап тұрамын). *Олтұртты иол башында*

көзлетіб иол (Жол басына жол қаратып отыртты).

Сонымен қатар, *көнік* (ат, жылқы), *жақ* (садақ), *кече* (түн), *біліг* (ақыл), *бічу* (кесу), *сұру* (қуу), *инану* (сену), *ишандұр* (сендіру), *атғучы* (мерген), *ау* (аң), *бурж* (шоқжұлдыз), *иоғұрқан* (көрпе), *емкек* (бейнет), *ұлұғ* (үлкен) т.б. Мұндай ескіліктерді жүздеп теріп көрсетуге болады.

Орта түркі жазбаларында актив қолданыста болған араб, парсы сөздерінің де ескі жазба тілде сол мағынада жұмсалуы екі тіл арасындағы сабақтастықты айқындайды. Мәселен, *акабир* (жасы үлкендер), *акаһ* (ескерту), *аксар* (өте көп), *алижаһали* (ұлы мәртебелі), *аликаһали* (биік тақты), *дәфине* (құнды мүлік), *диуар* (бекініс), *жазағ уа фазағ* (қатты қайғылану), *забат* (билік), *дабыт* (әскербасы), *зағифа* (әйел), *зайғ* (жоғалу, құру), *заһад* (құдайға құлшылық етуші), *заһар* (*у*), *заһир* (жариялау), *азарде* (ренжісу), *әһәнәт* (қорлық) т.б.

Сөз тіркестерінің қатарына *көтеріле аттану* (топтанып жолға шығу), *түп көтеру* (жайпап кету, шығындау), *жортар ат* (жүріске мықты ат), *ғарық қылу* (суға кету), *хал тілі* (адамзат түсінетін тіл), *ауға бару* (аң аулау), ағаз қылу (*бастап алып шығу*), ағыр ләшкер (*қалың қол*), ажиз болу (*әлсіреу*), азар беру (*қорлық көрсету*), бимар болу (*ауруға ұшырау*), дұғайбәд қылу (*теріс бата беру*) т.б. жатқызуға болады.

Морфологиялық салыстыру арқылы да орта түркі және ескі қазақ жазбаларының арасындағы сабақтастықты көруге болады. Мәселен, есімдіктердің септелген түрлері *баңа, бенге, бенім, бенден,* түрінде, ал *деп* көсемшесі *дайу* түрінде, есімшенің *-ған* жұрнағының орнына *мыш,* III жақтағы жіктік тұлғаның *дур* формасымен келуі, *у* жұрнағының орнына *-ғу*, есімшенің *-тұғын*, *-тын* тұлғасы орнына *тұрған* (бара тұрған) сөзінің қолданылуы, көмектес септігінің *бірлән, билә* түрінде болуы, сөздердің алдына парсының *би, на* префикстерінің қолданылуы, *е* етістігінің *ер* түрінде, *бол* етістігінің *ол* түрінде тұруы, сын есімнің *-дай, -дей*

жұрнағының орнына *-дек* тұлғасының қолданылуы т.б.

Сонымен, орта және ескі қазақ жазба тілі арасынағы сандаған ғасырлар олардың арасындағы сабақтастыққа да, айырмашылыққа да себепші болатыны сөзсіз. Өйткені тілді тұтынушы адамзат әр заманда өзіне дейінгі қолданыстағы сөздік қорды қолдана отырып, өз тарапынан да өзгерістер енгізеді, яғни сөздік қорды байыта отырып бұрыннан келе жатқан кейбір лексикалық элементтерді қолданыстан шығарады немесе басқа тың мағынада жұмсауға ұмтылады. Тілдің осындай даму және қалыптасу заңдылықтары орта және ескі қазақ тілінің арасында да айтарлықтай орын алғаны анық. Қорыта айтқанда, орта түркі және ескі қазақ жазба тілінің байланысы тереңде жатыр, екі дәуірді салыстыра қарағанда ортақ сөздер бір қалыпта, бір мағынада қалып қоймай өзгерген, кеңейген немесе тарылған. Кейбір сөздер фонетикалық және семантикалық тұрғыдан өзгеріссіз сақталса, енді бірі фонетикалық не семантикалық өзгеріске ұшыраған. Тіпті лексикалық мағыналары мен сырт тұлғалары мүлде өзгеріп кеткен сөздер де кездеседі.

Мысалы, ең алғашқы ескі қазақ жазба тілі үлгілері болып табылатын Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғалидың «Жамиғат тауарихында» дәстүрлі жазу нормасы берік сақталғанымен, жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін орта түркі ескерткіштері тілімен тікелей салыстырғанда елеулі айырмашылықты аңғаруға болады.

Мысалы, XI ғ. ескерткіші болып табылатын Ахмет Иүгінекидің «Ақиқат сыйы»:

Өкүш ианашған тил ей алмас иағы
Сөзүң бошлуғ етме иыға тут тилиң
(Мылжыңдаған тіл алдырмайтын жау
Беталды сөйлей берме тіліңді тый).
Кішіг тил ағырлар булур қут иісі
Кішіг тил ужузлар иарыр ер басы
(Кішкентай тіл қадірлі қылар
Кішкентай тіл басыңды жұтар).

Жүсіп Баласағұн «Құтты біліг»:

Мени емгәтур тил еди өг телим
(Мені тіл аса көп азапқа салды).
Киши сөз билә қапты болды малик
Өкүш сөз башыг иерге қылды күлүк
(Кісінің сөзден беделі көтеріледі
Көп сөз болса басты жерге тығып күл етеді).

Ал ескі қазақ жазба тілінің алғашқы нұсқалары болып табылатын XVI-XVII ғ.ғ. ескерткіштері «Түркі шежіресі» мен «Жамиғат тауарих» мәтіндерін аудармасыз-ақ, еш қиындықсыз түсінуге болады, яғни қазақ тілінің ерекшеліктері сақталған. Сондықтан да олар «ескі қазақ жазба тілінің» алғашқы нұсқаларының қатарынан орын алады:

Түркі шежіресі: *Ағызларыңыз бір болса ұзақ иыллар уа көб күнлер бұ иұртлар қолұңыздын чықмас* (Ауызбіршіліктеріңіз болса, ұзақ жылдар мен көп күндер бұл жұрт қолыңыздан шықпас).

Түркі шежіресі: *Барчасыны өз ағызыға бақтұрұб мұсылман қылды* (Баршасына өз әмірін жүргізіп, мұсылман қылды).

Түркі шежіресі: *Мені тақы ала бар имамның астанасына баш ұрайын деді* (Мені тағы ала бар имамның табалдырығына бас иейін деді).

Жамиғат тауарих: *Дүниенің төрт бұрычын билеген хан, халайықын әділлік білән сұрған хан, иетімлерге рахым қылыб, чығайларны тойдұрған хан* (Дүниенің төрт бұрышын билеген хан, халқын әділдікпен ұстаған хан, жетімдерге рақым қылып, кедейлерді тойдырған хан).

Жамиғат тауарих: *Сансыз хан ұғлы сұлтанларны ешігінде табұғ еттурген хан* (Сансыз хан ұлы сұлтандарды есігінде табындырған хан).

Жамиғат тауарих: *Тахтың сенің таққа ұхшар, халқың сенің сайа даулетге ұхшар, затың сенің мисал айға ұхшар, әділің сенің бұлтқа ұхшар, фиғылың сенің шафағатқа*

ұхшар, хайрың сенің теңізге ұхшар (Тағың сенің таққа ұқсар, халқың сенің байлықтың құдіретіне ұқсар, бейнең сенің айға ұқсар, әділдігің сенің бұлтқа ұқсар, пейілің сенің шапағатқа ұқсар, қайырымдылығың сенің теңізге ұқсар).

Қорыта айтқанда, қоғам дамуымен қоса өзгерістерге ұшырап, динамикалық қозғалысты басынан өткерген ескі қазақ жазба тілінің алғашқы туындыларында әмбебаптық сипат (қыпшақ, оғыз, қарлұқ тілдерінің лексикалық, грамматикалық формаларының аралас болуы) басым болды, яғни жазуда ортақ дәстүрлі норманы сақтау бірінші орында тұрды. Осы жағынан алғанда:

Біріншіден, ескі қазақ жазба тілі X-XIV ғғ. классикалық жазба дәстүрдің «қазақы» болмысын қалыптастыруға жол ашқан алғашқы жазба мәдениет болды.

Екіншіден, хан-билердің мемлекеттік маңызы бар ірі мәселелерді шешуде саяси қарым-қатынас орнатудағы негізгі құралы болды және осының нәтижесінде ескі қазақ жазба тілі ресми іс-қағаздары стилінің ең алғашқы үлгілерін қалыптастырды.

Үшіншіден, адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасу қажеттілігін өтеді. Осының нәтижесінде эпистолярлық туындылардың тұңғыш үлгілері пайда болды.

Төртіншіден, түркілер дүниетанымынан бастау алған «ислами» әдебиеттің қазақ ғұламалары (М.Көпейұлы, М.Қалтайұлы, Ж.Шайхыисламұлы, т.б.) тарапынан одан әрі дамуына айтарлықтай ықпал етті. Шығыстық қисса-дастандарды жырлаудың назиралық дәстүрін (мазмұнын сақтап қайталап жырлау) XX ғасырға дейін алып келді. Қазақ ақындары халқымыздың ұлттық дүниетанымына тән тың шығармаларды өмірге әкеліп қазақша нұсқадағы әдеби мұралар қатарын молайтты және осының нәтижесінде қазақ әдебиетінде роман, поэма жанры қалыптасты.

1.3 XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СТИЛДЕРІ

Қазіргі қазақ тілі нормаларының жетіліп, дамуына, стилдерінің сараланып орнығуына ортатүркі жазу дәстүрін сақтаған ескі қазақ жазба тілінің де қосқан үлесі зор. Функционалдық стилдердің кейбір түрі ескі қазақ жазба тілінде ауыз әдебиетімен қатар дамып жазба тілдің қоғам өміріндегі қызметінің өрістей түсуіне ерекше ықпал етті. XVIII-XIX ғасырларда жазба тілдің өзіндік ерекшеліктері қалыптасып, ескі қазақ жазба тілі мен ауызекі сөйлеу тілі арасындағы айтарлықтай айырмашылықтар XVI-XVII ғасырларға қарағанда біршама жойыла бастады. Сонымен қатар бұл кезең жазба тілдегі функционалдық стиль түрлерінің тармақтала бастауымен де ерекшеленеді.

Жалпы қазақ тіл білімінде функционалдық стилдердің түрлері мен оның тармақтарының даму тарихы, әр кезеңдердегі тілдік ерекшеліктері ғалымдар тарапынан біршама зерттеліп, ғылыми тұжырымдар жасалды [14; 15; 16; 17; 18].

Қазіргі қазақ тіл білімінде функционалдық стилдерді, негізінен, былайша жіктеп көрсетеді: 1) ауызекі сөйлеу стилі; 2) ғылыми стиль; 3) ресми стиль; 4) публицистикалық стиль; 5) көркем әдебиет стилі. Кейбір ғалымдар бұларға эпистолярлық, профессионалды-техникалық стилдерді қосады. Бұлайша топтастыру тілдің әлеуметтік қызметімен тығыз байланысты екендігі айтпаса да түсінікті.

Әдеби тілдің осы аталған стиль түрлері ескі қазақ жазба тілінде қандай сипатта және қандай құрылымда болды? Мәселен, XVIII-XIX ғасырларда ғылыми стилден басқа, ресми, көркем әдебиет, публицистикалық стилдер ескі қазақ жазба тілінде қалыптасып дамыды. Демек қоғамдық өмір саласындағы жоғарыда көрсетілген стилдік қарым-қатынастардың талап, мақсаттарына сәйкес ескі қазақ жазба тілі де арнайы тілдік тәсілдерге бейімделіп қызмет

етті. Сондықтан XVIII-XIX ғасырлардағы функционалдық стилдердің де бір-бірінен өзгешеленетін тілдік құралдары, тәсілдері, осы тәсілдерді қолданудың белгілі бір жүйесі болды. Демек ескі қазақ жазба тілінің аталмыш кезеңде қызмет еткен функционалдық жүйесі сол уақыттағы қоғамдық сананың формаларына сәйкес, қажеттіліктен туындады. Яғни, қоғамдағы тұрмыстық, эстетикалық, саяси, ғылыми т.б. сұраныстық қамтамасыз етумен байланысты қалыптасты. Сонау XVIII ғасырдың өзінде ескі қазақ жазба тілді қолданған қоғамдағы «сауаттылар қауымы» қарым-қатынастың міндеттері мен мақсатына сай белгілі стилге тән сөздер мен тілдік бірліктерді сұрыптай алған деуге болады. Мәселен ресми стилге тән стандартты құрылымдар хан би жарлықтары мен қатынас қағаздарында сақталса, көркем әдебиет стиліне тән тілдік құрылымдар қиссаларда, публицистикалық стилге тән ерекшеліктер алғашқы қазақ газеттерінде жүйелі түрде сақталған деуге болады.

Сонымен, XVIII-XIX ғасырларда ескі қазақ жазба тілінің мынадай стилдік түрлері қызмет етті:

1. Ресми стиль. Бұл кезеңдегі ресми стилге хан, би, старшындардың қатынас қағаздарын, бұйрық-жарлықтар, ережелер мен қаулы-қарарларды жатқызамыз. Бұл стилдің ең алғашқы үлгілері XVIII ғасырда жазылды. Оның өзіндік ерекшеліктерін ең бірінші, офрографиясынан, екінші синтаксистік құрылымынан, үшінші лексикалық құрамынан айқын аңғаруға болады.

Ресми іс-қағаздар қоғам өмірінде үлкен қызмет атқарады, себебі оның саяси, құқықтық, экономикалық маңызы өте зор. Сонау XVIII-XIX ғасырларда қалыптасқан ресми іс қағаздар стилі халықтың қоғамдық-әлеуметтік өмірімен, рухани-мәдени өркендеуімен байланысты дамып, қазіргі деңгейге жетіп отыр. Ресми іс-қағаздар тілінің тарихына тоқталар болсақ түп негізі хан, би, старшиналардың қатынас қағаздары мен ресми құжаттар үлгілеріне барып тіреледі. Сонымен қатар «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты»

газеттерінде «Бұйрықдар жазылатын бөлегі» деген атпен арнайы айдар ашылып, онда жоғарғы билеуші органдар мен генерал-губернаторлар тарапынан шығарылған бұйрық-жарлықтар жарияланып отырды.

Жалпы XVIII-XIX ғасырлардағы ресми іс-қағаздарының қоғамдағы негізгі қызметі мынадай болды:

Міне осындай қызметтің негізінде сол кезеңдегі ресми іс-қағаздар әлеуметтік, қоғамдық, саяси, құқықтық, ресмилік сипатта болды.

2. Соңымен қатар бұл кезеңдерде **эпистолярлық стилдің** де қызмет еткенін жеке тұлғалардың бір-біріне жазысқан хаттарынан аңғаруға болады. Ол хаттардың кейбірі жеке отбасылық мазмұнда болса, кейбірі ресми мәселелерге арналған. Мәселен Ильминский жалғыз Ыбырай Алтынсаринмен ғана емес, сол кездегі оқыған қазақ азаматтарының көпшілігімен хат арқылы байланыс жасағаны белгілі. Осы еңбектің соңында берілген Ильминскийдің Самреке деген Ақмешіттегі (Қызылорда) мұғалімге жазған қазақша хатында қазақ балаларына орысша үйретудің әдіс-тәсілдері, сондай ақ қазақ тілінің тазалығы туралы ойлары жазылса, Шоқан мен Шыңғыстың хаттарында жеке отбасылық жағдай сұрасып, амандықтарын білдіреді, ал Саматовтың Ильминскиге жазған хатында жеке бас шаруасының өтінішін білдірсе, Махамбеттің кіші жүз

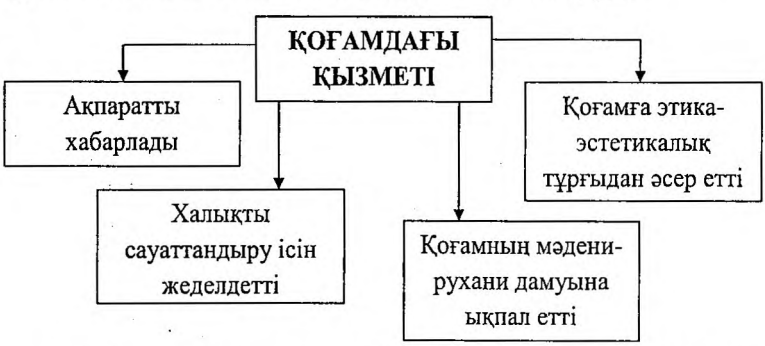
батырларына Хиуадан жазған сәлем хатында ел жағдайы туралы айтылады, ал Ш.Көшербаевтың Ильминскийге, Ы.Алтынсариннің Б.Кейкинге жазғандары ресми мазмұндағы хаттар.

Бұл нұсқаларда кездесетін *Хиуа барған сафарымыздың сағ саламат қайтұб; ұлұғ мархамадда болұр ердук; ұлұғ мансаблы уа биук дәрежелу; дұғай сәлемлерумні ирсал иолладукум;, олар бірлән сөзлешуб қараған едум; қазақ кібік; хайрлұ уа шафағатлұ назарұңыздан махрұм етемегей; бұ демгече; шад олдұқ; алхамдилла ахырының хайырын берсун; көбтен хабар алмағанға хафа болыб тұрыб едім; сығыр бірлә түйе; мұның бағдүнде; хайыр дұғаларыңыздан үмідде қалучы ихласлы қызметкеріңіз...,* сияқты т.б. сөздер ескі жазба тілге тән формалар болып табылады.

3. Публицистикалық стиль. Бұл стилдің қалыптасуы 1870 жылдың 28 сәуірінен бастап ескі қазақ жазба тілінде басылып шыққан «Түркістан уалаяты» мен 1888 жылдан бастап жарық көрген «Дала уалаяты» газеттерінің халыққа таралуымен байланысты. «Түркістан уалаяты» газеті 13 жыл бойы қазақ және өзбек тілдерінде айына 4 рет шығып тұрды. Бұл газет тоқтатылған соң «Дала уалаяты» қазақ және орыс тілдерінде қатар шығып отырды. Бұл екі газет те қазақ халқының мәдениетінің, тілінің, әдебиетінің дамуына өлшеусіз үлес қосты. Халықтың ұлттық мәдени сипатын мәңгілікке жалғастыратын рухани қазынасының бірі – халық шығармалары (фольклорлық) десек, солардың жойылып кетпей, қалың қауымға кеңінен жариялануына ықпал еткен де осы алғашқы қазақ газеттері болған еді. Бұған дәлел ретінде газеттерден үзбей жарияланып тұрған ауыз әдебиеті үлгілері – ертегі, аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, тұрмыс-салт жырлары, лиро-эпостық жырлар, айтыс, шешендік сөздер сияқты әдеби нұсқаларды айтуға болады. Ал бұдан кейінгі қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөздердің екінші тобына 1907 жылы «Қазақ», «Серке», 1911 жылы «Дала», «Қазақстан», «Айқап», 1913 жылы

«Ешім даласы», «Қазақ», 1916 жылы «Алаш», 1917 жылы «Бірлік туы», «Үш жүз», «Тіршілік», «Сарыарқа», «Ұран» газеттері жатады. Ғалым Ү.Сұбханбердинаның көрсетуінше «Бұл газеттердің шығуына үкімет тарапынан көмек болған жоқ» [19, 6 б.]. Жалпы публицистика қоғамдық-саяси өмірде, үгіт-насихат жұмыстарында шешуші рөл атқаратын функциональдық стилдердің бірі. Бұл стилде терминдер мен кірме сөздер, эмоциялық, экспрессивтік бояуы бар сөздер мен сөзжасамдық формалар жиі қолданылатыны мәлім және бұл стилдің басқа стилдерден ерекшеленетін жағы – белгілі бір қатаң норманы ұстанбайды, стандартты үлгілерді аса көп сақтай бермейді.

Газеттер тілінің басты ерекшелігі онда халықаралық және орыс тіліндегі терминдерге қазақша (түркіше) балама табу тенденциясы өте қарқынды болды және ортағасыр түркі жазба дәстүрінің кейбір белгілерін қатаң сақтай отырып, бүкіл түркі халықтарына түсінікті тілде жазылды. Бұл кезең публицистикасы да қоғамда орын алып жатқан елеулі оқиғалар мен жағдайларды халыққа тарата отырып, елдің сауаттануына, мәдени өркендеуіне ықпал етуге тырысты. Жалпы публицистикалық стиль қазақ қоғамында XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Бұл кезең публицистикасы қоғамда мынадай қызмет атқарды:

Міне осындай қызметтің негізінде сол кезеңдегі публицистика қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси,

мәдени салаларының дамуына өз ықпалын тигізді.

4. Көркем әдебиет стилі. Көркем әдебиет стилінде белгілі бір ұлт тілінің барлық белгілері мен сөз байлығы тұтастай көрініс табады. Бұл стилдің тілдік ерекшелігінің бірі – жалпыхалықтық сөйлеу тілі элементтері мен узустық тілдік бірліктер, көнерген сөздер мен диалектизмдер, әдеби тілге тән лексика-грамматикалық тұлғалар жарыса қолданылатыны мәлім. Яғни көркем әдебиет стиліне тән негізгі ерекшеліктің бірі – тіл байлығы болса, тағы бір ерекшелігі – онда ауызекі сөйлеу тілімен қатар, басқа функционалдық стилдердің (публицистикалық, ғылыми, ресми) элементтері де кездесіп отырады. А.Байтұрсынұлы көркем әдебиетті «бір нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері» деп бағалаған, яғни ақиқатты көркем сөзбен бейнелеу.

Аталмыш кезеңдегі көркем әдебиет нұсқаларының басым бөлігінде дәстүрлі жазу нормалары қатаң сақталып, ескі тіл бірліктері молынан қолданыс тауып отырады. Бұл дәуірдегі көркем әдебиет үлгілерінің үлкен бір бөлігін қиссалар құрайды. Ескі тілдегі қиссалар екі түрлі мазмұнда, діни және шығыс үлгілеріне (махаббат, адамгершілік, азаматтық т.б.) негізделіп жазылды.

Діни қиссалар пайғамбар, әулие, сахабалар өмірі мен олардың діни амалдарын баяндайды. Мұндай мазмұндағы қиссалар тілінің басты ерекшелігі, қисса ең бірінші Адам ата мен Хауа ана туралы жырлаудан басталады. Сонымен қатар, осы діни қиссалар ішінен Алла Тағаланың жер мен көкті, бүкіл әлемді қалай жаратқандығын баяндайтын, кәпірлерді Ислам дініне енгізу оқиғаларын жырлайтын, фәни дүние мен бақи дүниені, жұмақ пен тозақтағы өмірді бейнелейтін қиссалар да молынан ұшырасады. Көркем әдебиеттің бұл нұсқалары XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазан, Уфа қалаларынан басылып, жарыққа шығып отырды. Кезінде қазақтың белгілі жазушысы әрі қаһарман тұлғасы Б.Момышұлы қиссаларға қатысты мынадай ой айтқан болатын: «Қиссалардың маржандай тізілген таза

тілі, оралымды ойы, қиял жетпес теңеулері, ертіп отыратын екпіні, ұйытып тастайтын ұйқасы тыңдаушынық жан сарайын жарқыратып жіберетіндей сезілетін. Мен осынау халық қазыналарын алғаш рет ақындардан, көкем сияқты көзі ашық білімділерден сіңіргем. Солардан дәм татып, солардан сусындағам».

Жалпы қиссалардың ең басты тілдік ерекшелігі оларда ескі қазақ жазба тіліне тән бірліктер мен грамматикалық формалар және араб, парсы сөздері жиі кездеседі. Мәселен, **ш** орнына **ч** (*үчүн, ачық*, т.б), **і, ы** қысаңдарының орнына **ұ, ү** (*беруб, айтуб*, т.б.) **ж** орнына **и** (*иане, иерде*, т.б.), **с** орнына **ш** (*кіші, шондай*, т.б.) жазылады, араб, парсы сөздері түпнұсқа варианттарымен беріліп отырады *(хасрет (қасірет), хұда (құдай)*, т.б.). Сондай ақ *ачығы (ашуы), ағызы (аузы), ерді (еді), ойғанды (оянды), иұқлады (ұйықтады), туғды (туды), иоқлады (жоқтады) ізледі (іздеді), сақлады (сақтады), йығлады (жылады), иалғанчы (екіжүзді, өтірікші), тірік (тірі), бойұн (мойын)*, т.б. секілді ескі тілдік бірліктер молынан ұшырасады.

Аталмыш дәуірдегі көркем әдебиет үлгілерінің келесі бір тобы – қазақ ақын-жазушыларының, жекелеген адамдардың «Қисса» деген атпен баспа бетін көрген шығармалары мен авторсыз жеке кітап болып шыққан дүниелер. Бұл көркем әдебиет үлгілерінде де ескі тілдік бірліктер мен грамматикалық формалар сақталған. Бұлардың қатарына Бақырған (Қазан, 1860), М.Иумачиқов «Қисса и Тәмимдар» (Қазан, 1866), Л.Ғалиуллаұғлы «Қисса и Тахир» (Қазан, 1877), Үшбу қисса қазақдың ахуалларын баян етүр (Қазан, 1879), Қарға нама имам Жағфар Садық (Қазан, 1880), Ахмедбек һәм Юсуфбек «Бозұғлан» (Қазан, 1889), Х.Мирбабауғлы «Хикаят Көрұғлы Сұлтан» (Қазан, 1890), Дастан Хатымтай (Қазан, 1892), Ж.Шайхулисламұлы «Хикаят рисәлә Мұңлық Зарлық» (Қазан, 1895), Ж.Шайхулисламұлы «Хикаят Иран дастанда» (Қазан, 1897). Қиссалар мазмұндық жағынан өте бай, мысалы, дінді насихаттайтын («Зарқұм», «Жұм-

жұма», «Сал-сал», «Кербаланың шөлінде», «Тамимдер», «Адам», «Хазірет Расулның Меғражға қонақ болғаны», «Бозжігіт» т.б.), махаббатты дәріптейтін («Таһир», «Үш қыз», «Жүсіп-Зылиха», «Қисса-и Рүстем», т.б.), ерлікті жырлайтын («Қисса и Қожа Ғафан уа һәм Сәдуақас», «Қисса-и Серғазы») т.б. қиссалар. Сонымен қатар ескі қазақ жазба тілімен фольклорлық жырлар да жарыққа шықты («Ер Тарғын», «Қисса-и Алпамыс», «Қисса-и Қыз Жібек», «Қисса-и Айман-Шолпан», т.б.).

Қиссалар тіліне қатысты ғалым С.Аманжолов мынадай пікір білдірген еді: «Опубликованные в Казани, Уфе и Ташкенте религиозные киссы (поэмы), назидания мулл и т.п., хотя на титульных листах их стоят слова қазақша (по-казахски), фактических были написаны в основном на испорченном и смешанном, иначе т.н. книжнем языке, где преобладали чагатайские и татарские элементы» [20, 221 б.]. Алайда, Ғ.Мұсабаев керісінше: «Кітаби тілдің әсерімен жазылған қиссаларды жақсылап оқитындарды халық қадірлейтін. Шығыс әдебиетінен «Боз жігіт», «Сейфүл Мәлік - Бәдіғұл Жамалды», «Жүсіп - Зылиханы» оқушыларды ұйып-ақ тыңдайтын да түсінетін. Кітаби тіл ешқашан құбыжық болған емес» деп көрсетеді [21, 166 б.]. Шынымен, бұған дәлел ретінде Ы.Алтынсариннің 1884 жылы жарық көрген «Шариғат ул-ислам» кітабын айтуға болады. Еңбекті арнайы қарастырған С.Хасанова: «...бұл кітаптың авторы Ы.Алтынсарин деп айта қою қиын. Өйткені Ыбырай бұрын жазған «Хрестоматиясында» ұстаған принциптерінің көбін мұнда ұстай алмаған. Бұл еңбек шағатаизмнің элементтерінен құр емес. Шұбарлау. Орфография мен пунктуация жағы да көңілдегідей емес. Әсіресе сөйлемдері шұбалыңқы, ондағы сөздердің қиюы жымдасып келе бермейді», - деп көрсеткен болатын [22, 10 б.]. Таза ұлттық жазба тілдің қалыптасуына ерекше күш жұмсап, ат салысқан адамның бұлайша жазуы неліктен? Бұның негізгі себебі, сол кездегі қоғам үшін де ескі жазба тіл «беделінің» төмендемегені еді. Осының

айғағы ретінде XX ғасырдың басына дейін, яғни 1900-1910 жылдар аралығында Н.Наушабаев (Манзумат Қазақия, 1903), С.Мұхамедсадықұғлы (Терме қазақнікі, 1903), М.Сералин (Гүлкәшимә, 1903), К.Әбубәкір (Әдебиет қазақия, 1905), Орынтай бин Құрымбай Қыпшақи (Насихат ус сабиян, 1906), Қырымбайұлы (Насихат Қазақия), М.Көпейұлы (Сарыарқаның кімдікі екендігі), М.Қалтайұлы (Қазақтың айнасы) сынды авторлардың шығармалары да халыққа қазақтың ескі тілінде тарай берді.

Яғни көркем әдебиет стилінің дамуына қазақтың ақындық қабілеті бар азаматтарының шығыс әдебиеті желісімен өздігінше қайтадан жырлап жариялаған қисса, дастандары үлкен үлес қосты. Бұл орайда қиссашыл ақындар Жүсіпбек Шайхысламұлы, Ақылбек Сабалұлы, Мәулекей Жұмашиқұлы, Шәді Жәңгірұлы, секілді т.б. тұлғалардың сіңірген еңбектері зор.

Сонымен, сол кезеңдегі көркем әдебиеттің қоғам үшін мынадай функциялары алдыңғы орынға шықты:

Міне осындай қызметтің негізінде сол кезеңдегі көркем әдебиет стилінің проза және поэзиялық жырлау жанрлары қарқынды дами бастады.

5. Ғылыми стиль. Ғылым тілі «адам, қоғам, табиғат

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ АКАДЕМИЯЛЫҚ КІТАПХАНАСЫ № 0475554

жөнінде ақиқат ақпарат беретін, шындықты баяндайтын ғылыми мәтін» (Ө.Айтбаев), «ғылыми прозаның тірегі – логикалық объективті байлам, бірізділік және дәлділік» (М.Балақаев). Яғни сөз дәлдігі ғылыми стилдің басты белгісі.

Аталмыш кезеңдегі ғылыми стилдің алғашқы үлгілері 1861 жылы Н.И.Ильминский Қазанда бастырған «Самоучитель русской грамоты для киргизов» атты оқулық кітабында кездеседі. Бұл еңбекте табиғат, жаратылыстану, жануарлар дүниесі туралы, т.б. түсіндірме мәліметтер берілген. Ал 1898 жылы Орынборда кириллицамен жарыққа шыққан «Қазақ календарында» жер деген не, жердің үлкендігі, жерді көтеріп тұрған не нәрсе, жердің күнді айлануы, ай туралы, күннің тұтылуы, планеталар туралы, аспан мен жұлдыздар, ағатын жұлдыздар, зиянды, зиянсыз жәндіктер, құстар және медициналық мәліметтер туралы ғылыми болжамдар мен түсініктемелер берілген. Бұл аталған еңбектердің ең басты тілдік ерекшелігі жалпыхалықтық сөйлеу тіліне жақын жазылғандығы. Десек те, ескі қазақ жазба тіліне тән грамматикалық формалар мен тілдік бірліктерді де арагідік кездестіруге болады.

1895 жылы Қазанда жарық көрген «Тағбир нама» атты кітапшаны да ғылыми-көпшілік әдебиеті үлгілерінің қатарына жатқызуға болады. Мұнда түс жору, түсте көрген нәрселердің шынайы өмірде қалай орындалуы туралы пайымдаулар он екі бабқа бөлініп жазылған. Бұл кітапшаның тілінде ескі қазақ жазба тілі нормаларының сақталуы басым.

Аталмыш кезеңдегі ғылыми стиль үлгілерін «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттерінен де молынан ұшыратамыз. Бұларда дәрігерлік, ветеринарлық кеңестерді, жаратылыстану құбылыстарын, электр және телебайланыстар қызметтерін түсіндіруге арналған мақалалар жарияланып тұрды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптаса бастаған ғылыми стиль қоғамда мынадай қызмет атқарды:

Сонымен, бұл стиль халықтың ғылыми сауатын көтеруге ерекше ықпал етіп, көпшілікке сыры белгісіз құбылыстар туралы ғылыми болжамдар мен түсініктемелерді таратуға атсалысты.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы сол уақыттағы жазба тілдің қоғамдағы қызметінің артып, жұмсалу аясының кеңейгендігін көрсетеді. Яғни функционалдық стилдің әр түрлі жанрлық түрлерінің тууына байланысты, аталмыш кезеңдегі қоғам ескі қазақ жазба тілін белгілі бір саладағы тілдік қарым-қатынастың мақсатына сәйкес пайдаланған. Бұдан сол кезеңдегі жазба тіл стилдерінің қоғамдық қызметтің белгілі бір саласында жұмсалып, тарихи даму сатысын бастан кешіргенін көреміз. Демек, ескі қазақ жазба тілі өз заманындағы қоғамдық өмірдің бірнеше саласында, атап айтқанда, көркем әдебиет пен мерзімді баспасөзде, ресми іс қағаздарында қолданылып, адамдардың әлеуметтік қарым-қатынас қажетін өтеген.

Қорыта айтқанда, XVIII-XIX ғасырлардағы ресми және көркем әдебиет стилдері ескі қазақ жазба тілінің дәстүрлі нормасын қатаң сақтай отырып халыққа тараса, публицистикалық стилде ескі жазу нормаларына қарағанда, ауызекі сөйлеу тілінің бірліктеріне басымдық берілген, ал ғылыми стиль үлгілерінің басым бөлігі жалпыхалықтық

сипатта болды.

Міне, осылайша қолданыс мерзімі 5 ғасырға (XV-XX ғ.ғ.) жуық уақытты қамтыған жазба тілдің қазақ қоғамындағы мәні мен рөлі қашан да болса дау тудырмасы анық. Және ескі қазақ жазба тілі өз кезеңінің уақыт талабына сай өзгерістер мен толықтыруларға ұшырап отырған. Яғни түсініксіз деп танылатын көне бірліктер ауызекі сөйлеу тілі элементтерімен ауыстырылып бірте-бірте жалпыхалықтық сипат ала бастады

2.2 XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ РЕСМИ СТИЛДІҢ ІШКІ ТАРМАҚТАРЫ

Осы еңбектің соңында ұсынылып отырған ресми іс қағаз үлгілерінің нұсқалары дәл қазіргідей нормаға түсе қоймаса да, XVIII ғасырдан бастап ақ ресми стилдің қалыптаса бастағандығының куәсі бола алады. Аталмыш кезеңде ресми стилдің қарапайым түрлерінен бастап (өтініш, арыз, т. б.) күрделі үлгілеріне (жарғы, жарлық, ереже, т. б.) дейін қолданыста болғандығын көреміз. Қарым-қатынастың жеке-жеке салаларының қажетілігінен пайда болған стилдердің ішкі тармақтары арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды әр кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық өзгерістермен байланысты қарастыру керек. Себебі тілдің коммуникативті қызметі қоғамға тәуелді.

Жалпығылымда функционалдық стилдердің тілдік жүйесі бірдей еместігі әлдеқашан дәлелденген. Демек әр стилдік жүйе өз ішінде бірнеше жанрларға тармақталып кетеді. Алайда, стилдерді іштей шағын стилдерге (подстиль) немесе жанрларға бөлуге келгенде ғалымдар тарапынан жасалған топтастыруларда бірізділік жоқ. Бірақ та «функционалдық стилдің әрқайсысы ішкі микростилге (подстилге, жанрлық түрлерге) бөлінеді, олардың әрбірінің өз тілдік-стилдік ерекшеліктері болады, бірақ әрбір подстилде жалпы стилдік (макростилдік) сипаттар, ерекшеліктер жоғалып кетпейді»

деген ғалымдар пікірі қашан да маңызды [23, 72]. Қазақ тіл біліміндегі функционалдық стилдерді стилдік белгілерге топтастыруда, ішкі тармақтардың өзіндік ерекшеліктерін жүйелеуде қазақ ғалымдары, көбінесе орыс ғалымдарының теориялық тұжырымдарын басшылыққа алады [24; 25; 26; 27, 28].

Орыс ғалымдары ресми стилді іштей әкімшілік-кеңсе құжаттары [29], әскери құжаттар [30], коммерциялық хат-хабарлар [31] дипломатиялық және заңнамалық құжаттар [28] сияқты тармақтарға бөледі. Демек бұл ішкі тармақтардың өзі қоғамдағы белгілі бір коммуникативтік мақсатқа сай пайдаланылады. Ал ресми стилдің негізгі белгілеріне «міндеттеушілік-әкімшілік сипатын», «екіұштылықтың болмауын», «стандарттылығын» және «клише, штамп құрылымдық жүйесінің сақталуын» жатқызады.

Клише – қарым-қатынас жасау барысында сөйлеу ситуациясында оңай айтылатын дайын сөйлем орамы, сөздер тіркесі, стереотип [32, 180]. Яғни ресми стилдің тілдік құрылымында клишелер басты нысан болып табылады. Сондықтан бұл стилдің «сыртқы формасының өзі белгілі бір ақпаратты бере алады» [30, 17]. Ал штамп – тілдің өңделіп ажарланған, тұрақты қалыптасқан құралы (дайын элементі). Кез келген сөз, сөз тіркесі, сөйлем жиі қолданудың нәтижесінде штамп бола алады [32, 428].

XVIII-XIX ғасырлардағы ресми іс-қағаз үлгілерінде де клишелер мен штамптар, стандартты құрылымдар қолданыста болған. Мәселен, ресми іс қағаздардың бір тармағы болып табылатын патша, император аттарына жолдаған хаттардың барлығында *құдіретлу уа шәукетлу; биук император ағзам; мархаматлу бадшаһым; бадшаһ ағзам; ұлұғ падшаһ император ағзам; ұлұғ бадшаһым; ұлұғ бек мархаматлу император падишаһ; хұрметлу падишаһ; ғадұл падишаһ; ғиззатлу хұрметлу уа меруетлу уа дәулетлу уа шәукетлу уа барчаға рахымлы ұлұғ падишаһ* секілді сөздер тұрақты түрде қолданылса, өтініш мәнді жазбаларда *ғарыз*

қыламыз; маглум қыламыз; фарманларұңыз бұйұрұлса ерді; берұлсе ерді, алтұн мөһрлі фарманнамаларұңызнұ тілейміз; ғарызымызға мархаматлы хүкүмұңізні қылғайсызлар секілді тіркестер пайдаланылып отырған.

Хат мазмұны шағым ба, мәлімдеме ме, хабарлама ма оны да мәтіннің бас жағында көрсетіп кетіп отырады: *Сырым батыр Дад ұғлындан табиғна ғарызнама; көрген жафаларұмыз үчүн ғарызнама; Бөкенбай ұғлұндан иғламнама; кічі йуз ақсақаллары бірлә тамам халқының ғарызнамасы; кічі йузінің Қаратай хандан ғарызнама; йанаралға арыз.*

Ал эпистолярлық стилдегі жеке тұлғалардың бір-біріне жазысқан хаттарында «сәлем хат» екендігін білдіру мақсатында *баршаларыңызға бірдейін сәлемлеріміздең; дұғай сәлемлерімізді ирсал иолладық; Қадырдан ағамыз Байекеге сәлем; дұғай сәлемлерұмні ирсал иолладүкім* деген тәрізді тіркестермен хатты бастап отырған.

Ресми стилдің құқықтық құжаттар тармағында эмоционалды-экспрессивті сөздер мен этикеттер, бейнелі сөз тіркестеріне шектеу қойылып, нормалылыққа бағындырылатыны мәлім. Бұндай жанрлық-тілдік белгілер заңдылығы Абайдың қатысумен жасалған Қарамола сиезіндегі Ережелер жинағында сақталған деуге болады. Мәселен, *черезуйчайнай сиезнің билігі; дауласқучылар бітұмі; дауласқучыларның күәлары; жауабкерлернің шақырылуы; жауабкер арызы; даугер бірлән жауабкер; айғақ күәлүгі; күәләрні чақыру; күмәнчінің хисабы; чығұн құны; ердің құны; барұмта құны; набақтыға отұрғұзұлады; чығұннан басқа айыб бұйұрұладұр; айыбландұрадұр; ат чапан айыб* немесе *черезуйчайнай сиезнің билеріне текшермекке берұлсүн; уақтылы күнін анұқлаб иазарға міндетлідур; книгеге тіркелсін* тәрізді сөздердің әр бабта бірізді жүйемен қолданылып отыруы сол кезеңдегі ресми стилдің өзінің іштей тармақталғанын аңғартады.

Ресми хаттарға тән нормалардың тағы бірі – құжат

мерзімінің, адресат пен адресант мәліметінің, мекен-жайдың көрсетілуі. Бұл ерекшелік аталмыш кезеңдегі ресми стиль үлгілерінде қатаң түрде болмаса да арагідік сақталып отырған. Мәселен, арыз, өтініш немесе ұсыныс жазбаларында мәтін соңында бұл қағаздың кімнен екендігі көрсетіліп, дәлел ретінде мөр басылғандығы жазбаша түрде хабарланады. Мысалы:

«Орынборның сархад ішлерін ада уә тәкмил едучі кемиссие мехкемесінен ол мехкеменің қазыларының еллері бірлә шаһналық мөһрі имза қылынҗб мақсудның 7 күнінде 1808 иылда».

«...сәна 1141 нәжим ахрабының 5 йұмына үшбу ғарыз орта йүзнің Жәнібек тархан кәнду мөһрүн уа ғайри орта йүз кічі йүзнің билері һәм батұрлары тамғаларына бастылар».

«Кічі йүз қырғыз қазақ иұртының Бай ұғлы руғының рағиатыңның баш ыстрашинасы тархан Сырым батыр Дат ұғлы мөһрімні басдұм. 1790 сана Сырым ибн Дад. Мизанның 11 иұмында».

«... падишаһ йолында өзүміз Әбілхайыр хан Нұралы хан Ерәлі хан Хожахмед сұлтан Достғали сұлтан Айчуақ сұлтан Әділ сұлтан Чыңғұз сұлтан ағамыз Ниаз сұлтан арғынлар Қарабаш сұлтан Дәрмұхамед Орус сұлтан».

«...кічі йүз қырғыз қазақ иұртының Бай ұғлы руғының рағиатыңның баш страшинасы тархан Сырым батыр Дат ұғлы мөһірімні басдұм».

«...үшбуңар инанмақ үчүн кічі йүзнің Қаратай қандуалым илә мөһрүм басдұм».

«...көб көб тәубенчілік бірлән құллық етуб өтүнүб йазғучы Нәрка сұлтан Қарабай ұғлы кәндалим бірлән мөһрүм басдым», т.б.

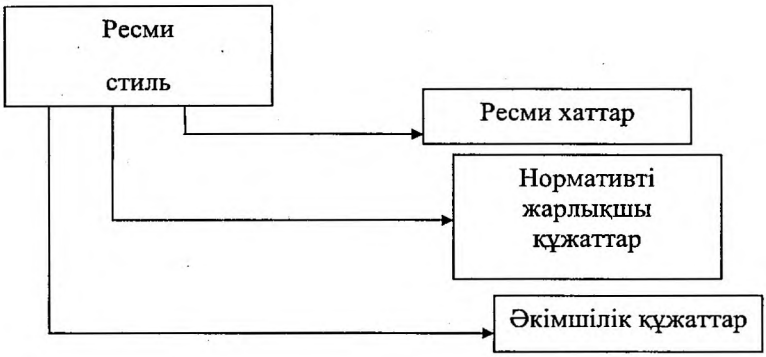
«...үшбу 74-баблы ережені бізлер жасадық қазақ рәсімінче таза көңлүміз һәм әділетүміз илән уаһәм раслұғына инандұрамыз. Пауладар уезінің биі Иусуф Ианыш ұғлы, би Исабердалы ұғлы, би Молдабай Сәрсен ұғлы..., Қарқаралы уезінің биі Хакім Хұдайменді ұғлы, би Абай Майқы ұғлы...,

Семейпулат уезінің хұрметлі қазақлары Ибраһим Құнанбай ұғлы, Хұдайберген Тастамбек ұғлы..., Өскемен уезінің болұс харунжи Ислам Алихан ұғлы..., қолларын қойды».

Қазіргі кезеңде ресми стилдерге қойылатын қатаң талаптардың бірі – орфографиялық мәселелердің дұрыс сақталуы. Алайда XVIII-XIX ғасырлардағы үлгілерде азатжол, бас әріп, тыныс белгілері мүлде кездеспейді деуге болады. Бұның басты себебі – сол кезеңдегі жазба тілде арнайы емле ережелерінің болмауынан.

Тағы бір тоқтала кететін жайт XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың I жартысындағы ресми іс қағаздар үлгілерінде араб, парсы, сөздері арқылы термин қалыптастыру қарқынды түрде орын алса, XIX ғасырдың II жартысындағы, әсіресе «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттерінде тұрақты түрде жарияланып тұрған бұйрық-жарлықтарда терминдерді орысша беру немесе орыс сөздерін қазақшалау үрдісі басым болды. Мысалы, кірме сөздер арқылы берілетін мына сөз тіркестерін бастапқы кезеңде тұрақты қолданыста болған терминдер жүйесі ретінде қабылдауға болады: *ағзам хәзіреглер (ұлы хазіреттер), бадшаһым хазіреглер (патша хазіреттері), дахил олынды (кірді), ғасил олынды (жетті), ирсал иолладұқ (өтініш жібердік), табығыңызда болғучы (білігіңізге бағынушы), иығлатар фарманұңыз (қатал бұйрығыңыз), кіріфтар олұнмыш адам (тұтқын), махзун олдұм (ренжідім), иіберген ферзенд (елші), намақұл харакат (қателік іс), көрген жафа (көрген қорлық), иттифақларымыз бір болұб (ауызбіршілік сақтау), кетхұдамыз болсұн (досымыз болсын, дұшпан болмасын), бихисаб уа бинаһиат бұзғынлығы (шектен шыққан жамандығы), истирахат болмас (тыныштық болмайды), қазақ рағиаты (қазақ елі), шафақатлы назарларұңыз (дұрыс пейілдеріңіз), ішлерұн ада қылғучы (істерін басқарушы, билеуші), әмір фарманы (шығарған бұйрығы), мағлұм қыламын (мәлімдеймін), тәслим қылсұн (тапсырсын), сахрауи қазақлар (қыр қазақтары), мархамадда болұр ердук (риза болатын едік)* т.б.

Сонымен, XVIII-XIX ғасырларда қолданыста болған ресми стилдің ішкі тармақтарын былайша жүйелеп көрсетуге болады:

Ресми хаттарға – 1732 жылдардан бастап патшаға, губарнаторларға жолдаған хан-би, сұлтандардың жолдаған өтініштері, арыздары, хабарламалары, мәлімдемелері мен шағымдары жатады.

Нормативті жарлықшы құжаттарға – қол қойып, мөр басу тәртібіне қатысты лауазым иелеріне арналып шығарылған нұсқаулық, губернатордың діни ұстамыға қатысты болыстарға жіберген циркуляры, Абайдың қатысуымен Қарамола сиезінде жасалған заң ережесі, Қыр облыстарын басқарушыларға арналған жарлық, алғашқы қазақ газеттерінде жарияланып тұрған бұйрықтар, 1822 жылдардан бастап шыға бастаған «Сібір қырғыздары туралы» уставтар, генерал-полковниктердің қазақ көтерілістері туралы жасаған рапорттары, 1844 жылғы Орынбор қазақтарын басқару туралы ережелер, 1847 жылғы ұлы жүз сұлтандары мен билерінің Кенесары Қасымұлына қатысты қабылдаған қаулысы, т.б. жатады.

Әкімшілік құжаттарға – комендантты Орал өзенінен мал айдап өтуге берген рұхсат қағазы, 1808 жылғы кедей қазақтың хорунжиге қыз сату кезінде жасасқан шарты, ұлы

жүз сұлтандарының бодандыққа берген анты, т.б. жатады.

Бұл көрсетілген ішкі тармақтар, аталмыш кезеңдерде ресми стилдің түрлері ретінде қолданыста болды. Осылайша қазақ қоғамындағы іс қағаздар XIX ғасырдың екінші жартысына дейін ескі қазақ жазба тілінде қызмет етті. Бұл стилдің қарапайым түрінен бастап күрделі түрлеріне дейінгі даму сатыларын бізге жетіп сақталған, мұрағаттық жазбалардан көре аламыз [33; 34; 35, 36].

II ТАРАУ. XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖАЗБА НҰСҚАЛАР

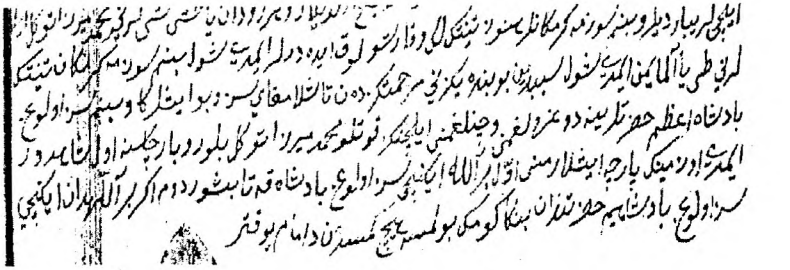
2.1 РЕСМИ-ІС ҚАҒАЗ ҮЛГІЛЕРІ

1732 жылы Әбілхайыр ханның патша атына Тавкелев арқылы жолдаған хаты

Құдретлу уа һимайатлу уа шаукетлу биук император ағзам хазретлері уа жұмла орысның мағриб уа шамал тарафларының истиқлалы күллі хакімдері уа жұмла мархаматлу бадшаһым хазретлерінің хақпай шарифлеріне ғарыз кематрин бұ дүр ки качан иылда сіз бадшаһ ағзам хазретлерүнден тараф шарифлерүңізден құтлу Мұхаммед мырза Тәуекел илә олынан мәктүбі һимайұнларыңыз дахил олынұб мазмұнлары мифһану олынды уа һәм мәзкүр тәржман Мұхаммед мырза Тәуекел сіз биук император ағзам хазретлерінің фарманыны бізлерге ағыз сөзлері илә маглұм ейледі уа біз бендеңіз Абулхайыр хан барча қазақ ғаскеріміз илә сіз ұлұғ падшаһ император ағзам хазретлерінің табиғында олмақлығы қабұл едук уа мұтиғ минқаз олдұқ. Нечүк бұндан әууел һәм бұ сана 1732 сіз биук бадшаһ ағзам хазретлеріңізге елчіміз Беке батыр илә мәктүб ғарызымыз йолланмыш еді уа имді сіз биук император ағзам хазретлері уа жұмла мархаматлу бадшаһым хақпайларына иүзімізні сүрүб русча уә илтмас идрам ки. Ол елчіміз Беке батыр илә иоллайан ғаиднама уа магдалар мужинче сіз ұлұғ император ағзам хазретлеріне ықрар ейран түлкі қарсақымызны бұл иыл тәржман Мұхаммед мырза Тәуекел илә хәзір қылұб иоллай алмадұқ. Зере қазақ халқымыз бізнің киік мінезлі еді уа аңа себеб һәм қалмақ төресі Лобжа уасуси берүб халқұмызға көб бұзғақлар салды. Өз халқұм өзіме қаршы болды. Халқұм бір төбе уа бен де иалғұз бір төбе болдұм. Бұ барчасына елчіңіз Мұхаммед мырза Тәуекел шаһид дүр. Бұ иылдан соңыра ол түлкі қарсақны ада қылармыз. Егер қала салмағына Ор башында әмір етсеңіз киіктей

қазақ барчасы иауышар ерді. Зере бенім тәніме жаным бар олғұнча сіз биүк император ағзам хазретлеріне қара сұғұнұб фарманыңызға қаршұлұғ етмеймім. Бір дамла қаным барынча сізнің әміріңізге олұрмын. Ант уа ғаһидыма тұрармын. Имді сіз биүк император ағзам хазретлеріне уа бенім мархаматлұ бадшаһым хазретлерінің хақпайларына көз йашым илә ғарызым бұ дүрки. Бенім сөзіме түшкен карачыларым сіз ұлұғ бадшаһ ағзам хазретлеріне баш салұб табиғ олдұлар уа һәр рудан иахшы кішілерні Мұхаммед мырза Тәуекел илә елчілер иберділар. Уа бенім сөзіме кірмеген тентеклерні тия алмаймын. Имді шол себебден бұ бендеңізні мәрхаматыңыздан ташламағайсыз уа бұ ішлерге уа бенім сіз ұлуғ бадшаһ ағзам хазретлеріне дұғырұлығымны уа чынлығымны елчіңіз Құтлұ Мұхаммед мырза Тәуекел білүр. Уа барчасына ол шаһдүр имді өзімнің барча ішлерімні әуел бір алла екінчі сіз ұлуғ бадшаһым хазретінден бенге көмек болмаса һеч кімсіден дәмем йоқтыр.

1742 жылы Әбілхайыр ханның Елизавета атына жолдаған хаты

Һуалла субхан

Ол ұлұғ бек мархаматлу император падишаһ ағзам хазретлеріне мағлұм қыламыз иұртымызның хуфиалік бірлә кеңешлері інілерімізнің бізге тақа иуз берүб иурүгенлері үчүн ол рахымлы падишаһның ішлері бітмейдүр сөз олкім менден бұрұн інілерімізнің қылығын айтқаным иоқ ерді. Ғақылы келсе ғибрат алұрлар күн ілгері падишаһ хызметіне иаралар деб һәр не бұзұқлық қылсалар да айтмай ердім. Имді рахымлы падишаһға ихласымыз үчүн антымыз бір хұдай бір сөзібіз. Хұрметлу падишаһға иашұрұн сөзлеріні уа һәм ашкараһ ішлеріні мағлұм қыламын. Әууелі мырза келіб табышқанда айтқан сөзлеріні ашаһ кечтім. Татишов ианарал бірлә мырзаға иуз көрішкенден берлі қылған ішлерүні айтқан сөзлерүні падишаһ білсүн. Әбулмәмбет сұлтан барақ сұлтан бенке айтқан сөзі бізлер Әбулхайыр хандай ұғлұмызны орұстқа берүб баш салыб орұс бола алмаймыз деб башқұрт бірлә ачлы-тұшлы болұб Тобұл ианындағы затыға бүлдірділер.

Екінчі иана інім ұлұм теб башқұртқа төре берүб андағұсында бүлдүрді. Мында ічіне ендүрүб мындағұсында бүлдүрділер.

Үчүнчі Ташкентке барған саудагерлер малын Түркістанда-

ғы ағасы Жәңгір сұлтанны қошыб қарачы Мырзағұлны Нияз батұрны қошыб Әбулмәмбет сұлтан ере барұб талатқан өзү.

Төртүнчі Барақ сұлтан Әбулмәмбет сұлтанның қолында түрұр Қарасақал толай ішлеріні кері қағыб бұзұқ иолына башлай иүредүр.

Әбулмәмбет сұлтан, Барақ сұлтан, Қарасақал, Батұр сұлтан төртеуінің кеңеші бір қалмақға ұғұлларымызны уа һәм аламан берсек берейік деб иұртны кері қағыб падишаһға тықыр берүб тұрғаны шолар қачанда болса. Шолар ұйатқа қойар деб ахсан ихлас үчүн айтмай тұралар.

Болмай ухкер қара қалайық болғанда падишаһның биұрған йарлұқларұн сағат батар екен. Біз Батұр сұлтан әрі інім әрі күйеуум ерді. Алар бірлә кеңеші бір болды. Бұрұн мұрза келгенде иолда талаған керуен малларұны рахымлы падишаһ ашаһ кечіб ерді. Имді иаңадан бұзұқ иолға түшді.

Әбулмәмбет сұлтан, Барақ сұлтан, Батұр сұлтан иұртны ала қылыб қалмақға Ақайу бірлә аламан берейік дегенге бізлер айтамыз бізнің табқан падишаһдан не зиян көрдүңлер. Ата болды бізлерге ана болды қызыл бірлә иашыл қара түлкү қорғажын кидүңлер. Һәр не тілеуімізні берді қыш қышлау болды Чуға иазлау болды. Жау алғанда пана болды ұғры қылыб түшкен қазақларны қолұңызға берді. Не зиан күрдүңізлер мындай ғадұл падишаһ бұ заманда табұлар мұ мәкр сізлер падишаһның не дегенін бермесеңіз иолға түшмесеңіз біз сізлернің табқан қалмақ бірлә падишаһ есенінде жаумыз дедім.

Имді қачанда болса керек иүз көрүшке барсұңлар керек мында болсұнлар шол сұлтанлардан сұра Қарасақалын да есерлерін де саудагерлернү де жауаб бермеселер. Мақла жылдам ішлер бітір бізнің бірлә тең болғанын шонда көрүрміз. Бір алла бітірсе біз бітірүрміз инша алла мұқам падишаһ иолында өзүміз Әбулхайыр хан, Нұралы хан, Ералы хан, Хожахмед сұлтан, Достғали сұлтан, Айчуақ сұлтан, Әділ сұлтан, Чыңғұз сұлтан, ағамыз Ниаз сұлтан, арғыланлар Қарабаш сұлтан, Дәрмұхамед Орұс сұлтан.

Зайуратым қалғанча бір хұдайға сиұныб падишаһның хызметіні қылыб оғұн атыб, қылычын чабармын. Падишаһға қарушылық қылған кішілернің соңыдамын. Һәр іш аллаға мағлұмдұр.

Екінчі падишаһға сөз олкім мағлұм қыламыз ианарал лейтанант бірлә Әбулмамбет сұлтан илән сұлтан иуз көрішкенде бізнің Нұралы сұлтан бірлә Ералы сұлтан һәм барған. Маслихат ічінде болған ердұк. Әбулмамбет сұлтан бірлә Абылай сұлтан бізлерден зиадарақ сыйлады. Бізнің әкемізден падишаһқа хызметі бұларның артық бола ма. Әкемізден соңра бізлерге үшбундай бола екен деб хатарлары қалыб келгенлер. Біз ол ханға үгұтлеб ердұм мұндай ішлерні білгенім иоқ ерді. Һүнүз ішні кім башлаб ахырына шол чұғар деб.

Абулхайыр сұлтан

هوالله سبحان

اول اولوغ بیک مرحمتلو ایچپراطور پادیشاه اعظم حضرتلاریندن معلوم قیلامز
یورتمزنینک خوافیالیک برله کینکاشلاری اینلارمزنینک بزکا نعایبز بیروب
زروکانلاری اوچون اول راحملی پادیشاهمزنینک اشلاری بتمیدور سوز اولکم
مندان بورون اینلارومزنیک قلیعین اینکانم یوق ایردی عقلی کبلسه عبرات
آلورلار کون ایلکاری پادیشاه حزمتینه بارلار دیب هر نه بوزوقلیق قیلسهلاردہ
اینمای ایردیم ایدی راحملی پادیشاهغه اخلاصمز اوچون آنطمز بر مدای بر
سوزبز خورمتلو پادیشاهغه باشورون سوزلارنی و هم اشکاراه اشلارنی معلوم
قیلامن اولی میرضی کیلب تبشفاندا اینکان سوزلارنی آشاه کچتم طاتی شاق
بنارال برله میرضاغه بوز کورشکاندان بیرلی قیلعان اشلارنی اینکان سوزلارنی
پادیشاه بلسون آبوالمیت سلطان باراق سلطان بنکا اینکان سوزی بزلار آبوالخیر
خاندای اوغلومزنی اوروسغه بیروب باش صالب اوروس بولا آلمایمز دیب
باشقورت برله اچلی — تشلی بولیب توبول باشداغی طائیفه بولدوردیلار
ایکنچی بنه اینم اولوم طیب * باشقورتغه توراه بیروب آنداغوسندا بولدوردی
مندا اچناه ایندوروب مندااو سنده بولدوردیلار

اوچونچی تشکنتکا بارعان سوداکرلار مالین تورکوستانداعی آعاسی جانک‌ثیر سلطاننی قوشیب قراجی میرزاغولنی نیاز باتورنی قوشیب آبولمت سلطان ایره باروب تلاقان اوزو

تورتنچی باراق سلطان آبوالمت سلطان‌زینک قولندا تورور قراسقال تولای اشلارنی کیری قاعیب بوزوق بولنه باشلاب بوریدور

آبوالمت سلطان باراق سلطان قراسقال باتور سلطان تورتاچینک کینکاشی بر قالمقفه أوغول‌لارمزنی و هم آلمان بیریا ل بیرایک دیب بورتنی کیری قاعیب پادی‌شاه آغه تغیر بیروب تورغانی شولار قاچندا بولسه شولار اوبانقه قوبار دیب اَحصانْ اِخلاصْه اوچون ایتمی تورالار

بولمای اوحکر* قرا قلایق بولغانده پادی‌شاه‌نینک بیورعان برلیغلارون ساعت.بنار ایکان بز باتور سلطان آری اینم آری کیلدوم ایردی آلار برله کینکاش بر بولدی برون مورزا کیلاکاندا بولداتلغان کاروان مال‌لارونی راحملی پادی‌شاه آشاه کیجیب ایردی ابدی بنکادان بوزوق بولغه توشدی

آبوالمت سلطان باراق سلطان باتور سلطان بورتنی آلا قیلب قلماقفه آق ایژ برله آلمان بیرایک دیکانکا بزلار اینمز بزنینک تبغان پادیشاه‌دان نی زبان کوردونک‌لار آطا بولدی بزلاکا آنا بولدی قزیل برله باشیل قرا تولکو قرعاجین کیدونک‌لار هر نه تلاؤمزنی بیردی قیش قیشلاؤ بولدی جوغه بازلاؤ بولدی جاو آلغانده پنا بولدی اوغری قیلب تورشکان مزاولارنی تولونکزغه بیردی نه زیبان کوردوکزلار مندای عدول پادی‌شاه بو زامانده نابواورمو مکر سزلار پادی‌شاه‌نینک نی دیکانین بیرمه‌سنکز بولغه توشه‌سانکز بز سیزلارنینک تابغان قاعاق* برله پادی‌شاه اساندا‌لم جاؤمز دیدم

ابدی قیچاندا بولسه کیراک بوز کوروشکا بارسونلار کیراک مندا بولسونلار شول سلطانلاردان صورا قرا سقالندا بسرلارندا ساؤداگرلارنودا جواب بیرمه‌سلار مقلا جلدام اشلار بتر بزنینک برله تیمک بولغانین شوندا کوروزمیز بر الله بترسه بز بتروزمز انشاء الله مقام مه پادی‌شاه بولندا اوزومز آبوالخیر خان نور علی خان ابر علی سلطان خواجه احمد سلطان دوست علی سلطان آی — جواق

سلطان عدول سلطان جنکفوز سلطان آغمز نیاز سلطان ارغلانلار قرا باش
سلطان درمحمد سلطان اوروس سلطان

زیبورانم قلعه‌ده بر حدایعه سیونیب پادی‌شاه‌نینک مزمتنی قلیب اوغون
آتیب قلچین چابرمان کمدر...سه پادی‌شاه‌غه قارو شلیق قلعان کشلارنینک
صونکدا من عرض الله‌غه معلوم دور

ایکنچی پادی‌شاه‌غه سوز اولکم معلوم قیلامز بنارال لبنی‌نانت برله
آبوالبیت سلطان ایلان سلطان بوز کوروشکاندا بزنینک نورعلی سلطان برله
ابر اعلی سلطان هم بارغان مساعت ایچنده بولعان ابردوک آبوالبیت
سلطان برله آبلای سلطان بزلاردان زیاداراق صیلادی بزنینک آکامزدان
پادی‌شاه‌غه مزمتی بلارنینک آرتیق بزلامی آکامزدان صونکرا بزلارکا اوشبوندایی
بولا ایکان دیب مطرلاری قالیب کیلکانلار بز اول زعلی خانغه اوکوت‌لاب
ابردوم مندایی اشلارنی بلکانم بوق ابردی هنوز اشنی کم باشلاب آمبرنه شول
چوغار دیب

خط امه لل۱۱ سنه... محرام ۸
کمینه ملا الصمد دیوان قولیم قویدوم

ابوالخیر خان... سلطان...

1745 жылы Абылай сұлтанның Сібір губернаторы Сухаревқа жазған хаты

Ғиззатлу хұрметлу уа меруертлу уа дәулетлу уа шәукетлу уа барчаға рахымлы ұлұғ падишаһ хазретлерінің гасподин Алексей Михайлоуич Сукроф ианаралға мен Абылай сұлтандан көбдін көб дұғай сәлем. Біз мұнда есен аман тұрамыз шүкір аллаға. Сіз анда есен аман болұңыз. Сөзіміз олдұр мұнда падишаһ иұртына қаршылық қылыб иатған бір пара үйсүн деген халық бар. Иоғары қалмақ бірлә қазақ арасында падшаһ иұртына қаршылық қылыб иатқандан һеч файда табмадұқ. Мұнда қазақ иұртына аралай алмадұқ анда орұс иұртына аралай алмадұқ. Ескі қылған иазықларымға иаңа тәубә қылдұқ. Падшаһға баш саламыз деділер үч иүз үйлі кішінің башлығы бізге келіб баш салұб қайтды. Аңа не хүкүм қыласыз падшаһға баш сал деб хүкүм қыласыз мұ иа иса баш салма деб хүкүм қыласызлар мұ. Анық хүкүмін гасподин Алексей Михайлоувич ианарал сіз білүрсізлер. Сізнің айтқан бирұғұңызға падшаһға баш салұб құл болұб көнүб тұрмақлықға мұштадур ол халықлар. Шолардын бір иігіт Тобыл шаһарында түрмеде тұрадұр деб ештүблер атасының аты Жаулыбай ағасының аты Ибаш өзінің аты Байиігіт. Падшаһға баш салұб құл болған себеблі сіз Алексей Михайлоуич ианарал рахым қылыб қайтарғай едүңіз. Егер рахым қылсаңыз бізнің иіберген Чафа ұғылы Ешдәулет деген иана иолдашы Есенаман ұғлы Боздақ шолардан қалдұрмай иібергей едүңіз.

عزتلو حرمتلو و مروتلو و دولتلو و شوکتلو و بارجاعا رحملی اولوغ پادشاه
حضرتلری تینك عسپودین الاکچای میکای لیچ سوکراف ینارالده من آبولای سلطاندین
کوبدین کوب دوعای سلام بزموندا ایسان امان تورامز شکر الله عه سز اندا
ایسان امان بولونکز سوزیمز اولدور موندا یاد شاه یورتینه قا رشلق قیلب یا تقان
بر پارا اویسون دیکان خلق بار یوغاری قالماق برله قازاق اراسیندا پادشاه
یورتینه قارشلق قیلب یاتقاندین هیچ فایدا تاپمادوق موندا قازاق یورتنه آرالای
المادق اندا اووس یورتینه آرالای المادوق ایسکی قیلغان یا زیقلارمزغه ینکا
تاژیه قیلدوق پادشاهغه باش سالامز تیدیلار اچ بوز اویلی کشی تینك باشلیغی
بزکه کیلب باش سالوب قاپتدی آنکا نی حوکوم قیلاسز پادشاهغه باش سال
دیب حوکوم قیلاسزمو یا ایسا باش سالما دیب حوکوم قیلاسز لارمو آنینك حوکومین
عسپودین آلاکچای میکا یلیچ ینارال سز بیلمو سزلار سزنینك آیتکان بیورو عونکزچه
پادشاهغه باش سالوب قول بولوب کونوب تور ماقلیقنه موشطا قدور اول خلق لار
شولاردین بر بیکت تحول شاهیدا تورمادا تورادور دیب ایشتوبلار انا سنینك
آطی جاژلی باي آغاسینك آطی ایباش اوزینك آطی باي بیکت پادشاهغه
باش سالوب قول بولغان سیملی سز آلاکچای میکا یلیچ ینارال رحیم قیلب
قاپتارغای ایدونکز مکر رحیم قیلسانکز بزنینك یمارکان چاغه اوغلی اینی
داژلت دیکان ینه یولداش ایسان آمان اوغلی بوزداق شولاردین قالدورمای
یمارکان ایدونکز

1748 жылы кіші және орта жүз старшиналарының Нұралыны хан сайлау үшін патша атына жазған өтініші

Барча шәукетлі уа құдретлі ұлұғ бадишаһымыз ғузма императоритса иағни исмі шарифалары Елизаует дүр. Үлкен Петрнің ғазиз ферзендісі хазретлерінің өзлері түткучы дүр. Тамам рус иұртұны һәм өзгелерні һәм өзгелерні һәм өзгелерні бадишаһымыз дүрләр жұмлайа мархаматлы.

Ғарыз қыламыз қазақ иұртының орта иүзінің уа кічі иүзінің төбен иазұлғучы билері уа батырлары уа барча белгүлі уа датыңыз халайықларұмыз бізім ғарзымыз. Не себеблі ердүк мағлұмдүр мұндын төбен.

Сіз ұлұғ бадишаһымыз ғузма хазретлерінің растлықлы

табиғыңызда болұнғучы Әбулхайыр хан бұ фәни дүниеден рахилет қылды. Имді анын орнына мирас иесі ұғұллары Нұралы сұлтанны ханлыққа сайладұқ.

Егер жандүке ол Нұралы сұлтанны өзүміз кәнду қағидамыз бойынча ханлыққа сайласақ да сіз ұлұғ бадишаһмыз ғузма хазретлерінің иғлатар фарманларұңыздан башқа үлкен хан қылұрға қойа алмаймыз.

Шоның үчүн сіз ұлұғ бадишаһымыз ғузма хазретлерүнден барча бендечілігіміз илә өтүнемүз. Иағни сіз ұлұғ бадишаһымыз ғузма хазретлерінің иғлатар фарманларұңыз илә биұрұлса ерді. Бұ Нұралы сұлтанны аталары Әбулхайыр хан орныға үлкен хан болұрға уә һәм шол аталарының үлкен хан болмақлық мәртебелеріге иарылханұб биұрұлса болса ерді. Сіз ұлұғ бадишаһымыз ғұзма хазретлеріңізнің иғлатар алтұн мөһрлі фарманнамаларұңыз жұмлайа мархаматлы ұлұғ бадишаһмыз ғузма хазретлері тілейміз сізлернің ғали хазретлеріңізден бұ бізім барча бендечілік илә ғарызымызға мархаматлы хүкүмүңізні қылғайсызлар. Сана 1141 нәжм ахрабның 5 иұмына үшбу ғарызнаме орта иүзнің Жәнібек тархан кәнду мөһрүн уа ғайри орта иүз кічі иүзнің билері һәм батұрлары тамғаларыны бастылар.

Жәнібек молла ибн
Орта иүзнің Наурызбай тамғасы — Бабай бинің тамғасы
Жалмамбет бинің тамғасы — Бахтыбай бинің тамғасы
Қойсары бинің тамғасы — Мөңке бинің тамғасы
Хұдайшүкір батырның тамғасы — Есеңбай бинің тамғасы
Төлек бинің тамғасы — Монақ бинің тамғасы
Кічі иүзнің Кедей бинің тамғасы — Мөмтек бинің тамғасы
Мәмет аталұқның тамғасы — Бимет батұрның тамғасы
Хожанай бинің тамғасы — Хұдайназар бинің тамғасы
Тілеуберді бинің тамғасы — Тілеумет бинің тамғасы

بارچه شوکتلی و قدرتلی اولوغ بادیشاهمز عظمی ایمپیراتریتس یعنی
اسی شریفه‌لاری بلی‌صاوْبت دور الکان پطربنگ عزیزه فرزنداسی
حضرتلاریننگ اوزلاری تونغوچی‌دور تمام روسی بورنونی هم اوزکالرنی هم
اوزکالرنی هم اوزکالرنی بادیشاهمزدُرلار جمله‌یه مرحمتلی

عرض قیلامز قزاق بورتونینگ اورنا یوزبننگ و کچی یوزبننگ توبان
بازولغوچی بی‌لاری و باطرلاری و بارچه بیلکولی و دنیکز‌ْ خلایقلاروم بزیم
عرضمز‌ْ نی سببلی ابردوک معلوم‌دور موندین توبن

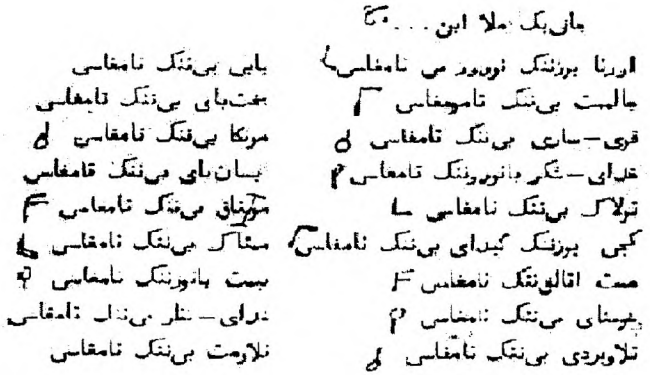
ا

سز اولوغ بادیشاهمز عظمی حضرتلری‌ننگ راستلقلی طابیعنکزدا بولونغوچی
ابوالخیر خان بو فانی دونیادین رحلت قیلدی ابندی آننگ اورنیغه میراث
اباسی اوغللاری نور علی سلطان‌نی خانلغغه صایلادوق

اکر چندوکه اول نورعلی سلطان‌نی اوزومز کندو قاعیده‌مز بوینچه خانلغغه
صایلاصاقدا سز اولوغ بادیشاهمز عظمی حضرتلرینگ اعلاتر فرمانلاروینکز
مانینه الکان خان قیلورغه قبا آلمایمز

۳

شونینگ اوچون سز اولوغ بادیشاهمز عظمی حضرتلروندین بارچه بندوجلکمز
ایله اوتونمز یعنی سز اولوغ بادیشاهمز عظمی حضرتلرینگ اعلاتر فرمانلاروینکز
ایله بیروراسا ابردی بو نورعلی سلطان‌نی آنلاری ابوالخیر خان اورنیغه الکان
خان بولورغه و هم شول آنلارننگ الکان خان بولواداق مرتبه‌لاریغه بارلغانوب
بیرولمسی بولسا ابردی سز اولوغ بادیشاهمز عظمی حضرتلرینگز" اعلاتر الثون
مهرلی نرسان نامه‌لاروینکز جمله‌یه مرحمتلی اولوغ بادیشاهمز عظمی حضرتلری
تلاییز سزلارننگ عالی حضرتلرکزدان بو بزیم یارچه بندوجلک ایله عرضمزغه
مرحمتلی مکروونکزنی قیلغای‌سزلار سنه ۱۱۹۱ نجم عقربننگ ل یومنده ایشبو عرض
نامیه اورنا بوزننگ بیناک نرسان کندو مهرون و غیری اوزنا بوز کچی
بیوزننگ بیلاری هم باطرولاری نامغالرنی باستی‌لر

1785 жылы Нұралы ханның О.А.Игельстромға өзіне бағынбаған елдің наразылығын басу үшін әскер шақырған хаты

Ғали каһали уа ғали жаһали жанарал парутчик уә һәр нұғ қауалер Уфа уа Сімбір шаһарларының жанарал губернаторлық амалын ада қылғучы Орынбурұғ уалайатының баш дабыты қағдалы уә қағдасыз Орынбурұх ләшкерінің сардары Осиф Андурейуч Игельстром хазретлеріне.

Ғали каһали хазретлерүңізнің үшбу асадның 16 уа һәм 18 иұмында иазұб иіберген екі мәктүбіңіз баңа уасил бөлұнды. Ол мәктүбіңізде уа харами уа һәм баңа дұшманлық қылғучы қырғыз қазақларны бұзұқ харакатүн иазұб бені ғайатда махзун қылдұңыз. Ол харами қырғыз қазақлар сізнің ғали хазретлерүңізге қандай дұшман болұнса бізге шондай дұшмандүр.

Уа шол харамиларның бенден иүз дөндүрүб уа баңа дұшманлық қылған харакатларыны бенім иүзүме ұрғантек. Анларның ханы сіз шо кіріфтар олұнмыш адамларымызны өзүңізден ғизатлу фарзандлерүңізні иіберүб ол кішілеріні

алдұрұб мында қайтарасыз. Дайу баңа шилта қылұб иазғаныңызға бек ғайатда махзун олдұм. Ғали хазретлерүңіз баңа инанмаған шекіллі. Ол харамиларға маштурак қылұб иазасыз ол қылықларұңызға бен хайран олдұм. Ол харамилар бені өзлерүне дұшман біліб уа бенден иүз дөндүрүб иүргенлеріні менден ғали хазретлеріңізге иазсам да әлде болса баңа инанмай ол қырғыз қазақларұңызға ұғланларұңызны иіберүңіз дерсіз. Ол харамилар бенім иарлықымны алмақ дәгүл қайта анда иіберген ферзенднімізні де есенлік илә иібермейділер бәлки өлтүреділер білемін. Уа шол себебден бені өзүңізге дост көрмейсіз болғай деб білемін. Аның үчүн кім харами қырғыз қазақларның харакатүнден бен сізге инанұмсыз болдұм уа мында тамам қырғыз қазақ иұртұна инанұмсыз болдұм. Айталар хан орұсның ханы бізға жан тартмайдұр дайу бенден иүз дөндүрүб кетділер екі арада би инанұмсыз болұб уа һәр екі тарафда сығначақ иерүм қалмады.

Уа зира кім ол харамилерні өзүме дұшман білгенлігімізден ғәли каһали хазретлеріңізге иазған ердүм ол харамиларға әскер иіберұб қоркұтмасаңыз анлар һеч де тиұлмаслар дайу.

Алда ғали хазретлерұңізге өз тарафымдан достлұқым илә мүшауйра қылұб маглұм қыламын уа шол харамилернің еллерүне Ор қалғасындан төменгү иерден үлкен әскерлер иіберұб Елек башұндағы уа Жем суының башұндағы елні чабдұрұб хараб едүб уа екінчі андай намақұл харакат қылмасдай едүб уа тамам қоркұтмасаңыз бені анлар һечде хан деб білмеслер уа сәркешлүклерінде де қоймаслар білемін. Шол себебден өтүнемін тез жаһат үшбу мәктүбім барған сағат мәзкүр ләшкер илә харакат қылдұрғай ердіңіз. Уа ма бақи һәмише али каһали хазретлерүңізнің тамам ғали хұрметлү ахил бітүңіз. Илә уа тағирсыз ыхласұмыз бірлә хайр уа ғизат уа икрам қылмақлықымда болұнұб Мужудим үшбуңар инанмақ үчүн Нұралы хан кәнду алим илә өз мөһрім бастұм.

Хан баһадұр Нұрмұхаммед али.

Асадның 21 иұмында сәнә 1785

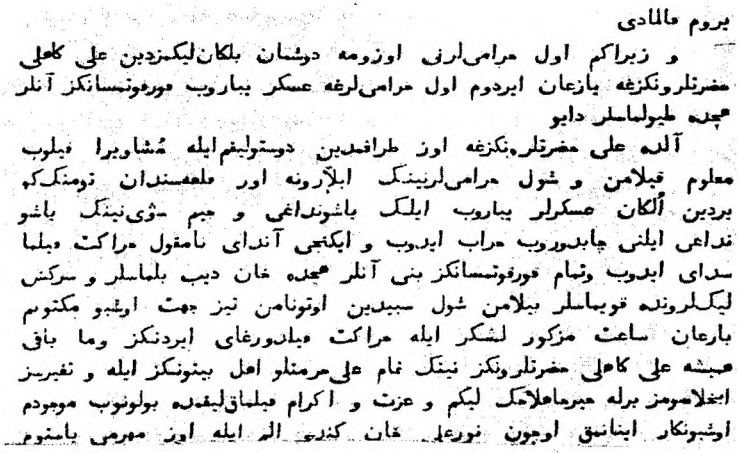
Ғали каһали уа али жаһали жанарал парутчик уа һәр нұғ кауалер Сімбір бірлән Уфа қайым мақамының жанарал губернаторлық уәжибатын ада қылғучы Орынбурұх уалайатының баш дабыты қағдалы уа қағдасыз Орынбурұх ләшкерінің сардары Осиф Андурейуч Игелстром хазретлеріне.

علی کاهلی و علی جاهلی جنرال پاروتچیک وهر نوع کوالیر اوفی وسیر شهرلرینک جنرال کوبرناطرلق عطین آدا قیلغوچی اورین‌بوروغ ولایتی نینک باش ضابطی قاعدهلی و قاعدهسز اورین‌بوروغ لشکری‌نینک سرداری اوسیف اندورای‌وچ اوکل‌اسطرام حضرتلرینه.

علیکاهلی حضرتلرونکزنینک اوشبو اسدنینک ۱۶ وهم ۱۸ یومنده یازوب یبارکان ایکی مکتوبنکز بنکا واصل بولوندی اول مکتوبنکزده و حرامی و هم بنکا دوشمانلیق قیلغوچی قرغز قزاقلرنی یوزوق حراکتون یازوب بنی غایتده محزون قیلدونکز اول حرامی قرغز قزاق‌لر سزنینک علی حضرتلروکزغه قندای دوشمان بولنسه بزکه شوندای دوشماندور

و شول حرامی‌لرنینک بندین بوز دوندوروب و بنکا دوشمانلیق ملفان حراکت‌لرنی بنم یوزومه اورغان ثبک آنلرنینک خانی سز شو کبرفتار اولونش ادام‌لرمزنی اوزونکزدین عزیلو فرزندالرونکزنی یباروب اول کشی‌لرنی آلدوروب

منده قایتارامز دابو بنکا شیلته قیلوب یازغانکز خه ثبک غایتده محزون اولدوم علی حضرتلرونکز بنکا اینانمغان ثیکلی اول حرامی‌لرغه مشتراك قیلوب یازامز اول قلولرونکزغه بن حیران اولدوم اول حرامی‌لر بنی اوزلرونه دوشمان بلب وبندین یوز دوندوروب بوروکانلرنی مندان علی حضرتلر نکزغه یازسامده آلده بولسه بنکا اینانمای اول درغز قزاقلرونکزغه اوغلا نارونکزنی یبارونکزدرمز اول حرامی‌لر بنم یارلیغمزنی آلماق داکول قایطا آنده یبارکان فرزندامزنیده ایسان‌لیک ایله یبارمادیلر بلکه اولتوردولر بیلامش و شول سببدین بنی اوزونکزغه دوست کورمای‌مز بولمای دیب بیلامن آنینک اوچون‌کم حرامی درغز قزاق‌لر نینک حراکتوندان بن سزغه اینانومز بولدوم ومنده تمام درغز قزاق بورتونه اینانومز بولدوم ایتهلر خان اوروص‌نینک خانی بزغه جان نارنمایدور دابو بندین یوز دوندوروب کتدیلر ایکی آراده بی‌اینانومز بولوب وهرایکی طرافده صعنه‌چاق

بروم هالادی
و زیراکم اول حرامی‌لرنی اوزومه دوشمان بلکان‌لیکمزدین علی کاهلی
حضرتلرونکزغه یازغان ایردوم اول حرامی‌لرغه عسکر بیاروب موروتمسانکز آنلر
مجده طیولماسلر دایو
آلده علی حضرتلرونکزغه اوز طرافمدین دوستولیغم ایله مُشاویرا ایلوب
معلوم قیلامن و شول حرامی‌لرینینک ایلآرونه اور ملعمستدان تومنکه
بردین اُلکان عسکرلر بیاروب ایلک یاشوندغی و جیم سوی‌نینک یاشو
ندغی ایلنی چاپدوروب مراب ایدوب و ایکنجی آندای نامقول مراکت قیلما
سدای ایدوب وتمام موروتمسانکز بنی آنلر مجده خان دیب بلماسلر و سرکش
لیکلرونده قویماسلر قیلامن شول سببدین اوتونامن نیز جهت اوشبو مکتوم
یازغان ساعت مزکور لشکر ایله مراکت قیلدورغای ایردنکز وما باق
همیشه علی کاهلی حضرتلرونکز نینک نام علی‌جرمنلو اهل بیتونکز ایله و تفریز
اخلاصومز برله جبرماعلاکمک لیکم و عزت و اکرام قیلماق‌لیغده بولونوب موجودم
اوشبونکار اینانسق اوچون نورعلی خان کندی الم ایله اوز مهرمی باسدوم

خان بهادور نورمحمد علی
اسد نینک ۲۱ یومنده سنه‌ل۱۷۸
کاهلی و علی جاهلی جنرال پاروتمیک وهر نوع کوالیر سپر برلان
غامنینک جنرال کوبرناطرلق واهیتین آدا قیلغوچی اورینبورغ

1793 жылы Тіленші Бөкенбай ұлының Шерғазы сұлтанға жіберген мәлімдемесі

Сізге ғизатлу хұрметлу ғали каһали Шерғазы сұлтанға қырғыз қазақ иұртының кічі иүзінің идемір руғы баш старшинасы тархан Тіленчі Бөкенбай ұғлұндан иғлам нама.

Сентәбрнің 25 күнінде Жанызақ мырза бірлән иіберміш кітабыңызны иолұқтұрдұм. Хатыңызға һәм Жанызақға тіл ләфез бірлән айтқан сөзүңізге би разы уа хошнуд болдұм. Әлбетте иұртның жиұлған билері тарқаған соң келді. Анларның жиұлғанда өзлерінің кімден не түрлү жафа көргенлерін өзлері хазретіңізге ғайан уа байан қылұрлар. Бен кәнду өзімнің һәм халқымның көрген жафаларын һәм қоркұб сархаддан көчіб кеткенімні мұндан төбен ғайан қылұрмын. Некім біз ол ұлұғ императоритча падшаһ ғұзма хазртлерге ант уа иман қылған соң һечде Орал бойындан чыққаным иоқ ердүр. Әууел Айчуақ сұлтандан тұтқұндан

чыққан соң бізнің табұн рұғының Елекбай, Бармақ, Естемес, Тілеулі бір нече ауыллар бірлән сархаддан алыс сахраға көчіб чықдылар орұсқа иау боламыз деб. Бармақның анасы башқа аға інілері һәм туғанлары бізге келіб иғлам қылдылар. Туғанларымыз қырға көчіб кетділер. Біз мұнда Орал бойұнда көчіб иүруімге мүмкін болұр мұ. Біз андарның иаманлықына қошұлғымыз келмейдүр дегенлері бойұнча мен ол биүк хұрметлу уа биүк насиблу господин жанарал Анишеф һәм ғаламатлу кауалер барон Осиф Андуриуч Игелстром хазретлеріге ғайан қылыб ғарыз қылған ердүм. Ол заманда баш дабытлық қылыб тұрған ерді. Бенім ол ғарыз илә ғайан қылғанымға жауаб берді. Ол Айчуақ сұлтанға иіберіб қырға чыққанларның туғанларын ишандұр, анларның қылған бұ харакатлары үчүн зиан уа зарар көрмеслер деб. Шол мұхтарам жанарал Анишеф һәм кауалер хазретлерінің әмір иарлықы бойұнча Бармақның туғанларын ишандұрдүм. Қорықмаңыз Орал бойұндан көшмеңіз бенім бірлән бірге иүрүңіз зиан зарар көрмессіз деб. Бірнече иыллардан соң ол мұхтарам жанарал Анишеф кеткен соң Айчуақ сұлтан балалары Бармақның інісі бірнече кішілер бірлән атланыб келіб Елек қалғасындан екі кіші орұс бірлән отұз атлар алұблар. Анларның соңұндан Елек қалғасының кішілері қуа чығұб ұғрыларға иете алмай қашындағы Қадірбек табұндағы екі кіші ұстаб мың иылқылар алдылар. Иылқыларның өзгесін берүб иүз отұз алты баш атларын алұб қалдылар. Шондан соң менім қашымдағы Қадірбек табұн жиұлыб Татан Арғұнбай баш болұб екі орұсны тартыб алыб келіб Елек қалғасына берділер. Соңыра көб барымталашыб чабұшдылар. Он бір ат өлді Татанны һәм інісін Сүнгі бірлән Айчуақ сұлтан балалары Алғазы Шерғазы иараладылар. Онбайны қылыч бірлән чабдылар. Ахыры қырық бие алдылар. Иана Орал қалғасының кішілерін беш орұс алдылар. Елек бойұнда олтұрған кішілерімізден он бір кіші ұстанды. Ол орұсларны сатыб алдұрдұм һәр қайсысына иүз отұз қойдан берүб. Иане қалмақ Уфа крепісінден иылқылар ұғырлап алдылар. Айчуақ

сұлтанның иолдашы Тулеулі, Бек, Үмід дегенлер қыш күнінде Данил Данскоф қорқыб зорлық қылыб бізден сексен алты ат алды. Былтұрғы иыл Айчуақ сұлтан сархадқа көчіб келген соң Татан бірлән Арғұнбай барұб Данскофқа өз халларын Айчуақ сұлтан бірлән араз еркенін, тартыб алған екі орұс үчүн қырық бие бергендерін һәм өзлерінің иаралы болғанларын айтыб имді Айчуақ сұлтан Орал бойнына келді. Бармақны қырда ташлабдұр. Бармақ бір иауұз іш қылса Айчуақ сұлтан аучылық бірлән бізні орұсқа ұстатұр дегенлері еркен. Данскоф айтұбдұр мен өзүм білемін сіз бізнің орұсларымыз үчүн мұнча жафа көруб падшаһ ғузма хазретлеріге хызмет қылдұңыз. Бармақ үчүн Айчуақ сұлтанның аутқуы бойұнча сізден кіші ұстамасмыз, қорықмаңыз сархаддан көчіб чықмаңыз деб ишандұрұбдұр. Шоның бойұнча бізнің бірлән бірге қышладылар. Мерген фарбосы қашында өткен қышын сегіз хатұн бірлән он байны ұстады. Сондай фарбосының башлығы Митрасау бұрұн бір хатұн ұстаған ерді. Хабардар болдұм Айчуақ сұлтан бұрұнғы хасадлығы бойұнча чығұб ұстатыбдұр. Бармақ орұс алған үчүн нече карат ұлұғ хакімлерге иазұб тіледім мұнларның би күнәһ еркенлерін ғайан едуб разылық тапмадұм иане Шулуқ Естемеснің туғаныны Айчуақ сұлтанның иолдашы бұлан деген бешінчі ел Орал қалғасының төбенгі тарафындан қалмақ бірлән орұс иылқысын алған имді өткен қыш Бұланның бикүнәх туғаныны Сұлтан дегеннің қыз қарындашын һәм өзін ұстады. Иылқы иелері Айчуақ бірлән бірүгіб өзінің иолдашлары алған иылқылар үчүн сұлтан өзі қачыб чықды, хатұнын ұстаб алды би күнәх. Иылқылар төлемеймін деб екі орұс алған хатұныны бірлән інісі үчүн шоның соңындан үч кіші қазақны ұстады. Сахарнай крепісінің иасауылы менім иылқыларым иоғалғанын ізлей барған ұғлұм Едігені ұстабдұр еркен. Фарбосы қашында мерген бірлән Самарнай арасында бір фарбос бар. Аның соңұндан бөлемні ұстады деб Орұнбұрхқа иіберсем екі атымны ұғырлаб алдылар. Һәли һүнүз иоқ иане былтұрғы

иаз бір бөлем ғалымлық үгренмек үчүн базар қалғасы қашындағы медресеге барған ерді. Күз болғанда Орұнбұрхда сархад ішлерін ада қылатұрған мехкемеден молла тіледүм. Қыш күнінде бөлемні үйүмде оқытыб ғалымлық үгретсүн деген бойұнча молла бірлән бөлемні ол мұхтарам жанарал парутчик Уфа қайым мақамының мүдірі һәм кауалері иол хаты берүб иіберүбдүр. Үйүмге қайтаръб ол заманда менім ауылым қырға малларым жидұрмақ үчүн көчүб иүрүген ердүм. Ұғлұмны һәм молланы Дансков тоқтатыбдүр. Иібермей өзүм Орал бойұнына қышлақға түшдүм ол заманында һәм иібермеді. Үч ай тұтды. Ахыры иаман ауру қылыб иіберді. Үйімге келіб ічінден қан өтүб офат болды ағу (у) берді деб. Білеміз иане үшбу өткен иаз күні малларымыз мұздан өтеалмай ічкі тарафда қалды. Шол малларымызны судан өткізмек үчүн саллар будурдүм. Салларымызның арқанларын кесділер. Мың беш иүз арқан өзүмізге ерік бермей қайық бірлән күчлік қылыб өткізділер. Иүз қойдан беш қой алъб, түйеден бір қой алдылар. Бізнің халқымыздан үч фарбос кішілері алдылар. Мерген фарпосы сегіз иүз қой отұз атлар төрт иүз қойдан иүз қарсақ елтірінің хисабы мыңға иақын бар. Һәр фарпосда шондақ өзүмнің салымны кесіб кішім суға кете иазлады. Бұ ішлерні мерген фарпосында Митрижғанин бірлән сондай фарпосның башлықы Хитрасаф дегенлерден көб жафалар көрдүк. Соңра халқымызға ыхтиар берүлді. Сегіз иүз қойлы кішілер өзлері сал бірлән өткізділер. Бір қой бермейінче кім сахарнайда ұстатқан бөлем ізлей барған иылқыларым һәли һунуз ұрұсда бірі сахарнайда, бірі Орал қалғасында татарда бұ ішлернің барчасын Айчуақ сұлтан бірлән Ешім сұлтан сархаддағы орұсның башлықлары бірлән бірүгіб қыладұр. Аның үчүн шо иердегі Орал қалғасындан төбенгі өткізген маллардан иеті иүз қойлар Ешім сұлтанға берді. Дансков һәм Айчуақ сұлтанға берүбдүр. Біз жәбірлерімізні иғлам қылсақ һәжде разылық табмадұқ. Жағалбайлы Тотай батырның өпкесін бенге иғлам қылды. Бұрұн иеті мың беш иүз иылқыларымызны башқұрлұқлар

қуыб алдылар. Өткен қыш менің беш иүз иылқыларымызны алды. Нече керет Ералы хан артқылы талаб қылдүм. Һәжде разылық табмадүм біз барүмта қылыб башқүрлүқлардан мал алған ердүк. Ералы хан алүб иелеріне иағни башқүрлүқларға қайтарүб берді. Бізнің иылқыларымызға хәжде разылық қылмадылар. Аны Ералы хандан көремін. Өзүсінің башлықлары бірлән берү көб. Мен биғилаж орүсқа дүшманлық қылыб маллар, адамлар алалық деб иүрүміз уа иане мағлүм үйіне қарғалы бестесінің әууел рутбе саудагері Абдулхалық Абдулрашидүғлы он төрт кіші ұстады. Қара мөнке табүндан керуенімізні талады. Жанызақ хан Назар куә деб Жанызақ бірлән хан Назардан сұраб білдүк. Жанызақның дүйіесіне артқан бір дүйіе иүгі жіб алғанлар еркен. Ол жібнің иарымындан да табүн алған еркен. Берүблер хан Назар бірлән Жанызақның кішісіне бір тай Қарамөңкеде қалған еркен. Анлар һәм өзлерінің алған жібіні Айчуақ сұлтанға берүблер. Иеті иүз қой Қарамөңкеден алды иане беш иүз қой аламындүр. Дандадан Ешім сұлтан Айчуақ сұлтан біргіб мараруға мүндай жағалар қылдылар. Месер табүндан төрт ауылның дүйіесін алды. Месер руғындан аның малын талағанда кіші иоқ түйесіні иелері барүб хазретіңізге иғлам қылүрлар. Иақ кине Қаратау Өмірзақүғлы баш болыб Орал әскерінің халаларыдан пічен чабқан иерлеріңден бір нече кішілер алүблар. Анларның соңүндан ғизатлу полкуник Орал әскерінің һәм атаманыны Данила Данскоф әскері бірлән чығүбдүр. Зәкір Өмірзақүғлыны ізлей өзінің алүнған кішілерін һр түрлі уа жеһе илән болса да қайтармақ үчүн иолында кердері руғының ыстаршина Тілеб Қорбашүғлының һәм ыстаршина Қошақ Құнасынүғлының руғларындан бір нече едлер екен. Егүб иатқанлары иолүғүблар Данскоға. Өзлерін иғлам қылғанлар Данскоф айтыбдүр менім сізнің бірлән ішім иоқ. Байүғлы руғының Қаратай Өмірзақ ұғлыны ізлеймін деб. Зәкір егүнчілер өзлерінің ақлықларына ишаныб Данскофның сөзіне һәм зарар қылмағанына ишаныб тұрғанларында соңындан кине

Данскovның айұрұб қалдұрған камандасы бар еркен. Анлар һәм шол егінчілернің иатқан өсиетлеріне келіблер. Егүнчілерге ол каманданың кішілері хабарлашыблар. Анлар жауаб берүблер. Біз кадар руғымыз өзүміз егүнчілеріміз Данила Митрич бізні көрүб кетді. Би күнәһлықымыз үчүн зарар қылмайынча дисаларда анларның айтқан сөзлеріне болмай ішлеріндан мәскүр уа минслерден он сегіз кішілерін өлтүрүб екі кішіні ұстаб алған еркен. Анлар һәм Орал қалғасында олдылар иане бихисаб көб затларын һәм һәр түрлү хайуанларын алдылар. Соңра би күнәһ еркенлерін Данскovның өзі білген себеблі өлтүрүлген кішілерін аллахның тағдырына салыб алұнған затлары бірлән малларын талаб қылсалар да разылық табмаған себеблі Есениолан дегенінің балалары сархаддан көчіб чығұб руссиа тарафына бұ харакат қылыб иүрлер. Өзге көбі һали сөз ғаділетлікден үмід едүб ол ұлұғ императоритча падшаһ ғузма хазретлеріға қылған ант уа иманыны бұзмай андан башқа һәр руғлардан сондай би күнәһ бүлүнгенлері көб ғайри ыстаршиналар хазретіңізге ғайан байан қылұрлар. Затларының һәм малларының хисабын өтүнемін хазретіңізден мұндай иұрұтымызның жафалар көрүб иауызлықға аралашқанларын идұрұмға ижтихад қылғай ердүңіз. Үшбуға ининмақ үчүн тархан Тіленчі Бөкенбай ұғлы мөһрүм бастұм.

سزکه عزتلو حرمتلو بلند همتلو عالو کلهلو اولان غیر غازی سلطانغه
قرغز قزاق یورونینک کچی یوزینینک یدمر روغ باش اسطرشنمسی
طارخان تلاغی بو کاتبای اوغاوزدان اعلام نامه
شینتیرینینک ل۲ کوتنده جانیزاق مرطا برلان بیارمیش کتابتنکزی
یواپقتوزدوم مطنکزغه هم جانیزاقغه تبل لفیضی برلان ایتکان سوزونکزکا

لار شوندان صونک منم قاشیمداغی قدیریک طایون میولیب طاطان آرغونمای
باش بولیب ایکی اوروص‌نی طارتیب آلوب‌کیلب ایلاک قلعه‌سینه شیردیلار
صونکرا کوب باروم‌طالاشیب جابوشدیلار اون‌بر آط اولدی طاطانی هم
انیسین سونکو برلان آبچواق سلطان بلالدی آلغازی شیرغازی برالادیلار
اونبای نی قلچ برلان چاپدیلار آخری قریق بیبا آلدیلر بنه اورال قلعه سینک
کشی‌لارین بش اوروص آلدیلر ایلا ل بیونیده اولتورغان کشی‌لارمزدان
اون بر کشی اوستاندی اول اوروص‌لارنی صاتیب آلدوردوم هر قایصی‌سنه
بوز اوتوز قویدان بیروب بنه مالمقوفا کریبستدان یلقی‌لار اوغرلاب آلدی‌لر
آبچواق سلطان‌نینک بولداشی تیلاژلی بیک اومبت دیکانلار قیش کونیده
دانیله دانوسقوف فورقیب زورلیق قیلب بزدان سکسان التی آط آلدی بیلتو
رغی یل آبچواق سلطان سرحدکا کوچیب کیلکان صونک طاطان ویلان آرغونمای
باروب دانوسقوفقه اوز حال‌لارین آبچواق سلطان برلان آراز ایر کانین طارتیب
آلغان ایکی اوروص اوچون قریق بیبا بیرکانلرین هم اوزلاری‌ینک برالی
بولغانلرین ایتب ایدی آبچواق سلطان اورال بیونینه کیلدی بارماقنی قیردا
تشلاب دور بارماق بریژوز ایش قیلسا آبچواق سلطان او چلیک برلان بزنی
اوروصقه اوستاتور دیکانلری‌ایرکان‌ه‌دانوسقوف آیتب‌دور من اوزوم بیلامن
سز بزنینک اوروص‌لارمز اوچون مونچه جفا کوروب پادشاه عظمی حضر
تلریغه خدمت قیلدونکز بارماق اوچون آبچواق سلطان‌نینک اونقوژی بیوینچه
سزدان کشی او ستاماسز فورقمانکز سز حردان کوچیب چیقمانکز دیب ایشاند
وربدور شونینک بیوینچه بزنینک برلان بیرکا قیشلادیلر میرکان فاربوسی
قاشینده اوتکان قیشن سکز خانون برلان اون بای‌نی اوستادی صوندای فار
بوسیننک باشلیغی میتراصاؤ بورون بر خاتون اوستاغان ایردی صونکرا خبردار
بولدوم آبچواق سلطان بورونغو حسدلکی بیوینچه جاغوب اوستانب‌دور
بارماق اوروصی آلغان اوچون نچه کرة اولوغ حاکم‌لارکا یازوب تیلادوم
مونلرنینک بی کناه ایرکانلرین عیان ایدوب هدیه راضیلق طلبادوم بنه
شولوق اساس‌نینک نوغانبی آبچواق سلطان‌نینک بولداشی بولان دیکان
بشنچی یل اورال قلعه‌سینک توبانکی طرافندان قالماق برلان اوروص
یلقی‌سین آلغان ایدی اوتکان قیش بولان‌نینک بی کناه نوغانبی سلطان

دیکان‌نینگ قیز قرانداشین هم او زین اوستادی یلقی ایبالری آنجواق سلطان برلان بیروکیب اوزی‌نینگ بولداشلاری آلغان یلقی‌لار اوچون سلطان اوزی قاچیب چیقدی خاتونین اوستاب آلدی بی گناه یلقی‌لر تولامای من دیب ایکی اوروص آلغان خاتونی برلان انیسی اوچون شونینگ صونکوندان اوچ کشی قزاقی اوستادی صحرنای کرپیسنینگ یصاؤولی منم یلقی‌لاریم یوغالغانین ایزلای بارغان اوغلوم ایدکای اوستابدور ایرکان فاریوس قاشندا میرکان برلان صامرنای آراسنده بر فاریوس بار آنینگ صونکوندان بلامنی اوستادی دیب اورونبوروحه بیارسام ایکی آطمنی اوغرلاب آلدیلر هالی هنوز یوق یته بیلتورغی یاز بر بلام علملیک اوکراناگ اوچون بزار قلعه سی قاشیندا غی مدراسکا بارغان ایردی کوز بولغانده اورونبوروحده سرحد ایشلارین آدا قیلاتورغان محکمه‌دان ملاً تیلادوم فیش کونینده بلامنی ایژمده اوقیتب علملیک اوکرانسون دیکان بیوینچه ملاً برلان بلامنی اول متحرام" جنارال پارونچیک اوقی قایم‌مقامی‌نینگ مدیری هم کژالری بول خطی بیروب بیاروبدور ایژیکا قایتاروب اول زمانده منم آژولم قیرغه مال لاریم چیدورماگ اوچون کو چیب بورو کان ایردوم اوغلومنی هم ملاّنی دانوسفوی توقتاتیب‌دور بیارمای اوزوم اورال بیوننه فیشلاق‌عه توشدوم اول زمانده هم بیارمادی اوچ آی تونده اخری یمان آژورو قیلب بیاردی ایژ یمکا کیلب ایچندان قان اوتیب وفات بولدی آغو بیردی دیب بیلامز یته اوشبو اونکان یاز کوبی مال‌لارمز موزدان اوتالمای ایچکی طرفده قالدی شول مال‌لارمزنی سودان اونکازماگ اوچون سال‌لار بودوردوم سال‌لارمز نینگ ارقالارین کیسدیلر منگ بش یوز آرقان اوزومزکا ایریگ بیرمای قاییق برلان کوچلیگ قیلب اونکازدیلر یوز قوی‌دان بش قوی آلوب توبه دان برقوی آلدیلار بزنینگ حلفیزدان اوچ فاریوس کشی‌لاری آلدیلار مرکان فاریوسی سکز یوز قوی اونوز آطلار نوروغ یوز قویان یوز قارصاق ایلنری نینگ حسابی مینگکا یقین بار هر فاریوس‌دا شوندای اوزومنینگ سالمی بی کسیب کشم سوغه کیتایازلادی بو اش‌لارنی میرکان فاریوسنده منری معانیر. برلان صوندای فاریوسنینگ باشلقی هیتراصانی دیکانلردان کوب

جغالر کوردوک صونکرا خلقمزغه اختیار بیرولدی سکز یوز قویلی کشی‌لار اورلاری سال برلان اونکازدیلار بر قوی برماینچه فایغنی کم صامرنای‌دا او ستانغان بلام ایزلای بارغان یلقی‌لاریم هالی هنوز اوروسدی بری صاحیرنابده بری اورال فلعسنده طاطارده بو ایشلارنینک بارچه‌سین آیچواق سلطان برلان ایشم سلطان سر حدداکی اوروص‌نینک باشلیق‌لاری بیرلان بیروکیب قیلادور آننک اوجون شو برداکی اورال فلعسندان توبانکی اونکازکان مال‌لاردان یتی یوز قوی‌لار ایشم سلطانغه بیردی دانوغوق هم آیچواق سلطانغه بیروبدور بز جیرلارمزنی اعلام قیلساق هجده راضیلق طاهادوق جغالبایلی طوطای بطرنینک اوپکاسین بنکا اعلام قیلدی بورون یتی منک بش یوز یلقی‌لارمزنی باشقو روه‌لار قوڤیب آلدیلار اونکان قیش منک بش یوز یلقی‌لارمزنی آلدی نچه کرهٔ ایرعلی خان آرتقلی طلب قیلدوم هجده راضیلق طاهادوم بز بارومطا قیلب باشقوروه‌لاردان مال آلغان ایردوک ایرعلی خان آلوب ایبالارینه یعنی باشقوروه‌لارغه قایتاروب بیردی بزنینک یلقی‌لارمزغه هجده راضیلق قیلما دیلار آنی ایرعلی خان‌دان کورامن اوزو صی‌بننک باشلیق‌لاری برلان بیرو کوب من بی عیلاج اوروصغه درشمانلیق قیلب مال‌لار آدامی‌لر آلالیق دیب یوریبز و یته معلوم اوینه قارغالی بستمسی‌بننک اوّل روتبه سوداگاری عبدوالخلیق عبدوالرشید اوغلی اون توروة کشی اوسنادی قرا مونکا طابون دان کارڤانزی طالادی جانیزاق جان‌نظر کڤاه دیب جانیزاق برلان جان نظردان سوراب بیلدوک جانیزاق‌نینک دوتیه‌سینه آرتقان بر دوتیه یوکی جیب الغان‌لار ایرکان اول چیب‌نینک یاریمین‌داندا طابون آلغان ایرکان بیروبلر جان‌نظر برلان جانیزاق‌نینک کشی‌سینه بر طای قرامونکادا قالغان ایرکان آنلار هم اوزلارینک آلغان جیینی آیچواق سلطانغه بیروبلار یتی یوز قوی قرامونکادن الدی یته بش یوز قوی الامن‌دور دان‌دادان اشم سلطان آیچواق سلطان بیروکیب مرروغغه موندای جغالار قیلدیلار میسار طابوندان توروت آڤول‌بننک دوتیه‌سین آلدی میسار روغیندان آنینک مالین طالاغانده کشی بوق توتیه‌سنی ایبالاری یاروب مصرتنکزکا اعلام قیلورلر. یق کینه قراطاڤ اومورزاق اوغلی باش بولیب اورال عسکری‌بننک خلا لاری دان بیجان چابقان برلاربندان بر نچه کشی‌لار آنلارنینک

صونکوندان عزتلو پولکونیک اورال عسکری‌ینینک هم اوثمانلی دانیله دا نوسقوف عسکری برلان چیغوب‌دور ذکر اوموزاق° اوغلی‌نی ابزلای اوزی ینینک آلونغان کشی‌لارین هر تورلو وجهه ایلان بولسادا قاپتارماق اوچون بولینده کرداری روغینک اسطرشنه تیلاب قورباش اوغلی‌نینک هم اسطرشنه فوشاق قوناسن اوغلی‌نینک روغلریندان بر نچه ایدلار ایکین ایکوب یاتقانلری یولوغیب‌لر دانوسقوفغه اوزلارین اعلام قیلغانلر دانو سقوف ایتب‌دور منم سزنینک برلان ایشم° یوق بای اوغلی روغینک قرا طاؤ اوموزاق اوغلی‌نی ابزلای‌من دیب ذکر ایکونچیلر اوزلاری‌نینک اق‌لیق‌لارینه ایشانیب دانوسقوی‌نینک سوذی‌نه هم زرار قیلماغنینه ایشا نیب تورغانلارینده صونکوندان کینه دانوسقوف‌نینک آیوروب قالدور غان کامنداسی بارایرکان آنلار هم شول ایکنچیلرنینک یاتقان اوسیتلارینه گلب‌لر ایکونچیلرکا اول کامنداتینک کشی‌لاری میرلاشیب‌لر آنلار جواب برویلر یز گدار روغینز اوزومز ایکونچیلرمز دانیله میتریچ بزنی کوروب کیتدی بی کناه کمغز اوچون زرار قیلمابنچه دیسالاردا آنلارنینک اینکان سوزلارینه بولمای اشی‌لاریندان مذکر و مئنس‌لاردان° اون سکز کشی‌لارین اولتوروب ایکی کشی‌نی اوستاب آلغان ایرکان آنلار هم اورال قلعه‌سنده اولدیلار ینه بی حساب کوب زاتلرین هم هر تورلو حیوانلارین آلدیلر صونکرا بی کتا ایرکانلارین دانوسقوف‌نینک اوزی بیلکان سبیلی اولتورولکان کشی لارین الله‌نینک تقدرینه سالیب آلونغان زاتلری برلان مال‌لارین طلب قیلسالردا رضیلق طابماغان سبیلی ایسان‌بولان دیکان‌ینینک بلالری سرمد دان کوچیب چیغوب روسیّه طرافینه بو حراکت قیلب یورلار اورکا کوبی مالی ضوز° عدالتلیک‌دان اومید ایدوب اول اولوغ ایپرطوریچه پادشاه عظمی حضرتلاریغه قیلغان آنیط و یمین‌نی بوزمای آندان باشقه هر روغلاردان صوندای بی‌کناه بولونکانلری کوب غیری اسطرشنه‌لار حضرتنکزکا عیان بیان قیلورلر زاتلری‌نینک هم مال‌لاری‌ینینک حسابین

اوتونسن حضرتنکزدان موندای بورونیزنینک مغالار کوروب یاؤوز لیعه آرالاشقانلارین بدورمغا ایجنه‌ماد قیلغای ابردونکز

اوشبوغه اینانماق اوچون طرخان تلانچی

بوکانبای اوغلی مهروم باستوم

1785 жылы кіші жүз старшиналары мен ақсақалдарының Әбілхайыр балаларын хандықтан аластатуын сұрап П.Екатеринаға жазған өтініші

Шәукетлі уа құдретлі ұлұғ императорича уа билистиқлал күллі Руссия мемлекетінің уа ғайри уа ғайри уалайатларының хакімдері Иқатарина Алексейувна падишаһ хазретлерінің тұғры табиғ қырғыз қазағы йұртының кічі йүз ақсақаллары бірлә тамам халқының ғарыз намасы бұ тұрұр.

Біз қырғыз қазақ иұрты кічі йүзінің қара халық болұб хан төреден ғайырлары Руссия иұртына Нұралы ханның бұзғынлығы үчүн ханға ғазаб айтұб чабуыл қыла тұрған адамларымыз болсұн керек, чабуыл қылмаған адамларымыз болсұн жұмламызның ақуалларымыз уа иттифақларымыз бір болұб иттифақ уа уәде қылдұқ. Падшаһ хазретінің әмір уа иарлықларына һеч бір мұхалифа уа мужадила қылмасмыз деб. Егер Абулхайыр ханның балаларын ханлықдан чықарұб уа һеч бір хотан иұрты насиа мансиа қылсаңыз біз жамиғ кіші иүз керек кетхұдамыз болсұн керек. Амиіміз болсұн иттағат етмекке уәде қыламыз. Анын үчүн падшаһ ғузма хазретінің иұртын ұлұғ білеміз фарман бірадарлық қылұрмыз уа падшаһны мархаматлу уа шафақатлу білеміз. Бізлерні бұ уақытға че сізің бірлән бізлерні атыштұрұб чабыштұрұб иурген Нұралы ханның һалакаты уа харакаты деб білеміз. Нәфсі ыммырасы уа тамағы үчүн һәм қазақ иұртына уа һәм Руссиаға бихисаб уа бинихайат бұзғынлығы бар падша хазреті бұ хианатын білеме иаки білмей ме. Хианат қылушы кішіні хакім хан қылмақ мунасиб бола ма. Егер бұ Абулхайыр балаларын чығармасаңыз біздің бірлән сіздің арамызда түзулік уа истирахат болмас падшаһдын иаманлық көрмесе де ханның иаманлығы үчүн һеч сізге ал уа мәслихат қылмасмыз деб иттифақымыз болды. Анын үчүн әуелгі уәделерімізні ханның тамағы бұзды. Арадан чығармасақ имдіде уәдені бұзар. Егер бұ уәде сөзлерімізні қабұл көрсеңіз сіздің қолыңыздағы жамиғ тұтқынларны уа

аманатларны иібергей едүңіз. Хұсусан Шүкірәліні әуелде иібергей едүңіз меһірбанчылық қылұб базарганга барған еді. Иұртымызның аттанмақлығына иахшы болұр.

Шафи баһадүр, молла Ғабдуллатиф баһадүр, Мажан баһадүр, Желкібай бұ беш кішілерні елші қылұб біз халық иібердүк. Бізім қыр қазағы мөһр болғаны үчүн һәр ақсақалларнұң атын мөһр иеріне салдұқ.

Чекті ұрұғы: Құдаш Сегізбай, Бешбай, Нұрбай, Сартай би, Жансары.

Төртқара ұрығы: Отабас би, Қара көбек би, Телбай баһадүр . .

..... (*барлығы жиырма рудан адамдардың аты жөні берілген* Г.М.).

Уа иане мағлұм ауылға сіз дәулетлі падшаһ хазретінің мархамат хатлары бізім қырғыз иұртына Ғабдуллатиф молла бірлән иіберген уа һәм Кете би Көккөзге иіберген хатларыңыз иетішді. Жауабын үшбу қағазда иаздұқ. Хатның жауабын тез иібергей едүңіз.

Ғинайатлу падшаһ хазретлерінің әскер жанарал парутчигіге Чучалан Фетр Микифроуичке тәсілім олынса.

Жамиғ иұртның сөзін ешдүб һәм кефил болұб Сырым баһадүр мөһр басды

شوکتلی و قدرتلی اولوغ ایپراطریچه و بالاستقلال کلی روسیه مملکتی
نیک و غبری و غبری و غبری ولایتلریننک مکداری بفانزینا الکسی
یوٹنا پادشاه حضرتلرینک ملوغری نایع قرغز قزاغی یورتینک کچی یوز
اعصاللری° برله تمام خلقینک عرضه نامهسی بو تروز

بز قرغز قزاق یورتی کچی یوزینک قره خلق بولوب خان تووه دین غبرلری
روسیه یورتینه تورعلی خانینک یوزغن لفی ایچون فانفه غضب ایدوب جابول
قلاتورغان آدملریز بولسون کراک جابول قلمغان آدملریز بولسون جمله

مزنیک اموالار بز وانفاعلر بز بر بولوب اتفاق و وعده قلدوق پادشاه مغرتی بیک امر امر وبارلق‌لرینه هیچ بر مخالفه و مجادله قلماس‌مز دیوب اکر ابوالخیر خان* نیک بلالرین خان‌لقدین چغاروب و هیچ بر خطین یورتی نسبًا منسبًا قلماکز بز جمیع کشی یوز کراک کتغوده مز بولسون کراک عامی مز بولسون اطاعت انکه وعده قلامز انیک ایچون پادشاه عظماً مغرتی‌نیک یورتین اولوغ بلمز فرمان مردارلق قلورمز و پادشاهی مرمشلو و شغفتلو بلمز بزلرنی بو وتیغه جه سیزدک برلان بزلارنی اطیشتوروب چاپشتوروب یورکان نور علی خان‌نیاک هلاکتی و مراکتی دیوب بلمز نفسی اتارسی و تماغی ایچون هم عراق یورتینه و هم روسیه [کا] بی حساب و بی نهایة یوزغن‌لغی بار پادشاه مغرتی بو خیانتین بلمه* بنکه بلمیه خیانة قلوش کشی‌نی حاکم خان طلیق مناسب بلورمی* اکر بو ابوالخیر بلالرین چغارمساکز سزدک برلان سزدک ارامزده تورلک واستراحة بولس پادشاه‌دین بانلق کورمساده خان‌نیک بانلغی ایچون هیچ سزدکه آل و مصاحت قلماسز دیوب اتفاقز بولدی انیک ایچون اولکی وعده‌لرمزنی خان‌نیک تماغی یوزدی ارادین چغارمساق ایدیده وعدی یوزر اکرمو وعده سوزلرمزنی قبول کورساکز سزدک اولکزدغی جمیع نوقفلارنی و امانلر نی بیارکای ایدوکز خصوصًا شکور علی‌نی اولده بیارکای ایدوکز مهربان‌می‌لق طلوب/اق بزرکانکه برغان ایدی بورتیمزنیک اتاغ لغینه بغشی بلور

شاق بهادر ملا عبداللطیف بخاری (اسکندر بای) ماجان بهادر مالکی بای موبش کشیلارنی الشی* طلوب بر شاق بیاردوک بزم فر قزاغی مهر بولغای ایچون هر اصحاللرنیک آطین مهر بریبنه صالدوق

چکتی اوروغی قداش سلز بای* بش بای* نوربای سرطای بی جنک ساری تورت قره اوروغی اوناباش قره کوبک نوکبای بهادر بی بی قره کیسک اوروغی آیدارلک بی قره جان بهادر چرمکی اوروغی

ارسلان‌بای بهادر افطان بی کنّهٔ اوروغی کوک کوز بی مقول بهادر اونک بهادر آلاشه اوروغی اضامت بی صفه بی اوناولی بی جرکس اوروغی نورمبت بی اسان امان بی قوسم بهادر جارقن‌بای طازلار اوروغی قولبای اسفلار اوروغی برعلی بی دره طاوکوشک‌بای آدلی اوروغی اطاعوزی بهادر اومر بهادر شونان بهادر حسن بی برش اوروغی بهادر ساری جلا بهادر

اسان نمر اوروغی صاری بهادر
مصفار اوروغی دغی بهادر
قزل دورت اوروغی جبان بهادر جانبای بهادر
جبّاس اوروغی تلکه بهادر ددریس بی
بای‌بغتی اوروغی ابناش بهادر اسفاره بهادر
نلامیشی سلطان علی بهادر قوص دولت بی ملای ساری بی
ایاپچی
جغاجبلی اوروغی صاغر بهادر تونای بهادر
تابیی اوروغی... اسرکب بی ... تلامیچی بهادر
ه اوروغی.... ....قادر صادر بهادر
م اوروغی جمق مرزا قابل مرزا قونس بای
قر بورتی‌نیک پری عبدالجلیل خواجه

وبنه معلوم اولیغه سز دولتلی پادشاه حضرتی‌نیک مرحمة غطلاری بزم قرغز بورتی‌نه عبداللطیف ملا برلان بیارکان و هم کنه بی کوک‌کوز که بیارکان غطلاریکز یتشدی جوابین اوشبو کاغذده یزدوق اوشبو غطنیک جوابین نز بیارکای ابدوکز

غنابتلو پادشاه حضرتلرینیک عسکر جنرال بارونچکی‌غه ،
چوجالان قطر مکی‌فرونیچ‌غه تسلیم اولینه
جمیع بورت‌نیک سوزین اشدوب هم و کیل بولوب صریم بهادر مهر باسدی

787 жылы 4 тамызда Ералы сұлтанның Нұралы хан мен Айшуақ сұлтанды тұтқыннан босатуын сұрап полковник Д.А.Гранкинге жазған өтініші

Ғизатлу уа хұрметлу господин полкуник Дмитри Андреич Гранкин хазреті шарифларіне мағлұм олұнадур.

Некім хазретіңізден иіберген кітабтіңіз жағалбайлы Санажан бірлән келуб иетүшді. Көрүб оқұб мазмұныны аңладұқ. Айтұбсызларкім бірнече насихат сөзлеріңізні. Һәм сізлернің қандай адам еркеніңізні әуелден ештүб білгеніміз иоқ ерді. Алайда болса арада болұб иахшы сөзлеріңізні айтқаныңызға көңлүміз хош болды. Ләкинне өзұңізнің кітабтыңызда көремізлеркім ол бадшаһ ғұзма хазретлеріне ғадаулік қыласыз дайу иағни саудагерлернің мал мутағларыны тараж уа тартұб алұбсыз. Дайу біз ол шаудагер татарлардың алдына өзіміз барұб талатқанымыз иоқдур. Сөз иарлығымыз болса ру Алим Чуман болұб алғанлардур Төртқара ұруы һәм Чүмекей ұруы, һәм Қаракете ұруы иане Қарасақал ұруы уа Қаракесек ұруы иане Чеклі ұруы тамам иұрт болұб алғанлардур. Бізнің ханымызны уа һәм Айчуақ сұлтанымызны ұслаб иібермей тұрлар деб айдды. Өзлеріңізнің кемел ақылыңызға мүшауира қыламыз кім. Мәзкүр саудагерлерні біз бұрұн алғанмаекеніміз (алған ба екенбіз) иоқ ерсе сізлернің иұртыңыз хан бірлән Айчуақ сұлтанны бұрұн алғанма еркен. Шол мәзкүр ішлерні тафтиш қылұб текшүрсеңіз болұр ерді кімнің мақұл кімнің тентек еркені. Біз бұрұн алған болсақ гүнә бізге болұр. Иоқ ерсе өзұңіз кәміл ғақылыңыз бірлә ойларсыз деб бұ үмід қыламыз. Уа дахы Айчуақға үчүнчі иыл болды. Ханға екінчі иыл болды. Шондан берлі ғизатлу инаралдан хат берұб сұраймыз бізге хан уа Айчуақ сұлтан тақырыблы һеч бірде иахшы жауаб болмайды. Шол себебден лажсыз болұб татар шаудагерлерінің маллары алынды. Алайда өзге ішні қылмай сабырсызлық болмағаймыз деб иахшылықны үмід қылұб тұрамыз. Ол мәзкүр алынған малларны қайтаруб

бермеклік арзандур. Көб кішілер алған болса да бізнің тарафқа иахшылық ішлеріңіз болынса. Егер күш қуатыңызға ишанұб іш қыламұз десеңіз біз һәм бұл сөзіңізге бір жауаб айтамыз көңлүңізге ағыр келмесүн. Орал иұртындағы башқұртларда бұзұлұб чықғанлардур. Аны да күч қуатыңыз бірлән алғаныңыз иоқдур. Біз өзіміз оқ қайтарұб иібергенміз. Ол иахшылық ішлерімізде ұнұт болұб тұрадур. Иане андын башқа торғауыт, қалмақ қолұңыздан босұб кетді. Аны да қуатыңыз бірлән иетүб алғаныңыз иоқдур. Біз алғанұң алдұқ алмағаныны бізден де құтылұб кетді. Һәм әлі де болса барадур. Бізні де қуатыңыз бірлән іш қылұрыңызны алла біледур. Біз де хұдайға салдұқ. Алхамдилла шүкір алдұмыз ачұқдур. Сізнің қамауыңызда ермесміз. Әммә бұрұнлар иоқ ерді сізнің бұ ішлеріңіз уәденізді иалған кебек қылұб бикүнә хан сұлтанны тоқтатұб тұрасызлар уа дүние ахиретде бұ ішлерден нечік сауаб деб білесізлер. Аның үчүн хұзырыңызға айтмасақ да болынмайдур. Сізнің һәр қайсыдур кітабтыңызда иазұб бізлерге айтқанларыңызға қарасақ һәр иахшы ішлеріміз болса да сізлерге қараб айтқудай қылмайсызлар. Тілсіз уа қолсыз болұб төмен қараб тұрғанымызны иахшы дейсізлер бұнча шондай қоркұтұб айтуларыңыз бәр жанымызмен. Ажал иетсе орыс да өлер қазақ да өлер қайтұб келүб қошұлмас. Һәрайне бұ күнлерде сылтау қылұб чақ болұнсақ да қара тентек орнұна көрүб намақұл қырғыз қазақларны иібертүб ашатұб иахшы ниетні ташлаб бір ішні башламақчы. Көбі білесіз аңлаймыз ол мәзкүр сөзге ергучі қазағымыз артұнда иалған болғучыдур әлі көрерсізлер. Бұрынлар Жайықның бойұн айлалұқ бірлән алұб қоғансызлар. Бұрұн келмегенсіз бір қалғасынан башқа. Ол да қалмақның Айуге ханы бірлән сүйенүшіб тұручы ерді. Үшбу Иайық бойұнда Ор қалғасыны салғанда Тафкелеф бірлән Иуан Кириллуч деген ианарал ерді. Һәм біз аның ічінде бірге ердүк. Әууел уахытларда һәм ол ішлернің барчасы өзлеріңізгеде ғайандур. Өзлерұңізнің көңлүңізде иаманлық болмаса бізлернің көңлүмізде һәркез дұшманлық

ниетіміз иоқдур. Бірақ өфкеміз бардур. Аның үчүн бұрындан иұрт бұзұб қалғаларны уа һәм крепічлерні чауыб улұб иурген адамлар дост кібік болды. Бізлер көңлуміз бірлән иахшылық қылұб иурусек де дұшман кібік болдұқ. Шонұң үчүн бұ саудагерлернің малларыны айтсаңыз аны қайтарұб бермеклік оңайдур. Бізлерге иахшылық ниетлеріңіз болғанда тамам ол малларның һеч біріні қалдұрмайынча машхаз қайтарұб берұлур. Дайу білгейсізлер болған билеріміз бірлән айтфақымыз үшбудур. Сізнің тарафыңызға зарарсыз болмақ үчүн тахқиқ иелігімзіні бердук ишанғайсызлар. Уа дахы сіз ғизатлу полкуник бізлерге мұнда бек көб кеңеш берұб айтқан сөзұңіз рас болғучы болса біз һәм сізні бек мақұл көрдук. Айдды һәм мұнда бізнің де хахар айтқан сөзлерімізге ишанғайсыз. Айдды сізнің хұзырыңыздан өтінеміз бізнің үчүн али каһали инарал губернаторға өтұл қылұб сөзімізні иетүштүргей ердұңузкім. Айчуақ сұлтан чығұб келұб иане шонда али Нұрали ханды Орынбурхқа алұб али каһали губернатор хан бірлән инанышқай ерді. Мәзкүр ханның бір ұғлы не бір қара кішісі бірлән али губернатордың өз алдында болынғучылардан бір екі намадар кішілерні берұлұб мұнда иіберселер ерді. Бір біреуге уәде қылұшұб инанұшмақ үчүн иағни анда өзлерінде тұрған ханға ишанұб мұнда бір кішісіні бірге иібермейдур. Иапанда иұругучі бізлерге ишанышмақлық нечүк есен болынадур. Сізнің бірлән үшбуында машауир қылман. Бізнің айтқан сөзіміз иарамаса иане бір өзлеріңізге иараганын айтасыз. Бізге ол мәзкүр иоқарыда өтұл қылұб айтқан сөзлеріміз болына тұрған болса ол өзіңізнің намадар елчілеріңізге қошұб мал иелеріні мұнда иібергейсіз малларын қайтарұб алмақлық үчүн. Дайу мұндын иібердук Санажан иане Чеклібай иане Рахмет иане Талтақ. Ағыз сөзімізні айтұрлар.. Раст белгісіз һәр не айтсалар да үшбуңа инанмақлық үчүн кәнду мөһріміз басылды.

Ералы сұлтан ибн Махмуд Абулхайыр баһадур хан

عزتلو و حرمتلو کچمیشدین پولکونیک متری اندرایچ کرانکین حضوری
شریفلرینه معروض اولنمشدور

بلکم حضورکزدین بیارکان کتا بتنکز جمالیلی سلامان مرلان کیلوب بتوشدی
کیروب اوتوب مضمونی آکلادوق اینوب سزلرکم برنجه سنجت سوزلر تکرار
در سز سوزلرینک فاسدلی آدم ایرکانسکزی اولدین اشتباب ملکانیز یوق

ایردی آلایده بولسه آراده بولوب بعضی سوزلرنکزی آیتکانیکزده کونکلومز
خوش بولدی لکنه اورنکزینک کتابتکزده کورامزلرکم اول پادشاه عظمی حضر
تلرینه عدولک فیلامز دایر یعنی سوداگرلرینک مال متاعلرنی تارح
ونارتوب آلوبسز دایر بز اولی سوداگر تاتارلرینک الدینه اوزیمز باروب
تالانقانمز یوقدور سوز یارلغمز بولسه روملم چومان بولوب آلغانلاردور تورت‌دره
اورمی هم چومکای اورمی هم‌دره کینه اورمی ینه دره‌صفال اورمی و قره کیساک
اورمی ینه چیکلی اورمی تمام بورت بولوب آلغانلاردور بزینک خان‌مزی
و هم آیجواق سلطانمزی اوصلاب بیارمای ترالار دیب ایدی اوزلارنکزینک
کامیل عقل‌نکزغه مشاورا فیلامز کم اول مذکور سوداگرلرنی بز بورون
الغانیکانمز یوق ایرسه سزلارینک بورطنکز خان برلان آیجواق سلطانی
بورون آلغانی‌ایرکان شول مذکور ایش‌لارنی تفتیش قلوب تبلسورسانکز
بولور ایردی کم‌ینک معقول کم‌ینک نبتناک ایرکانی بز بورون آلغان
لساق کنه بزکه بولور یوق ایرسه اورنکز کامیل عقل‌نکز برله اوبلارسز دیب‌بو
اومید فیلامز و دخی آیجرافغه اوجونچی یل بولدی خانغه ایکنچی یل بولدی
شوندین بیرلی عزتلو بنارال‌دین خاط یباروب سورایمز بزکه خان وآیجواق
سلطان تفریلی مچ برده بعضی جواب بولمادی شول سبدین لاچسر بولوب طاطار
سوداگرلارینک مال‌لاری آلندی آلایده اوزکه ایشنی فیلمای صیرسزلق بولا غایبز
دیب بخشیلقنی اومید قلوب ترامز اول مذکور الغان مال‌لارنی وا
یتاروب بیرماکلک آرضان‌دور کوب کشی‌لار الغان بولسه‌ده بزینک طرافنه

د ب بیلمسزلار آننک اوچون حضورنکزغه آیتماسکده بولنما یدور سزننک هر مایسی دور
کتابتنکزده یازوب یزلارکه آیتکدلارنکزکه قاراصاق هر بخشی‌چف(۲) ایشلار
یمز بولسه‌ده سزلارکه قاراب آیتکودای قیلمایسزلار تیلسز و قولسزدای بولوب
تومان قراب قورقب تورغانیمزنی بخش دیسزلار بونجه شوندای قورقوتب آیتولارنکز
بر جانیمزمن اجل یتسه اورسده اولار مزاقده اولار قایتوب کیلوب قو شلماس
هر آینه بو کونلارده صلتاؤ قلوب چق‌ د بولنساغده قره نیتتاک اورتونه کوروب
زمعقول قرغز قزاقلارنی سوزکه ایبارتوب آشاتوب بخش نیتنی طاشلاب بر
ایشنی یاشلاماقچی‌کبی بولاسز آنکلایمز اول مذکور سوزکه ایبارکوچی قزاغز
ارتونده یالغان بولغوچی‌دور الی کورارسزلار بورونلار جایق‌ننک بیون ایللوک
برلان آلوب قونغان‌سزلار بورون کیلماکان‌سز بر نکه فلمه‌سندان یاشقه
اولده قالق‌ننک آبژکه خانی برلان سویانشوب تروچی ایردی اوشبو جایق
بیونده اور قلعه‌سنی سالغانده نامکیلاؤ برلان ایژان کیریلاچ دیکان بنارال
ایردی هم بزآننک ایچنده برکه ابردوک اول وحت‌لارده هم اول ایشلارننک

بخشی‌لق ایش‌لارنکز بولنسه اکر کوچ قوتنکزکه ایشانوب ایش قیلامز
دیسانکز بز هم بول سوزنکزکه برجواب آیتامز کونکلونکزکه آغر کیلماسون
اورال یورتنده‌غی یاشغورتلارده بوزلوب چغانلار دور آنیده کوچ قوتنکز برلان
الغاننکز یوق‌دور بز اوزیمز اوق قایتاروب بیارکانمز بزننک اول بخشی‌لق
ایش‌لارمزده اونوت بولوب ترادور بنه اندین یاشقه تورغاؤوت قالق
بولنکزدین بوصوب کیتدی آنیده قوتنکز برلان جیتوب آلغاننکز یوق دور
بز الغانین آلدوق آلماغانتی بزدین‌ده قوتلوب کیتدی هم آلیده بونسه بارادور
بزنیده قوتنکز برلان ایش قیلورنکزنی الله بیله‌دور بز ده دراینغه سالدوق
الحمدلله شکر الدومز اچوق‌دور سزننک دماؤنکزده ایرماس‌مز اما بورونلار
یوق ایردی سزننک بو ایش‌لارنکز وعدانکزنی یالغان کیبک قلوب بی‌گناه
خان سلطانتی توقتاتوب تراسزلار و شنبا آخرنده بو ایش‌لاردین نیچک صواب

بارجه‌سی اوزلارنکزکده عیان‌دور اوزلارنکزنتک کونکلونکزده یمانلق بولماسه بزلارنتک کونکلومزده هرکیز دوشمانلق نیت‌مز یوق‌دور بر اوق اوفکامز باردور اتنک اوچون بوروندین یورت بوزوب قلعه‌لارنی و هم کریپچ‌لارنی چابوب آلوب بورکان آدم‌لار دوست کبیک بولدی بزلار کونکلومز برلان بخشیلق قلوب بوروساکده دوشمان کبیک بولدوق شونتک اوچون بو سؤداکرلارنتک مال‌لار نی آیتسه‌نکز آنی فاینارووب بیرماکلک اونکابدور بزلارکه بخشی‌لق بیت لارنکز بولغانده تمام اول مال‌لارنتک هچ برنی قالدورمایمیز مشغاص فاینار اوب بیرلور دیؤ بلکای‌سزلار بولغان بی‌لاریمز برلان ایتغامز اوشبودور || سزنتک طرافنکزغه بر ضرارسز بولاق اوچون تحقیق ایلکمزنی بیردوک ایشنغای‌سزلار و دخی سز عزناو پولکونلک بزلارکه مونده بیک کوب کینکاش بیروب آیتکان سوزنکز راص بولغوچی بولسه بز هم سزنی بیک معقول کوردوک ایدی هم مو نده بزننک‌ده حاضر آیتکان سوزلارمزکه ایشنغای‌سز ایدی سزننک حضورنکزدین اوتنه‌مز بزننک اوچون علی‌کاطلو ینارال کوبیرناطرغه اوتول قلوب سوزمزنی یتوشتورگای ابردونکز کم آنحواق سلطان جغوب کیلوب بنه شونده علی نورعلی خانتی اورنبورغه آلوب علی‌کاطلو کوبیرناطر خان برلان اینانشغای ابردی مذکور خانتک بر اوعلی و نی بر فره کشی‌سی برلان علی کوبیرناطرنتک اوز آلدنده بولغوچی‌لاردین برایکی نامه‌دار کشی‌لارنی بیوراوب مونده بیارسه‌لار ابردی بر برلوکه وعده قیلشوب اینانوشماق اوچون یعنی‌آنده اوزلارنده

تُرغان خانغه ایشانوب مونده بزکشی‌سنی بزکه بیارمای‌دور بیان‌ده بوروکوچی بزلارکه ایشانشماغلق یعوک آسان بولغه‌دور سزننک برلان اوشونده مشاوره ملامن بز تنک آیتکان سوزمز براماسه بنه بر اوزلارنکزکه یاراغانن آیتمز بزکه اول مذکور یوماربنده اوتول قیلوب آیتکان سوزلارمز بولنه تُرغان بولسه اول اوزنکز تنک نامه‌دار ایلچی‌لارنکزکه موشوب مال ایبالارنی مو نده بیارکای‌سز مال‌لار نی فاینارووب الماغلق اوچون دایؤ موندین بیاردوک سناغان بنه چکلی‌بای بنه رحمت بنه طالطاق آغز سوزمزنی آیتورلار راست بلکای‌سز مزنی آیتسه‌لارده اوشبونکاه اینانغاغلق‌او چون کندو مهروسز بایلدی

ایر علی سلطان بن محمد ابوالخیر بهادر خان

1790 жылы Орал казак әскерінің атаманы Д.Данскоп пен Сібір және Уфа өлкесінің губернаторы А.А.Пеутлинді орнынан алуын сұрап А.А.Безбородкоға Қара Көбек би мен Шұбар бидің жазған хаты

Ғали каһали уа ғали жаһали граф Александр Андруич хазретлеріне мархамату сұлтанымыз хожа хазретлеріңізе құллықымыздур көб мәртебе тәубенчілікіміз илә.

Бізге қырғыз қазақ халқы кічі иүзнің Әлімұғлы төртқара руғының тархан Қаракөбек биден һәм Чұбар биден кематранлігіміз илән ғарыз халымызны сізнің биүк дәркәһіңізға тұғры ғарыз қылмай сабырлық қыла алмағанымыздан сабыр етер халіміз қалмағанлығы үчүн сізні машақатқа салдұқ дайу.

Некім үч иыл жүмле мархаматлу уа ғинайатлу падшаһымыз саба уду алтұнлы фарман ғимайунлары бойынча сахара халқы қырғыз қазақ халқымыз биүк мәртебелү кауалер Осиб Андуруич барон Игелстром хазретлері бірлә ғали сағадатлу мүфти Мұхаммеджан молла Хасанұғлы арқылы күллі иұртның жамағатлары құран шариф бірлә дінімізнің ұлұғ инандұрұб ахд уа иманлар бірлә тәкидланұрұб садақатлы табиғ рағайа ұлдұғымыздан соңра үч иыл тынычлық үзре әділетлі мархаматларұнда олұб ғузма хазретлерінің ғұмыр шарифлеріні хақиқы уараслары бірлә тілеб тұрғанымыз озған қыш күні бағзы Орал бойында иүргучі халқымыз зиада жафаларға салғанлар ерді. Ол Орал бойындағы Орал қалғасының баш ақсақалы Данила өзінің иаранлары бірлә чұдайалмай көб көб хараблықларға ерұб озған иаз күні жүмлә мархаматлұ падшаһымызның фарман һимайұнлары бірлә сағадатлу муфти хазретлері барұб тамам халқымызға үгүт насихат бірлә құран шариф арқылы уағда қылұб жафаланұб өбкелеген иұртыны қайтадан түзетіб инсафға келтүрұб руссиа иұртындан түшкен асарларны қайтарұб алұб бізнің қазақ халқыны инандұрұб ақ иазарға нече мұң мұң хайуанатларны айдаб Оренбурхқа барұб

базар ачуб ғаламны гүлзар қылуб қайтқандын соң иане иуртымызны иоқарыда мазкүр Данилалар сөзіне қараб ұғры хиуалықларның Үргенічліклер сөзіне қараб ианарал майор Александр Александруич Пеутлинг хазретлері иоқарыда мазкүр Данилаға биұрды. Ол Данила өзі әскер қазақлары бірлә чығыб бикүнәһ кішілерімізні қаһар жафа бірлә елінің уа аулының үстіне келуб атұб чабыбдұр. Хатұнларны уа қызларны қырдұрұб уа бағзысының қарнын иарұб балаларның башыны кесібдүр дайу.

Иане мағлұм олына мәзкүр Орынбурғ меноунайның базарының ічінде әууел бұрұн ыхласлы құран ічкен үлкен билерімізні иағни Чөңке билерні уа һәм ғайрылар бірлә тұтдұрды. Мұның бағдүнде иұртны бұзды һәм базарны бұзды. Падшаһымыз шаһиншах хазретлерінің хазынасұн жойдұрды дайу.

Некім мұндай падшаһымыз хазретіне еңкейуб баш салған иұртыны иаманлар тіліне қараб бұзды мәзкүр ианарал Пеутлинг дайу.

Шол себеблі аллаһ тағаладан тілеб һеч болса бір кічкене ғарызымыз мархаматлу падшаһымыз иолладұқ. Шейдке ерүшүб мұндай табиғ рағиаларны жоғалтмас ерді. Ғаділетлі рахымлы падшаһ ерді дайу иолладұқ.

Некім сен мархаматлу господин граф хазретіні Ештемір ғинайатлу падшаһымызның оң көздей деб зинһар бізнің бұ ғарызымызны падшаһ хазіретіне бұ сөзімізні еріштірсеңіз дайу тілейміз.

Кина күн ілгері Осиб Андуруич барон Илгестром хазіреті бірлә муфти Мұхаммеджан екісі бұ бізнің сахара нашин халқын күтерге иарлық болса ерді. Некім күн ілгері мұндай иұрт бұзған кішілерні бізнің ортамыздан иырақ қылсаңыз ерді дайу.

Уа некім әлбетте бізлер ыхласымызда уа антымызда тұрамыз. Шол себеблі бұқадар халық падшаһымызның сайасында мұндай болмағанымыз иахшы болұр ерді уа некім күн ілгері падшаһымыз ғузма хазретлері фазыл карамұндан

күн ілгері аналық мархаматұн үміддеріміз дайу.

Хайыр хуаһыңыз иоқарыда мәзкүр исміміз илә тархан Қара Көбек би Қосбайұғлы дайу мөһрүмдүр.

Көбек би ибн Қосбай би 1197.

Һәм Чұбар би Жалтарбинің ұғлы мөһрүмдүр. 1790 иылда нәжмі сүнбіле 2 иұмында.

Ғали каһали уа ғали жаһали сұлтанымыз ғизатлу хұрметлу граф Александр Андруич хазретлеріне билхайыр иіберілді қырғыз қазақ иұртындан.

خبر خواهلکز وحادمکز بولدیغنه مذکور اسمیز ایله طارمان
مرا کوبک بی دوسای اوغلی دایو مهرمدور

کو بک بی بن دوس بای بی ۱۳۹۷
حم چوار بی چالتر بی‌بنک اوغلی مهرمدور

چوار بی بن جلتور بی
۱۸۹۵ یلده تجی سنبلهٔ ۲ یومشده

عالی‌کاهلی و عالی جاهلی سلطانم عرتلو مرحمتلو کرای
الکساندر اندرویچ حضرتلر یده بالغیر
پیارلدی دوغز مزاق بورطندان.

1790 жылы атаман Донсковтың жөнсіз қылықтары жайлы Сырым Датовтың II Екатеринаға жолдаған шағымы

Шәукетлу уа құдретлу шаһиншаһ ағзамымыз ғузма хазретлеріне кічі иуз қырғыз қазақ рағиатының Байұғлы руғының баш старшинасы һәм тархан Сырым батыр Дад ұғлындан табиғна ғарызнама.

Дәулетіңіз лайық кічі иуз қырғыз қазақ иұрты рағиатлікге мүсілім болұб еді. Господин ианарал парутчик ануаг кавалер Осиф Андурейч барон Игелстром бар заманында бек ғайат рағиатліклерінде түзеліб ерді. Әмма ғизатлу ианаралыңыз бағдүнде Орал қалғасының одаманы Данила Донскоф кічкене қырғыз қазақ рағиатға көб жәбір уа қысым қылды

Шәукетлу уа құдіретлу шаһиншаһ ағзамымыз шондайын бір кічкене иұрттың рағиатыңның тынычсызлығын хабардар болұб ғизатлу муфти Мұхамеджан Хұсаин ұғлы бірлән Бекчора ұғлын кічкене йұрттың уа рағиатыңның халін аңламақ үчүн фарман һамайұңыз бірлән көндүрүбсін. Мәзкүрлер бу иеңіл сағшылы қырғыз қазақ рағиатге көб пәнд уа насихатлар қылұб дәркоһ ғалиаларыңның мазарына шафақат меһірбаныңызны ынсар қылұб инандұрұб кеткенден соң мәзкүр Орал қалғасының одаманы Данила Донскоф мың иарым ғаскер илә би күнаһ қырғыз қазақ рағиатыңны екі иуз иігірма беш үйні чабұб хараб едуб, күллі малларын алұб иуз еллі кіші өлтүрүб еллі иеті кішіні тірі алыб кетті. Иылқы түйе сығыр қойның хисабы йоқ. Бұ кічкене ғана кічі иуз қырғыз қазақ рағиатның тынычлықын қылдұрмақ үчүн господин ианарал парутчик ануаг кауалер барон Игелстромны бұ тарафқа көндүрмейінче қоймассын болғай деб мадарына мархаматыңдан үмідуармыз. Әмма ғизатлу Осиф Андурич болмаса бұ кічкене иұртның уа рағиатыңны хараб етер мәзкур одаман Данила қолына берсеңіз. Кічі йұз қырғыз қазақ иұртының Бай ұғлы руғының рағиатыңның баш ыстрашинасы тархан Сырым батыр Дат ұғлы мөһрімні басдұм.

1790 сана Сырым ибн Дад. Мизанның 11 иүмында.

شوکتلو و قدرتلو شهنشاه اعظم‌مز عظمی حضرتلارینه کچی یوز قرغز قزاق رعیت‌نک‌ننکز بای‌اوعلی روغی‌ننک باش اسطرشنمسی هم طارخان صریم باطر داد اوغلندان تابعنه عرض نامه

دولت‌نکزه لایق کچی یوز قرغز قزاق یورطی رعیت لکنکه مسلم بولوب ابدی کوصیودین بنارال پارونچک انواع کوالیر اوسیب اندوریچ بارون ایکلسترووم بار زماننده بیک غایت رعیت‌لك ارزده تورالب ایردی امّا عزتلو بنارال‌ننکز بعدنده اورال فاعصینک اودامانی دانبله دانسکوی کچکنه قرغز قزاق رعیت‌که کوب جبر و ستم‌دیدی

شوکتلو و قدرتلو شهنشاه اعظم‌مز شوندین بر کچکنه یورطنک رعیت‌نک‌ننک ناعصرلغین خبردار بولوب عزتلو مفتی محمدجان حسین اوعلی برلان بیکچوره اوغلن کچکنه یورطنک و رعیت‌نک‌ننک مالن آغنکلاماق اوچون فرمان همایونکز برلان کوندوروب سن مذکورلار بو بنکل ماعشلی قرغز قزاق رعیت‌که کوب پند و نصیحت‌لار بولوب درگاه عالیه‌لارنک‌ننک مادرنه شفقت و مهربان‌نکزنی نثار قیلوب انانده‌وروب کینکاندین صونک مذکور اورال فاعصینک اودامانی دانبله دانسکوی منک یاریم عسکر ایله بی‌گناه قرغز قزاق رعیت‌نکنی ایکی یوز یکرمی بش اپتی جابوب مراب ایدوب کل مال‌لاروین آلب یوز ابللی کشی اولتوروب ابللی یتی کشی‌نی تری آلب کتی بلقی تو صغر قوی‌ننک مسابی بوق

بو کچکنه‌ننه کچی‌یوز قرغز قزاق رعیت‌نک تنجلغن قیلدوماق اوچون کو صیودین بنارال پارونچک انواع کوالیر بارون ایکلسترومنی بو طرفغه کوندرر مابنجه قوبماس‌سن بولغای دیب مادرنه مرحمت‌نکدان امیدوارمز اما عزتلو اوسیب اندوریچ بولماسه بو کچکنه یورطنک رعیت‌نکنی مراب اینار مذکور اودامان دانبله قولینه بیرمانکز

کچی یوز قرغز قزاق یورطنک بای اوعلی روغی‌ننک رعیت‌نک‌ننک باش اسطرشنمسی طارخان صریم‌باطر داد اوعلی مهرمنی‌باسدوم

۱۷۸۳ سنه صریم بن د ما

ماه میزان ننک ۱۱ نجی یو منده

1794 жылы кіші жүз сұлтандары мен старшиналарының хан сайлауға рұхсат сұрап II Екатеринаға жолдаған өтініші

Шәукетлу уа құдіретлу күллі Руссияның хакімдері фи әлжұмла ғинайатлу ол ұлұғ императориа ғұзма падшаһ хазретлерүміз біз қырғыз қазақ иұрты кічі иүзнің сұлтанлары, тарханлары, билері уа мырза уа ыстаршиналары мархаматларұңызға иүз ұрғучыларұң. Өзлеріне хисабсыз хәдін афзун мархаматыңыз үчүн біз кімсаларыңны шафақатлы назарларұңыздан дариғ бұйырмағай едүңіз. Шол себелі өзүмізнің көрген жафаларұмыз үчүн ғарыз нама

Өзүңізнің фарман ғалиаларұңыз бойұнча бұ иаққа ибердүңіз ол биүк мәртебелү господин генерал Анишеф Осиф Андуреич Игельстромны. Шол уақытда біз падшаһ ғұзма хазретлеріңізге ант иіберүб едүк бу рушча уағда қылышыб сізүң достыңызға досмыз дұшманыңызға дұшманмыз деб. Ералы білән Ешім саудагерүңізні алдұрды, Айчуақ баласына орұсыңызны алдұрды, Айрақтұдағы Пірәлі төленгүтлеріне малларұңызны алдұрды. Үшбу озған иылда Хасан Ғабдилжалил ұғлы деген ноғайның керуенін ол Ералының баш ыстаршинасы Сарытай алдұрды. Шол себеблі біз анларға дұшман болдұқ. Бұ уақытдағы не емес бұрұн иұрұтны бүлдүрген үчүн атасы Нұралы ханға һәм дұшман едүк. Имді шондайын дұшманыңызны хан қойарға деб иарлық бердүңіз. Егер хан қойалық десек дұшманыңыз болұб, қоймалық десек фарманыңызны тыңламағандай болдұқ. Шоңар біз ғажиз болдұқ имді біз сізнүң хан дегеніңізні дейміз. Десек де иане қары, иане ұрұ болды. Иане ғақылы иане ғайраты кетді. Руссиа иұрты білән қырғыз қазақ иұртының ішін бітірүрге лайық болмады.

Ей падшаһ иане иаш, иане ғақыллы ғайратлы деген кішіні хан қойарға деб рұхсат берүрге олмас ма. Зиада бек өтүнүб тілейміз аның үчүн кім шәукетлу уа құдіретлу олған өзүңізнің тахтпайларұңызда болғучы бенделерүңіз башқұрт, мешер, тептер, череміш, чуаш, қалмақ, черкес уа

ғайрыларына ыхтиар бересіз. Өзүңізге лайық кімсананы баш қойасыз деб бізні шол бенделеріңіз қадары көрмеймісіз. Біз сізні өзүмізнің дұрұст ыхласымыз бойұнча ана деб білеміз. Егер бұ иұртның тілегіні бермесеңіз бұ балаларыңыз хараб болғудай. Иане Ешім Айчуақ ғайри інілері илан Данила бірігіб бұрынғыдай иұртны бүлдүреділер.

Бұ ғарызларымызны Уфа шаһарының губернаторы гасподин генерал парутчик Александур Александурич Пеутлинге иане иане иғлам етдүк. Бұ көрген бүлүклерүміз үчүн һеч бір ғаділетлі тафтиш тапмадұқ. Әуелі хұдайдан екінчі мархаматлұ анамыз сізден болмаса. Имді бізім бұ сөзлерімізні муафиқ көрсеңіз бұ көрген жафаларұмызны текшүртмек үчүн бізім үшбу неку нәсіблі сұлтанымыз господин сұлтан Шерғазы ибн Ғабит хан хазретлеріне қошыб өзүңүзнің ыхтиқатлы уа ыхыласлы иахшы кімсенелеріңізні тезлік илән иібергей едүңіз. Нендейін кішілер муафиқ олұрұн ол сұлтанымыз өзі білүр. Иоқырад иад қылынмыш господин Анишеф барон Игелстром уа қатында өзүңізнің дәркәһ ғалиаларұңыздан фарман болды. Үя мехкеме үч кішіге тарханлық указы бердүңіз. Еллі алты кішіге ыстаршиналық указы бердүңіз еллі алты кішіден уа үч тарханлық указы берген кішіден кеңешсіз һеч бір үш болмасқа деб едүңіз. Иане хұзыр шарифлеріңізге қырық беш елчі иібердүк. Иұртымыз көб болды мехкемебіз аз болды деб. Алты мехкеме дахы тілеб едүк тілегіңізні бердүк деб иарлық бердүңіз. Бердүм десеңіз де шол мехкемелер бізім қолымызға тимеді. Әуелгі мехкемелернің иарылқаш ақчалары һәм төрт иылдан берлү тигені иоқ. Нұралы ханның уақытында Нүркей деген ұрының қолында. Бұнар біз һеч ризалығымыз иоқдүр. Иане Ералыны хан сайларға өзүңүз фарман етдүңіз. Иүз чақырым иерге барұб орұсның кеңеш илән хан иасарға деб біз мәшруңе келіб едүк. Бізні кеңешке кірүтмейінче өзлері хан иасадылар. Біз өбкелеб қайтдұқ. Иане төрт иылдан берлү бізге падшаһ хазретлеріне ғарыз етерге иол бермей шол себеблі ғазиз болұб ол биүк

мәртебелі гасподин Граф Платон Александурич Зуйуф атына хат салдұқ. Бізүң сұлтанымызны тезлік илән қайтарғай едүңіз деб. Һәм ол хатұңыз өзүңізге мағлұм болғанлықы бойұнча иіберүбсіз. Шоңар біз бек разы уа хошнуд болұб сіз падшаһ хазретлерүмізге көб көб тахсинлар оқұдұқ. Иане бізнің бұ көрген жафаларұмыз үчүн бір иерден ғаділетлі тафтиш тапмағанымыз соң һәм падшаһ хазретлерүмізге ғарызымыз өтмеген соң кеткен малы һәм жаны үчүн бағзы қазақларұмыз барұмтаға атланды. Атланса да көб нәрсе алғаны иоқдұр. Барұмтаға атланғанларны антын бұзды жау болды деб сіз мархаматлұ падшаһымызға дұшманлық билән иаманлаб. Бізлер имді үшбу Шерғазы сұлтанымыз бұ күнде келіб қолұмызға тигеч. Бұ машуратдегі жиұлмыш кімсаналар зиада бек хошуақ болдұқ. Егер иаманлықымыз олса ол райымыздан қайтдұқ. Егер күнәһлі құлларың болсақ өтінеміз күнәһларымызны ғафу еткей едүңіз. Берүк бұрұнғы антымыз антдық уағдамыз уағдадұқ. Һеч бір еткеріміз иоқдұр. иане әууел Абулхайыр ханның уақытында иұрұт түзу еді Сырдың бойында қоныш қылған уақытында. Нұралы ханның уақытында иұрұт бұзұлды Жайық бойында қоныш қылған уақытында. Нұралы хан Уфа қаласына кеткеч балалары Жайық бойындан кеткеч иұртымыз иане түзу еді. Имді Абулхайыр хан балалары ұғры Жайық бойұндағы орұслар ұғры. Һәм екі ұғры бірігіб падшаһым һәр екі иұртыңызны бүлдіредүр. Ол зарарлар орұсның шаудагеріне егүніне отынына піченіне тұзына балұғына. Иұрүрге зарар болды. Бұ қазақ иұртына бізім малымызға жанымызға һеч тыныічлық иоқдұр. Имді һәр екі иұрұт өзіңізні һәр не болса да өзүңізге тапшұрдұқ. Берүк зиада көб көб өтүнүб тілейміз Абулхайыр ханның балаларыны Сырдың бойұна қондұрғай едүңіз. Иане Нұралы ханның балалары бұ бұзұқлыққа қатышқач аға інілерінің бұзұқлықларына риза болмай ол Нұралы ханның бір баласы Исатай сұлтан бізім арамызда иүредүр. Ақыллықда, ғайратлікде, фарасатлікде бек кәміл иігітдүр. Ол атасының сүйегін сұрайдұр. тірі уақытда

өзүңіз һәм берүрмін деб едүңіз шол уағдаңыз бойұнча һәм біз барча иұртымыз билән сұраймыз. Иане үшбу ұзаған күзде ол ұлұғ хызмет иесі балаңыз кназ Александр Паулич хазретлерінің тойында күнәкһар бенделерүңізге мархаматлы шадлықларұңыз болды. Шол себеблі падшаһымыз өтінеміз әууелі бір хұдай екінчі сіз ғафу етсеңіз. Һәм қаһар етсеңіз қадірсіз бізім бұ қазақ иұртындан Мыңбай деген бір күнәкһар бендеңіз сізүң қаһарұңызға дучар болды екі иолдашы илән. Бұ күнде Орынбурх қаласында зынданда мубтала олұб тұрұрлар. Шол күнәкһар бенделерүңізні үшбу иұртымыз илән өтүнүб сұраймыз күнәһіні ғафу едуб құтқарғай едүңіз. Иане өзүңізнің алдұңызға егер рұхсат берсеңуз иахшы ғақыл иесі кішіден елчі қылұб иіберүр едук. Иане Ғайыб хан өлді. Орнына Аблазы сұлтанны қойдұқ. Аның үчүнкім ақыллықда фарасатлықда ғайратлықда зиада бек кәміл иетдук атасындан берлү асыл кішідүр. Көб әскер билән келуб иұртыны көб иахшылыққа дұндұрұб қайтды. Иане Есентай бұ да ғақыллы ғайратлы фарасатлы сұлтан. Бұ һәм әскер билән келуб иұртұны райындан қайтарұб иахшылыққа дұндұрұб қайтды. Уа үшбу мөһр башқан кішілер сан кішіні билей тұрғаны бар, беш мың кішіні билей тұрғаны бар, мың кіші билей тұрғаны бар, аның ақтығы беш иуз кіші билей тұрғаны бар иане бізнің иұртымызның сұлтанлардан соң ғақыллы, қадірлі, сөзі тыңлаулы көб моллаларұмыз бар. Зәконімізде моллаларұмыз һәм бізе сыйлы. Баш баш моллаларұмыздан он бір молланың мөһрі басылұр. Анлар һәм көб әскер билән келуб иұрұтыны иахшылыққа дұндұрұб қайтдылар. Ай анамыз егер бұ балаларұңызның ғамхорлықын көре тұрған болсаң үшбу Шерғазы сұлтанны жана иолұндан қалдұрмайынча қайтарұб иібергей ердүңіз. Үшбу келген барча иұрұт өкілні үшпу Шерғазы сұлтанға тапшырұб иіберді. Бізім сұлтанымыз бірлән болған мәшуратчілерүнден біз һеч файда көрмедук. Илә уар еркен бір иігіті. Шол иігітден біз зиада көб хызметін көрдук. Егер мәзкүр иігіттің һәр екі иұртда түзучілік болсұн деб бұ Қадыржан халқымға еткен хызметі. Сіз мемлемку

анамызға муафиқ болса һәр біріміз биғайт өтінеміз бұ иігітні мархамат алиаларұңыздан ташламай мәртебе уа ғайри чоқ иарылқашларұң иарылқағай ердүніз.

Әууел ант етүб уағда қылғач біраз күнден соң башқұрт алды он екі иүз иылқы, түменчі суының бойындан алача руының Тілеулі дегеннің иылқысын. Уа иане біраз күнден соң үч иүз он иылқысын алды берүш руының Айсары дегеннің Дандарның Қызылиар қаласындан иане Астраханның қаласы берүш руының иүз иылқысын алды. Сұрадым бермеді. Иане үйчік билән Текенің арасындан Андрей қаласының Дмитри деген адаманы болды. Шол адаман болған уақытда алты иүз ат алды, тоқсан өгүз алды. Тілеб едүк бермеді. Падшаһның ыстаршиналық указын берген билерүмізге ыза берді. Қаратау биінің иақасын иыртды. Он беш кішіні өлтүрүб кетді. Қырық кішіні тірі алды. Иане қырық кішінің ічінде Көккөз бинің баласын бірге алыб кетді. Анда барұб отұрды иане берүш руының Бөдене биінің інүсін алыб кетді. Иане адай руының Асан биінің інісүн алыб кетді. Иане алача руының Софра биінің ұғлын алыб кетді. Иане Кенжекара ыстаршинаның указын иыртды. Падшаһның қаһары келген бола ма деб беш мың үйлі кішім қачыб кетді. Жайықдан далаға чыға қачды. Маллары балалаб иатқан уақытда боран соқты. Қариалар өлді, кемпірлер һәм балалар өлді. Боташы, бұзауы, құлұны, қозұсы өлді. Үшбу зорлықны қылған кіші Данил билән Дмитри. Бізнің ыстаршиналар бұ хорлыққа чыдамай Қаратау би барұмта барды. Інілері қырылған соң атланды. Анда һеч нәрсе алғаны иоқ. Данил көб әскер билән келді. Кете руының, алача руының, Софра ыстаршинаның кердерү руының Тілеб ыстаршинаның үч үлкен ыстаршиналарның рулары чабылды. Уа ғайры рулар Ошақ рулары чабылды. Бикүнәһдан иүз еллі кішіні қырды. Иане Мыңбайның қырылған иүз еллі кішінің ічінде көб ағайынлары бар ерді. Барымта деб алған ерді. Атланса да һеч нәрсе алғаны иоқ. Ешім сұлтан падшаға иахшы көрүнүр үчүн тұтыб берді. Еллі пешіні тірі алыб кетді. Екі иылқыны

алыб кетді. Мың сығырны алыб кетді. Беш иүз түйені алыб кетді. Беш мың иүз иігірма бір байталның құлыны кетді. Түзтөбе қаласының кішісі Отарбай Төлебайны чапты. Мың байталлық хазына кетді. Беш иүз иылқыны алды. Он кішіні өлтүрді. Орұнборхның иоқарғы төбенгі иағындан, аузындан тама руының Төкебайның мың да беш иүз иылқысын алды. Тама табұн руындан екі кішіні өлтүрді. Иане табын руындан Теке қаласында екі кішіні өлтүрді. Мәтке деген орұсдұр иане Астраханның қаласының инаралы өткен қыш мың иылқыны алды. Төрт кішіні өлтүрді. Берүш руындан иане өткен қыш мүз түшді мал Нарында қалды. Қазақ өзі көпір иасады. Аны бұзұб иіберді иане екі мың иылқыны алды. Он беш қойұмны алды, иігірма алты мың қозұмны алды. Көк билән қара қозыдан алды. Данил билән Ешім сұлтан бірігіб алды. Иане Иағайлы Тотай батырның төрт еліні иеті мың беш иүз иылқыны Орал тауындағы Чабай Бекбау деген башқұрт алды. Иане өткен қышны Орал тауындағы Иағалбайның екі мың иылқысын башқұрт Боранбай ыстаршина алды. Иане Ғабдулхалық деген ноғайның дөрт дүйе иүгі жабдұқ, бір дүйе иүгі мақта Үргеніч малы деб қазақ таса алұбдұр. Шол малны берелі деб тұрұб едүк. Беруімізге қарамай қырық мың сом мал алды. Падшаһдан указым бар деб дахы алуға бұйұрұбдүр. Шол Ғабдулхалықның үстінден би күнәһ көб кішілер хараб болды. Уа кінә қылады башлық қылыб қойған хақімлерүңіз өзлерінің азын көбке қойалар, бізнің көбімізні азға қойалар. Бағзысын тахир болса да иоқ деб өтүрікке қойалар. Уа һәм бізнің иаққа анларның айағындан өзі өтсе басұб пұллайлар. Егер ол иаққа бізім өзіміз өтсе бізге һеч иол бермейлер. Дахы Шерғазы сұлтаңымызға қазақларның баш ыстаршинасы тархан Тіленчі Бөкенбайұғлы өзінің ғарзасын ғайан етүбдүр. Аның ол бүлүглері һәм дұрұстдұқ уа ғайри жамағатларұмызның көрген жафалары үчүн бізім ғарызымыз үшпудүр. Инанмақ үчүн мөһрлерімізні басдұқ.

1794 иылда гинуарның 4 күнінде.

(Хат соңында барлығы 184 адамның аты-жөні

شوکتلو و قدرتلو کل روسیه‌نینک حاکمداری فی الجمله عنایتلو اول اولوغ ایمپراطر بّه عُظمی پادشاه حضرتلرومز بز قرغز قزاق بورطی کچی بوزنیک سلطا نلری طارخانلاری بی‌لاری ومرضه واسطرشینه‌لاری مرحمتلارونکزه یوز اورغوچی‌لارونک اوزارلاربنه حساب‌سز حدین افزون مرحمتنکز اوچون بز کمسه‌لارنکنی شفقتلی نظرلارونکزدین دریغ بیورماغای ایدونکز شول سببلی اوزومزنینک کورکان جفالاروموز اوچون

عرضه نامه

اوزونکزنینک فرمان عالیه‌لارونکز بیونچه بویاقفه بیاردونکز اول بیوک مرتبلو کمپودین کنرال آنشف اوسف اندوربیچ ایکلستروم‌نی شول واقتده بز پادشاه عظمی حضرتلرومزغه آنیط ایبورب ایدوک بو رؤ

жазылып, мөрі мен қолдары қойылған)

شبه وعده قیلشب سزونک دوسنکزغه دوسز دوشمانلنکزغه دوشمانسز دیب ابرعلی
بلان ایشم سؤداکارونکزنی آلدوردی آیچوق بالاسینه اورو صنکزنی
آلدوردی آیرافتوداغی پرالی تولانگوتلارینه مالللارونکزنی آلدوردی اوشبو
اوزغان یلده حسن عبدالجلیل اوغلی دیکان نوغای‌نینک کارژانین اول
ابرالی‌نینک باش اسطرشینه‌سی صاری طای آلدوردی شول سببلی بز
آنلارغه دوشمان بولدوق بو واقتداغی نه ایساس بوروں بوروطنی یلدورکان
اوچون آطاسی نورالی خان‌غه هم دوشمان ایدوک ایندی شوندایین دو
شمانلکزنی خان قویارغه دیب بارلیق ببردوتکز اکر خان مویالیق دیساک دو
شمانلکز بولو قویمالیق دیساک فرمانلکزنی تیغاندای بولدوق شونکار بز عاجز
بولدوق ایندی بز سزونک خان دیگانلکزنی دیمز دیساکده بنه قاری بنه
اؤرؤ بولدی بنه عقلی بنه غیرتی کیتدی روسیه یورطی بلان فرغز قزاق
یورطی‌نینک اشین بترورکا لایق بولمادی ای پادشاه" بنه باش بنه عقللی بنه
غیرتلی دیکان کشنی خان قویارغه دیب روحصات بیرورکه اولماسمی زیاده
بیک اوتنوب تلایمز آنینک اوچون کم شوکتلو و قدرتلو اولغان اوزونکزنینک
تحت پایلارونکزدا بولغوچی بندالارونکز باشقروط میشر تیمتر چیرمش چؤاش
ملق چیرکاس و غیریلارینه اعتبار بیراسز اوزونکزکه لایق کمسنه‌نن" باش
قو باسز دیب بزنی شول بندالارونکز قدری کنه کورمایمی‌سز بز سزنی اوزومزنینک
دورویست اعلاصز بیو نچه آنا دیب بیلمه‌مز اکر بو یورطنک‌نینک بو
تلاکنی بیرمیاسنکز بو باالارونکز خراب بولغودای بنه ایشم ایچوق غیری
آنیلاری بلان دانیله برکیب بورونغودای بوروطنی یلدوردیلار

بو عرضه‌لاروںزنی اوفی شهری‌نینک گوبرناطری کمپودین گنرال پاروطیک
آلکساندور آلکساندو ربچ پونلین‌که بینه بینه اعلام ایتدوک بو کورکان بلو
کلاروںز اوچون هیچ بر عدالتلی تفتیش طاپمادوق اوّل حدایدین ایکنجی مرحمتلو
آنامز سزدان بولماصه ایندی بزیم بو سوزلاروںزنی مؤافیق کوریسانکز بو کورکان
جفالاروںزنی نیکشورتمک اوچون بزیم اوشبو نیکو نسیلی" سلطانیمز کمپردین سلطان
شیر غازی بن غائب خان حضرتلرینه قوشیب اوزو نکزنینک اعتقادلی و اخلاصلی

حشی غُل کمسنه‌لار ونکزنی تبزلیک ایلان بیارکای ایدونکز نیندابن کشیلار
مؤافیق اولاورین اول سلطانسز اوزی بلور یوقاریده یاد فیلنش کصیودین آنشف
یاروب ایکلسترم و فشنده اوز ونکزنینک درکاه عالیه‌لرونکزدین فرمان بولدی اوج
محکمه فوروب اوچ کشی‌که طارمانلیق ایکازی بیردونکز ایللی آلطی کشیکا اسطر
شنه‌لیق ایکازی بیردونکز ایللی الطی کشیدان و اوچ طارمانلیق ایکازی بیرکان
کشی‌دان کینکاش‌سز هیچ بر آش بولماصفا دیب ایدونکز بنه حضور شریفلار
ونکزکه فریق بیش ایلیچی بیاردوک بورطلز کوب بولدی محکمه‌یز آز بولدی دیب
الطی محکمه دخی تلاب ایدوک تلاکنکزنی یردوک دیب یارلیق بیرذونکز
بیردیم دیسانکزده شول محکمه‌لار بزیم قولمزغه تیمدی اوللکی محکمه‌لارنینک
یارلغاش" آنچه‌لاری هم تورت یلدین بیرلو نیکانی بوق نورالی حان‌نینک
واقتنده نورکای دیکان ذورنینک قولنده بو نکار بز هیچ رضالغمز یوقدور بنه
ابرعلی‌نی حان صایلارغه اوزونکز فرمان ایتدونکز بوز چاغریم بیرکا باروب
بورروطنینک کینکاش ایلان حان یصارغه دیب بز مشورانکا کیلب ایدوک
بزنی کینکاشکا کروتمایخه اوزلاری حان یصادیلار بز اویکالاب قایتدوق
بنه تورب یلدین بیرلو بزکا پادشاه حضرتلرینه عرضه ایترکا بول بیرمادی شول
سببلی عاجز بولوب اول بیوک مرتبلو کصیودین غرای پلاطون آلکساندوریچ
زویوف آطیشه خط صالدوق بزونک سلطانسز نی تیزلیک ایلان قایطارغای ایدو
نکز دیب هم اول خطنز اوزونکزکه معلوم بولغانلقی ببوچه بیاروب سز
شونکار بز بیک راضی و مشنود بولوب سز پادشاه حضرتلرومزغه کوب کوب
تحسین‌لار اوقودوق بنه بزنینک بو کورکان جفالاروسز او چون هیچ بر بردان عدالتلی
تفتیش طاپماغانسز صونک هم پادشاه حضرتلرومزغه عرضه‌مز اوتکان صونک
کینکان مالی هم جانی اوچون بعضی قزاقلاروسز باروبطاغه آللاندی آللانصاده
کوب نرسه آلغانی بو قدور باروبطاغه آللانغانلارنی آنطین بوزدی جاؤ بولدی
دیب سز مرحمتلو پادشاهمزغه بزکا دوشمانلیق بلان یانلاب بزالار ایمدی اویشیو
غیر غازی سلطانیمز بو کونده کیلب قولومزغه تیکاچ بو مشوراتداکی حیو لیش
کمسنه‌لار زیاده بیک حیژواق بولدوق اکر یانلیقسز اولصه اول رایسز دین

فایندوق اکر کناهلی قول‌لارونک بولصاق اونته‌مز کناه‌لارومزنی عفو ایتکای ایدونکز بروک بورونغی آنطمز آنطیق وعدامز وعدوک هیچ بر اینکارمز بوندور بنه اوّل ابوالخیر حان‌نینک واقتنده بوروط توزوّ ایدی صرڈنک بو یتده قونش قیلغان و اقتنده نورالی حان‌نینک واقتنده بوروط بوزولدی جایق بویندہ قونش قیلغاب و اقتنده نورالی حان اوفی تلاسینه کینکاچ بالالاری جایق بویندان کینکاچ بورطمز بنه توزوّ ایدی ایدی ابوالخیر حان بالالاری اوغری جایق بویتداغی اوروصلار هم اوغری ایکی اوغری برکیب پادشاهم هر ایکی بورطنکزنی بلدوردیلار اول ضرارلار اوّل اوروصنینک سوّ داکارینه ایکونینه اوطنینه یچانینه توزینه بالوغینه بوروکا ضرار بولدی بو قزاق بورطنده بزیم مالمزغه جانمزغه هیچ طنچ‌لیق یوقدور ایمدی هر ایکی بوروط اوزونکزنکی هرنی بو لصه ده اوزونکزکه طایشردوق بروک زیاده کوب کوب اوتنوب تلابمز ابو الخیر حان‌نینک بالالارینی صرڈنک بوینه قوندورغای ایدونکز بنه نورالی حان‌نینک‌بالالاری بو بوزوق‌لیقله فاتشقاچ آغا اُنیلاری‌نینک بوزوقلیق‌لارینه رضا بولمای اول نورالی حان‌نینک بر بالاسی ایسانطای سلطان بزیم آرامزده بوریدور عاقلیتده عیرتلکده فراستلکده بیک کامل یکندور اول آطاسی‌نینک سویه‌کین صورایدور تری واقتنده اوزونکز هم بیرورمن دیب ایدونکز شول و عدانکز بیوفچه هم بز بارچه بو رطمز بلان صورایمز وینه اوشبو اوزغان کوزده اول اولوغ حزمت ایباسی بالانکز کنز آلکساندور پاؤلیچ حضرتاری‌نینک طویتده کناه‌کار بندالارونکا مرحمتلی شادلیق‌لارونکز بولدی شول سببلی پادشاهمز اونته‌مز اوّل بر حدّا ایکنچی سز عفو اینسانکز هم قهر اینسانکز قادیرسز بزیم بو قزاق بورطندین منکبای دیکان بر کناه‌کار بندانکز سزونك قهرنکز که دوچار بولدی ایکی یولداشی ایلان بو کونده اوروسبورج قلاسنده زیندانده مبتلا اولوب تورالار شول کناه‌کار بندالارونکزنی اوشبو بورطمز ایلان اوتنوب صورایمز کناهنی عفو ایدوب قوطقارغای ایدونکز بنه اوزونکزینک آلدونکزغه اکر روحصات بیرسانکز بحشی عاقبل ایباسی کشی‌دین ایلچی قبلوب بیارور ایدوک... بنه غائب حان اولدی اورنینه آبلازی سلطانتی قوندوق آتینک اوچونکم عاقلیتده فراستلکده غیرتلکده زیاده بیک کامل یکندور آطا

آطاسندین بیرلو آصل کشیدور کوب عسکر بلان کیلوب عزاق یورطنی کوب
بعشی‌لیققه دوندوروب قایطدی بنه ایساتطای بوده عقلی غیرتلی فراسلی
سلطان بو هم کوب عسکر بلان کیلوب یورطنی کوب رایندین قایطاروب
بعشی‌لیققه دندوروب قایطدی و اوشبو مهر باسقان کشی‌لار سان کشی‌نی
بی‌لای تورغانی بار بیش منک کشی‌نی بی‌لای تورغانی بار منک کشی بی
لای تورغانی بار انینک آقطغی بیش یوز کشی بی‌لای تورغانی بار بنه
بزنینک یورطمزنینک سلطانلاردین صونک عقلی غدرلی سوزی‌طنکلاؤلی کوب
ملالاروبز بار زاکونسزده ملالاروبز هم بزکا سیلی باش باش ملالاروبزدان
اون بر ملانینک مهری باصلور آنلار هم کوب عسکر بلان کیلوب یورطنی
بعشی‌لیققه دوندوروب قایتدیلار ای آنامز اکر بو باالالارونک‌نینک غم‌غورلیغین
کورمه‌تورغان بولمه‌نک اوشبو شیر غازی سلطانتی چانا یولوندین قالدورمایتیه
قایطاروب یارکای ایردونکز اوشبو کیلکان بارچه یورط وکیلنی اوشبو شیرغازی
سلطانا نفه طاپشروب بیاردی" و کنه بزیم سلطانمز برلن بولغان مشوراتچی‌لارندین
بز هیچ فایده کورمادوک الا ژار ایرکان بر یکتی شول یکتدین بز زیاده کوب
مذمتین کوردوک اکر مذکور یکتنک هر ایکی یورطده تزوچلیک بولصون دیب
بو قدرجان غلقم‌غه اینکان مذمتی سز ملامکو آنامزغه موافق بو لمه هر
برمز بی‌غایت اوتنه‌مز بو یکتنی مرحمت عالیه‌لرونکدین طاشلا مایوب مرتبه
و غیری چوق یارلغاشلاروبنک یارلغاغای ایردونک

اول آنط ایتوب وعده قیلغاچ برآز کوندان صونک باشقروط آلدی اون
ایکی یوز یلقی تومان‌چی صوئینک بویندان آلاچه روغی‌نینک تیلاؤلی دیکان‌نینک
یلقی‌سین و بنه بر آز کوندان صونک اوچ یوز اون یلقی‌سین آلدی بیروش
روغی‌نینک آیساری دیکان‌نینک دندارنینک قزیل‌یار فلاسندان بنه اسطرمان‌نینک
فلاسی بیروش روغی‌نینک یوز یلقی‌سین آلدی صورادوم بیرمادی بنه اوی‌چک
بلان تکانینک آراسندان آندری فلاصی‌نینک میتری دیکان اودامان بولغی
شول اودامان بولغان واقعده الطی یوز آط آلدی طوقصان اوکوز آلدی تلاب
ایدوک بیرمادی پادشاه‌نینک اسطرشینه‌لیق اوکازین بیرکان بی‌لاروبزکا ایزا بیردی

قراطاؤ بی‌نیتک یقاسین یرطدی اون بیش کشی‌نی اولتوروب کیتدی قریو
شینی تری آلدی بنه قریق کشی‌نیتک ایجنده کوک‌کوز بی‌نیتک یلاسین برکا
آلیب کیتدی آنده باروب اوتردی بنه بیروش روغی‌نیتک بودانه بی نیتک
انوسین آلیب کیتدی بنه آدای روغی‌نیتک آصان بی‌نیتک انوسین آلیب کیتدی
بنه آلاجه روغی‌نیتک صوغرا بی‌نیتک اوغلین آلیب کیتدی بنه کیفجه‌ه‌را
اسطرشینه‌نیتک اوکازین یرطدی یادشاه‌نیتک قهری کیلکان بولاما دیب بیش منک
اوی‌لی کشیم قاچب کیتدی جایق‌دان دالاغه چغا قاچدی مالللاری باللالاب
باطقان و افتده بوران صوقتی قاریلار اولدی کمر برلار هم باللالار اولدی بو
طاشی بوزاؤی قولونی قوزوسی اولدی اوشپو ظورلیقنی قیلغان کشی دانیله
بلان میتری بزنیتک اسطرشینه‌لار بو خورلیققه جداسای قراطاؤ بی باروصطا
باردی انیلاری قریلغان صونک آطلاندی آنده هیچ نرسه آلغانی یوق دانیله
کوب عسکر بلان کیلدی کیته روغی‌نیتک آلاجه روغی‌نیتک صوغرا اسطرشینه‌نیتک
کیرداروو روغی‌نیتک تلاب اسطرشینه‌نیتک اوچ اولکان اسطرشینه‌لارنیتک
روغلاری چابلدی و غیری روعلار امشاق روغلاری" چابلدی بی کناهدان یوز
ایللی کشی‌نی قردی بنه منک بای‌نیتک قریلغان یوز ایللی کشی‌نیتک ایجنده
کوب آغانیلاری بار ایردی باروصطا دیب آلغان ایردی آطلانصاده هیچ نرسه
آلغانی یوق ایشم سلطان پادشاغه بعضی کور ونور اوچون طوطب ببردی ایللی
پشینی تری آلیب کیتدی ایکی یلقی‌نی آلیب کیتدی منک صغری آلیب
کیتدی بیش یوز توبانی آلیب کیتدی بیش" منک یور یکرمی بر بایطال‌نیمک
کولی کیتدی توزتوبه ملاسی‌نیتک کشی‌سی اوطاربای نولابای‌نی چاپلی منک
بایطال‌لیق حذیته کیتدی بیش یوز یلقی‌نی آلدی اون کشینی اولتوردی
اوغوشبورغ‌نیتک بو قارغی نوبانکی یغندان آوزندان طاما روغی‌نیتک توکابی‌نیتک
منکده بیش یوز یلقی‌سین آلدی طاما طاپون روغندین" ایکی کشی‌نی اولتوردی
بنه طاپن روغندین تکا ملاسنده ایکی کشینی اولتوردی ماتکا دیکان اوروصدور
بنه استارمان‌نیتک ملاسی‌نیتک یترالی اونکان قش منک یلقی‌نی الدی

تورت کشینی اولتوردی بیروش روغندان بنه اونکان قش موز توشدی مال
ناربنده قالدی قزاق اوزی کوپر بصادی آنی بوزوب بیباردی بنه ایکی
منک یلغنی آلدی اون بیش قویومنی آلدی یکرمی آلطی منک قوزومنی
آلدی کوک بلان قرا قوزی‌دان آلدی دانیله بلان ایشم سلطان برکیب
آلدی بنه یاغابلی* طوطای باطرنینک ۴ یلنی یتی منک بیش یوز یلقی‌نی
اورال طاژنداغی چی‌بای بیکباؤ دیکان یاشقرط آلدی بنه اونکان مشنی
اورال طاژنداغی یاغا لبابلی* نینک ایکی منک یلقی‌سین باشقروط بورانبای
اسطرشنه آلدی بنه عبدالخالیق دیکان نوغای‌نینک تورت دویه یو کی
جبه توک بر دویه بوکی مافطا اورکانچی مالی دیب قزاق طاما آلوبدور
شول مالنی بیرالی دیب توروب ایدوک بیروزمزکه قرامای فریق منک صوم مال
آلدی پادشاه‌دین اوکازیم بار دیب دمی آلورغه یوربدور شول عبدالخالیق
نینک اوستوندان بی کناه کوب کشیلار مراب بولدی و کنه قلاده باشلیق فیلب
قویغان خاکیم لارونکز اوزلاری‌نینک آزین کوپکه قویالار بزنینک کوبمزنی
آزغه قویالار بعضی‌سین ظاهر بولصه ده یوق دیب اونروککا قویالار و هم
بزنینک یاقفه آنلارنینک آیاغندین اُزی اوتسه باصوب پوللایلار آکر اول
یاقفه بزیم اُزیمز اوتسه بزکا هیچ یول بیرمایلار دمی شیرغازی سلطانبرغه
قزاقلارنینک باش اسطرشینه‌سی طارخان تلانچی بوکانبای اوغلی اوزی نینک
عرضه‌سین عیان ایتوبدور آنینک اول بلوکلاری هم دوروستدور وغیری
جماعتلار ومزنینک کورکان جفالاری اوچون بزیم عرضه‌مز اوشپودور اینانمق اوچون
مهرلارمزنی باصدوق

۱۷۹۴* یلده کنوارنینک ۶ کونتده

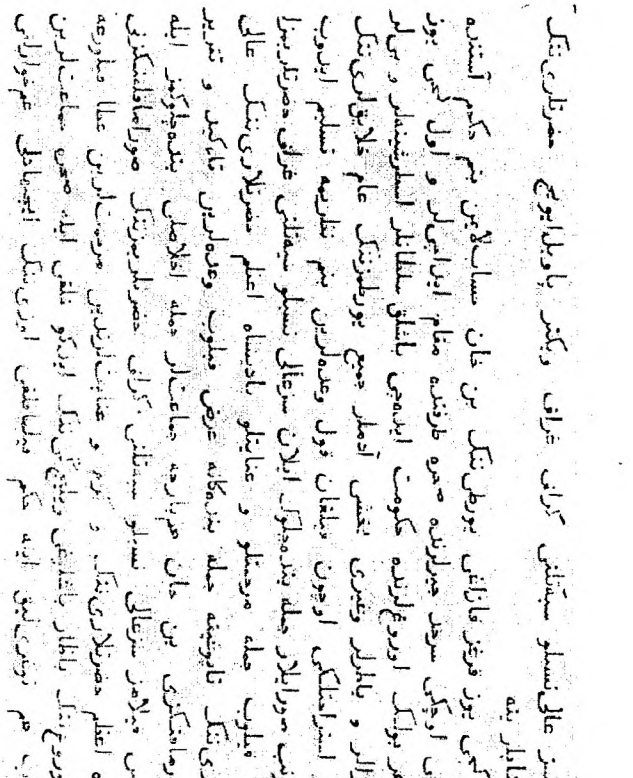
1803 жылы Айшуақ сұлтанның ішкі істер министрі В.П.Кочубейге жазған хаты

Сіз ғали насиблу сайа талны граф Виктор Павелоуич хазретлерінің ғали жанабларына. Кічі иүз қырғыз қазағы иұртының бин хан хисаблаймын. Бенім хүкімім астында болғучы ічкі сархад жерлерінде сахара тарафында мақам едучілер уа ол кічі иүзнің һәр бөлек ұрұғларында хүкімет едучі башлық сұлтанлар ыстаршиналар уа билер уа мырзалар уа батырлар уа ғайры иахшы адамлар жамиғ иұртымызның ғам халайықларының тыныч уа истирахатлығы үчүн қылған қол уағдаларын бенім назарыма тәслим едүб һәм өтүніб сұрайлар. Жүмлә бендечілүк илән сіз али насиблу сайа талны граф хазретлерімізге граф қылұб жүмлә мархаматлу уа ғинайатлу падишаһ ағзам хазретлерінің ғали даркаһларының табуғина жүмлә бендесіне граф қылұб уағдаларын тәкид уа тақрир қылдұрмақыңыз бин хан һәм барча жамағатлар жүмлә ыхласлы бендечүлігіміз илә илтимас қыламыз. Сіз али насиблу сайа талны граф хазретлерімізнің сұрамақлықыңызны падшаһ ағзам хазретлерінің уа граф уа ғинайатларындан мархаматларын ғата қылұрға Орынбұрхның базар башлұғы Иличгінің ізгү халқы илә сахара жамағатларын еркелеб һәм тұғрылық илә хүкім қылмақлығы өзінің ижтиһатлы ғамқорлығы илә көб замандын бері алысда иүрүб саудаға келмей тұрған жамағатларны саудаға келтүрүб жамиғ иұртымызның ыслахқа келүб тыныч уа истирахатқа келүріне далалат қылмақлықына көре һәм шондайұқ дінімізнің ұлұғы ғизатлу Ахунд һәм канағадинат абу ал фатих Ғабдулисламұғлы уа бажы хауанада иүрүгучі Мурсалим Бекчораұғлы өзлерінің өткүр уа зерек фаһимлары илә зиада ғамхорлұқ қылұб тағылымліклері илә кеңеш берүб базар башұндан анларға тапшұрұлмыш ішлері кама ианбағи иеріне келтүрүб бізнің жамағатларымызның анларға махаббатлы ығтимад қылмақлары илә һәр ішлерімізде қолдаш болмақлықлары үчүн үшбу ішлері бин хан тахқиқлаб дұрұстламағым илә

табшұрамын. Өзімні һәм барча жамағатларымны һәр заманда сіз мархаматлу сайа талны граф хазретімізнің ізгүлік сайасында сығыныб рузгер кічірегімізні қаламын. Һәр заман сізлерні ұлұғ ғизатлығым илә мухлас бенде Айчуақ хан кәнд мөһрімні басдым.

Айчуақ хан.

1803 нчі иылда.

ایله کوب زماندین بیری آلص‌ده بوروب سؤده‌غه کیلمی‌تورغان جماعتلرنی
سوداغه کلتوروب جمیع بورطمزننگ اصلاحقه کیلوب طنچ و استراحتکه کیلووینه
دلالت قیلماقلقینه کوره هم شوندایوق دینمزننگ اولوغی عزتلو آغوند هم کانفدیننگ
ابو الفتح عبدالسلام اوغلی وباجی خوانده بیروکوچی مرسلیم بیکچوره اوغلی
اوزلری‌ننگ اوتکور و زیراک فهملری ایله زیاده عم‌خوارلوق قیلوب
تعلیمی‌لکلری ایله کیکاش بروب باظار باشوندین آنلارغه طاپشورلش اشلری
کما ینبغی بریته کلتوروب بزننگ جماعتلریمزننگ آنلرغه محبتلی اعتماد قیلقلاری
ایله هر اشلریمزده قولداش بولقلقلری اوچون اوشبو اشلری بن خان تحقیق‌لب
دورستلمکم ایله طاپشورامن اوزمنی هم بارچه جماعتلرمنی هر زمانده سز مرحمتلو
سیه‌تلنی غرای خضرتمزننگ ایزکولک سایمسنده صغنب روزکار کچرمکمزنی تالامن
هر زمان سزلرنی اولوغ عزتلکم ایله مخلص بنده آبچواق‌خان کند مهرمی باسدیم.

آبچواق خان

۱۸۰۳ نجم ، یلده

1803 жылы кіші жүз сұлтандары мен старшиналарының қабылдаған анты

Кічі иуз қырғыз қазақ иұртының әлімұғлы, байұғлы уа иетіруғының уа ғайры кесік руғларының руғ башлұғы сұлтанлары уа ыстаршиналары уа билері уа мырзалары уа батырлары уа хұрметлу кішілері һәм барча қырғыз қазақлары жамиғ болұб иттифақ қылұсдұқ. Оренбурух қыр бендеге базар қалғасының қашында мәсжид хұзұрыда кічі иуз қырғыз иұртының ұлұғ башлұғымыз ғали каһали Айчуақ хан хазретлерінің ізгү ниетлері илә жамиғ жамағатларымызның манфағатларына тыныч уа истирахатлықларына дәулет жұмақ қылғучы нечіккім ата канду балаларына ізгүлік тілемеклігі кібі тынычлық үчүн маслихат бірадұр барча тиішсіз уа иарағсыз маниғ қылұб Орынбурухның базар қалғасының башлұғы уа елчігі бізім қайуларымыз базар қалғасына саудаға келгучі ақ сақалларымызға һәр заманда

иұртымызның манфағатлары үчүн һәм иұртымызны хараб қылатұрған иоқ қымақға берген кеңеш сөзлерүні қабұл көрүлүб үшбу иыл Мүрсалим Бекчораұғлы иоқарыда мәзкүр базар башының үгіт уа насихатнамасы илә алыс орынларда көчіб иүрүб иұртларның иттифақлар иане көрмей иүрген халайықларға өзінің өткір фаһимы илә ол насихатнаманың мазмұнын аңлатыб кәнду тарафындан үгүтлеб түрлі иауыз ғамалларұндан қайтарұб ізгүлүкке үндеб кіргүзді. Шондайын иттифақ бірлә біз иоқарыда иад олынмыш руғ башлықы сұлтанлар ыстаршиналар уа би, батырлар жамиғ жамағатымызның қол уағдалары илә келдүк. Базар қалғасы қыр бендеге, мәсжидке алыс орұнларда сахарада мақам едүб иүрүгучі жамағатлары һәр орұнлардан өзімізнің арамызда көб иыллардан берү уа иұртымызның тыныч уа истирахатлықларын кетіре тұрған низағларны уа хараб қыла тұрған барымталарны кесіб татулашмақ үчүн қайу бізім низағлашұб барұмталашмақлықларымыз бізім файдаланұб манфағатланбақлығымыз ерміз. Барида өзімізнің фахимымыз иетмегендендүр бізім өзімізнің арамыздағы көб түрлі уақиғаларымызды сөзлешүб иттифақымызны бір жерге қойарға жиұлұшұб ортамызға өтүнүб алдұқ базар башыны һәм Мурсалимні. Ол Мурсалим Бұхараға сафар қылғандан соң бізім дінімізнің ұлұғы ғизатлу ахунд Абуалфатих Ғабдулисламұғлыны алдық. Тынычлық едүб ізгү кеңешүн бізім ғам хасларымызға ғайан уа байан қылұрға. Бізлернің ақтоқ кеңеш маслихатымызны үшбу раушче қылдұқ. Ол барымта деб атақ қылуымыз барча халайықларымызға белгүлідүр. Бізім тамам кічікден сүйегіміз сіңүшүб өсеміз. Ол барымта бірлә мубтилалына біз белгі еллі иылдан артұқ боладүр барымта башланұбдүр. Әууел башқұрт жамағатларұндан бізден бұрұнғыларымызға жафа тегермек бірлә үшбу заманғаче бізлер хатар жафаларына біз бұ заманларда иалғыз башқұртлар уа Орал қазақлары ғана дүгел уа һәм ғайры сархад бойында мақам едүб тұрғучы түрлі халайықлардын көб еллер ермез. Бізнің ауылларымыз

сархад бойынында иақын көчүб қонғанымызда көшірген иайлауының башқұрт кантон башлұғы Боранғал Қуатұғлы камандасы илә сүрүб алынды. 11584 иылқы уа буыржын. Иайлауының башқұртларының кантон башлығы Аққал Бектеміруғлының қол астындағы башқұртлар илә алынды. 11533 иылқы уа Орал қазақларының башлұғы палкуник Михайлов камандасы илә 12772 иылқы бәрі болды 35889 иылқы. Ол иылқыларны қарағучы көб хисаблы адамларымызны өлтүрүб шол қадар иылқылардан бізлер қайтаруб ала алдұқлар ма. Хуah азғана хисаблы иылқылар бізім ғали kahали хан хазретлерімізнің ғарыз қылмақлығына уа ыстаршиналар тарафындан болұнған ғарызларға ілтифат едуб себебсіз жәбір көргенлерге сархад башы дабытынан бәрібір разылық тапдықлар ма. Бізнің барча жамағатларымызға мағлұмлабаса шолайұқ хатар сархад бойындағы крепічлерде уа фарпосларда бикүнəh адамларымыз бұғауланыб жафаланалар. Бізден бұрынғылар уа бізлер башқұрт жамағатларындан уа Орал қазақларұндан ғайры сархад бойындағы крепічлерден өзімізнің хақларымызны қайтарамыз деб мал алмақға қасад қылмақмыз. Бірлə мал алұб файдалана алдықларма. Белгі себеб болмадымұ. Ол ғамалларымыз иұртымызның бөлмеклігіне қайу өз арамыздағы сіңүшүб қалған барымта келтүре ме. Бізлер бәрібір файда болдұрұб хараплықға келтірмей ме. Бізім жамағатларымызны көрмейміз ме. Бізлер шоны барымта башқұртлар тарафындан уа ғайры тарафлардан бізлернің сүйегімізден тәнүмізні айырұб аладүр. Өз арамызда өз өзлерімізнің иүреклерімізні уа бағырларымызны иараладүр. Үшбу себеб бірлə халайықларымыз өз араларымызда həм ləйна уа крепічлерде құдұрұб тілленчілік қылмайлар ма. Бағзыларымыз бичаралықдан сатымайлар ма. Балаларымызны бенделікге həм зайығ болмай ма. Иартұсындан көб хайуанларымыз бізлернің кімлер үшбу иылларда базар қалғасыға келтүрүб бұрұнғы заманлардағы кібі иылқылар сатучылар бізлернің көзлеріміз көрмей ме.

Бұрңғы заманлардағы кібік көб иылқылар сатучылар бізлернің көзлеріміз көрмей ме. Бұрынғы иахшы ат мінүб көб иылқы айдаб иүрүген адамларымыз бүгүнде өгіз айарлаб иүручілерні һәм жайау иүргучілерні бізнің иттифақсызлығымыздан ермез ме. Бізлерде уақыт болмады ма бізлер хаһ өзімізнің жарахатларымызға да қылүб һәм тынычлық едүб хайуанларымызныкөбейтүб балаларымызны тынычландүрүб бұрңғы дек мал хайуанларымызны көбейтүб тіріклену ге. Тез заманда низағларымызны қойүб татулашмасақ жамиғ иүртымыз тайанарды тамам бүлгүнчілікке.

2 нчі халқымыз бір болүб иттифақ иттифақ қылүшүб бұрңғы арамызда болған барымталарны уа түрлі низағ уа хұсуматларымызны барчасүн күн ілгері барымта низағ қылүшмай бір бірімізнің арасында хақлары өз арамызда сөзлешүб разылық табарға. Өзімізнің арамызда болған иттифақ бірлә иағни қыз берүшүб мал уа иылқы берүшүб қағида уа қанун бірлә бітірүшүрге ғайры орүндан иардем істемейнче.

3 нчі үшбу қол уағдамыз бойынча бір кімсана шаруғ қылмасүн. Біреуде біреулернің алачағы болүнүб иаки ғайры бір недей дағуасы болүнүб өз ішіне өзі хакімлік едүб барымта алмақ бірлә тынычсызлық башламасқа болған кімсанаға тиүшлідүр. Руғ башлүқларына ғарыз қылүб хақын алүрға біз ыстаршиналарға лазымдүр жәбір көрген кімсананы хошнуд қылүрға. Егер де һәр кім бұл уағдаға халафлық қылүб кәнду хақына өзінің арадасынча ғамаллық шаруғ қыласы болса қол уағдамызда болған жазаға мастахиқ олүнүрлар. Қартлар алдыда ұғырланүб иаки барымталанүб алүнған малны иаки хайуанларны тиішлі иесіне тез заманда тапшүрүлүрға. Жәнекім егеден пайда болмағай бір бір фасад.

4 нчі қадір бола алүрмыз ма. Бізлер үлүғ хүкімет алдүнда бізлернің бағзы ұрұгларымыз түрлі орүндан саудагерлернің көб сомлық мал уа маталарын тоқтатмақлүқымыз бірлә барымта қылүб қайум кім бізлерден башқүртлар уа Орал

қазақларының ғайры сархадда мақам едучілернің сүрүб алған көб хисаблы иылқы иылқы хайуанларымыз уа ғайры затларымыз бір біріне иазылар. Шоны білебізлер баса ақ базаркан бізлерге ғайыблы ермез. Әлбетте шоның үчүн бізлер бұ ғамалны қылдұқ. Иығлаб қылған ғарызларымыз дабыты хакімлер хұзырында таңланұб разылық тапмағанлықымызға көре қачан ұлұғ хүкімет орны жауаб сұраса болса шоның илә жауаб берүрге иорамалы шол. Уа жа илә қылдұқ қачан егер де ұлұғ хүкімет жері ирада қылса бізлерге қатыг жаза үйірмеклікке. Һәрине бізлер хараплықға аралұшқан болұр ердүк. Базар башлұғы бізлерге ғайан уа байан қылды. Ұлұғ хүкімет орны сізлернің иауыз фасад ғамалыңыздан дұнұб таубе уа истиғфар қылуыңызны күтедүр дайу. Бізлер бұны аңлаб халаса уа махласа истиғфарлар едүб таубе қылдұқ. Жүмла табиғ бендечүлігіміз илә өтінүб сұраймыз башқұртлар илә орыс қазақлары арасындағы болған уақиғаларымызны тафтиш қылұрға ғайры бір кәмисие биұрұлғай ерді. Һәм бізнің тарафымыздан өзімізнің сайлауымыз бірлә бір иа екі руссиалық мәртебе иелерүнден биұрұлғай ерді. Анларның назары илә һәр екі тарафдын жәбір көргенлер разылық тапсалар ерді.

5 нчі өтінеміз биұрұлғай ерді. Қайулары бізнің харамилық қылұрға сархадқа көргучілерні тұтұб анларны бек қатыг жазаландұрұб керү қайтарұлғай ерді. Ғайрыларына таһдид үчүн шондайұқ тәкид едүлгей ерді. Башқұртларны ғайры русиалық қазақларны ұғры қуамыз деб сархадқа иақын қонған ауылларға чығыб ұғрының өзі қашұңызға келді деб нахақ адамларға жор уа жафа тегремеклікден мұндайын ғамал көб заманларда болұнадүр. Қайу ұғрылық қылғучы сархадқа иақын қонмайдүр. Алыс иерден ұғырлаб иақында қонған еллерге көрінмей кетедүр. Мұндайын ішлер пайда болғанда биұрұлғай ерді. Бізлер тапұб қайтарұрға ғайыблы кімсананы жаза үйірмекке бек қатыг тәкид едүлгей ерді. Сархадда мақам едучілерге өзлерінің иылқыларын Орал суының тышқы тарафына иібермекден шондайын ниет илә қайу иеңіл

сағшылы кімсаналарға алұрға қолайлы едүб иоғалғандын соң анық бір біріне бірге баш қылұб алмақлықларындан мұндайын иаман қағидалар һәр заманлар болұнадүр. Үшбу иад олұнмыш қағида уа қанун болұнмағанда біз тыныч уа истирахатда болұна алмасмызлар.

6 нчы тәкид едүлгей ерді. Бізнің һәр қайу руғларымызның жамағатлары сауда уақытыда жарат қылмасалар ерді. Тиышсыз бұзұқ харакатларны мал ұғырлаб алұб келтүрүб сатмақлұқларындан. Егер бұ уақиға болұна қалса тез заманда хабар берүлсе ерді. Базар башыға ұғырланұб хайуанлар ауыштырылмағай ерді. Ұғырлағучыны тұтұп өзінің руғының башлұғына берүлгей ерді. Қайу иоқсуллар көб хисаблы адамлар сархадқа иақын иүрүб өзлерінің мұхтажлықларұндан ғадетленелер. Ұғырламақ бірлә шоның үчүн бізім ғали каһали хан хазретлерімізден өтүнүрге ол иоқсулларны һәр руғларға үлештүрүб тарқатарға өзлеріне лайық ғамалға қошарға.

7 нчі ғали каһали хан хазретлеріңден талаб қыламыз. Аның бізім хауф уа хатарсыз саудаға келүб һәр қайу сархад иерлеріне иақын қонұб мал хайуанларымызны фаруаналдұрұб тыныч уа истирахат чекмекімізні мұхкамландұрұлса ерді.

8 нчі бізден бұрынғылар бізге айта қалдыларОрұнбурхда болұпдұр ұлұғ сархад башы дабытлары Неплиуф кназ Потатин арин үздүрүб һәм қаты һәм тұғры болұблар деб бізнің заманымызда болұндұлар. Игелстром һәр заманда бізлерді дағут қылұб еркелей тұрған ерді һәм Сергей Кузмич уазамаддин бізлернің барча хажетлі ішлерүмізні қабұл едүб бек аз ішлерүміз ілтифат қылұб ғарызларымызға қысқа заманда разылыққа ерүштіре тұрған ерді. Бізлер анларның балалары кібік ердүк. Бұ замандағы ианарал губернатор Бахметов бізнің һечбір ғарызларымызға ілтифат уа иғтибар қылмай бізнің интуккен ғарызымызға уа бізнің қырғыз қазақ жамағатларына асылы рахымлы назарын салмайдүр. Егер иолұғұрға бек қиын һәм хауфлі ұлұғ хүкімет орнұндан өтүб ілтимас қыламыз. Бізге биұрұлұб иіберүлгей ерді.

Ізгү қағидалы баш дабыты бізлернің өзлерімізні сүйүб мал хайуанларымызны фрауани дұрұрға бағас олұб хайырхуаһлы кімсе олса еді. Һәр түрлі иауыз ғамалларны тиұб иоқ қылмақ үчүн қайсыдүркім боладүр. Базар қалғасының қашында саудаға келгучілерні бағзы иауыз бәдхуаһлық қылғучылар барымта қылұб алар. Шондайын ғамалларны иоқ қылмақлықға биұрылғай ерді. Һәр заманда қырықлаб әскер жамағатлары базар қалғасында базар башлұғының қолұнда болұнса ерді. Тез заманда фасадлар кесүкмеклігі үчүн. Егер де мұндайын ғамалларны тоқтатар үчүн сархад мехкемесінден сұраласы болса тахир болұнұб үзайдүр. Һәр қайу фасад сүнчілер көрселер ерді. Ізгүлікке иардем уа берүледүр еркен. Ұлұғ хүкімет орнұндан деб.

9 нчы бізнің үшбу тыныч истирахатлүк үчүн қылған қол уағдаларыызны сіз али каһали хан хазретлерімізнің ізгү назарына береміз һәм өтүнүб илтимас қыламыз. Үшбу қол уағдамызны иіберүб беркүтүлүр үчүн ұлұғ хүкімет орнына бізлер жамиғларымыз бір иттифақда болұб төбенде мөһрлерімізні басамызлар.

Бен Айчуақ хан бин назарымдан өткердім. Бенім дост тасрафымда болғучы кічі иүзнің һәр руғының қырғыз қазақ жамағатларының руғларыда болғучы сұлтанлар, ыстаршина уа билернің жамиғ жамағатларымызның манфағаты үчүн қылған қол уағдаларын табдим бек муафиқ һәм тұғры уа файдалы шол ғамалларны мақұл уа мақбул көрүб өзімнің ханлық мөһрімні басдым.

Үрдам Елек суы бойында Құндұралы деген иерде болған халде.

1803 нчі иылда.

کچی یوز قرغز قزاق بورطی‌ننک علم اوغلی بای اوغلی و پتی روغ‌ننک
و غیری کیساک روغ‌لرننک روغ باشلوغی سلطانلری و اسطرشینه‌لری و بی‌لری
و مرزالری وباطرلری و درمنلو کشی‌لری هم بارچه قرغز قزاق‌لری جمیع بولوب
اتفاق قیلوشدوق رونبوروخ قرینده‌کی باضار قلعه‌سی‌ننک قاشنده مسجد خضوریده
کچی‌یوز قرغز بورطی‌ننک اولوغ باشلوغمز عالی کاهلی آی‌چواق خان حضرتلری‌ننک
ایذکو نیّت‌لری ایله جمیع جماعت‌لریمزننک منفعت‌لرینه طنج و استرامت‌لک‌لرینه
دولت خواه‌لق قیلمویجی نچک‌کم آطا کند بالالرینه ایزکولک تلمک‌لکی کبی
طنج‌لق اوچون مصلحت برادور بارچه تبیش‌سز ویراغ‌سز حرکت‌لردین منع قیلوب
رونبوروخ‌ننک بازار قلعه‌سی‌ننک باشلوغی ویلچ‌کی یزیم قایولریمز بازار قلعه‌سینه
سوداغه کلکوجی آق‌صاقالریمزغه هر زمانده بورطمزننک منفعت‌لری اوچون هم
بورطمزنی خراب قیله‌طورغان بارمطالرنی یوق قیلمق‌غه برکان کیکاش سوزلرونی

106

شول قدر بلغی‌لردین بزلر قایطاروب آلا آلدوق‌لرمی خواه آزغنه حسابی بلغی‌لر بزیم عالی کاملی خان حضرتلریزینک غرض قیلمق‌لغینه و اسطرشینه‌لر طرفیدین بولونغان غرض‌لرغه التفات ایدوب سبب‌سز جبر کورکان‌لرکا سرحد باشی ظابطیدین بربر راضی‌لق طاپدیق‌لرمی بزینک بارچه جماعت‌لریزغه معلوم لا یاصه شولایوق خاطر سرحد بویندەغی کریچ‌لردە و قارپوسلردە بی‌گناه آدملریز بوعاولانوب یغالنه‌لر بزدین بورونغی‌لر وبزلر باشقرط جماعت‌لرندین واورال قزاقلاروندین غیری سرحد بویندەغی کریچ‌لردین اوزمزینک حق‌لریزی قایطارامز دیب مال آلمافغه مصد قیلمامز برله مال آلوب فایدەلانه آلدیق‌لرمی بلکی سبب بولما دیمو اول عمل‌لریز بورطمزینک بولمک‌لکینه قایو اوز آرامزداغی ایسکی سکزشوب قالغان بارمطا کیلتورامی بزلره بربر فایده بولدوروب خرابلقغه کیلترمکی می بزیم جماعت‌لریزی کورمی‌مز می بزلر شونی بارمطا باشقرطلر طرفیدین و غیری طرفلردین بزلرینک سویه‌کمزدین تنومزی آیروب آلادور اوز آرامزدا اوز اوزلریزینک براکلرمزی و بعرلریزی یارالیدور اوشبو سبب برله خلایق‌لریز اوز آرالریزدا هم لینه و کر پیچ‌لردا قدروب تللانچی‌لک قیلمی‌لرمی بعضی‌لریز بی‌چارالقدین ساطمای‌لرمی بالالریزی بنده‌کدکا هم ضایع بولادیی یارطی‌سوندین کوب هیوانلریز بزلرینک کم‌لر اوشبو یل‌لردا بازار قلمسیغه کیلتوروب بورونغی زمانلرداکی کبی یلغی‌لر ساتوچی‌لر بزلرینک کوزلریز کورمی می بورونغی زمانلرداغی کبک کوب یلغی‌لر ساتوچی‌لر بزلرینک کوزلریز کورمکی می بورونغی یخشی آط منوب کوب یلغی ایداب بوروکان آدملریز بوکونده اوکز ایارلاب بوروچی لرنی هم جایاو بورکوچی‌لرنی بزینک اتفاق‌سزلقمزدین ایرمز می بزلره واقط بولادیو بزلر خاه اوزمزینک جراحت‌لریزا داد قیلوب هم طاچ‌لق ایدوب حیوان‌لریزی کوبایتوب بالالریزی طاچ‌لاتکوروب بورونغی دیک مال حیوان‌لریزی کوبایتوب ترکلانورکا تیز زمانده تیزاغ‌لریزی قوبوب طاطولا شما ساق جمیع بورطمز طایانردی تمام بولکونچولکده

۲ نچی خلقمز بربولوب اتفاق قیلوشوبز بورونغی آرامزدا بولغان بارمطا نرنی و نرلی نزاع و خصومت‌لرمزنی بارچه‌سون تاشلاشوب کون الکاری بارمطا نیزاع قیلوشی بر بریمزینک آراسنده حق‌لری بولونمه اوز آرامزدا سوزلاشوب راضی‌لق طابارغه اوزیمزینک آرامزدا بولغان اتفاق برله یعنی قز بیروشوب مال

و یلقی بروشوب قاعده و قانون برله بتوروشورکا غیری اوروندین باردام استامایانچه

۳ نچی اوشبو قول وعده‌مز بوبنچه برکمسنه شروع قیلماسون بر دا براولرننگ آلاچاغی بولونوب یا کی غیری بر نبدای دعواسی بولونوب اوز اشینه اوزی حاکم‌لک ایدوب بارمطا آلق برله طاچ‌سزلق باشلاماصفه بولغان کمسنه‌کا تیوشلی‌دور روغ باشلوقلرینه عرض قیلوب حقن آلورغه بز اسطرشینه‌لر غه لازیم‌دور جبر کورکان کمسنه‌نی خوشنود قیلورغه اکرده هرکم بووعده‌کا خلافلق قیلوب کنل دقینه اوزی‌ننگ ایراداسنچه عملکه شروع قیلاسی بولسه قول وعده‌دامزدا بولغان جزاغه مستحق اولونورلار قارنلار آلدیده اوغرلانوب یاکه بارمطالانوب آلونغان مالنی یاکی حیوانلرنی تیشلی اباسینه تیز زمانده طاپشورواورغه چنکم یکادین پیده بولمغای بر بر فساد

۴ نچی قادیر بولا آلورمزمی بزلر اولوغ حکومت آلدونده بزلرننگ بعضی اوروع‌لرمز تورلی اوروندین سؤداکیرلرننگ کوب صوم‌لق مال و متاع‌لرین طوقطاطمافلوقمز برله بارمطا قیلوب فایو کم بزلردین باشقرطلر واورال قزاقلری‌ننگ غیر سرحددا مقام‌ایداچی‌لرننگ سروب‌آلغان کوب حسابلی یلقی حیوان‌لرمز و غیری ذاتلرمز برابرینه بزلر شونی بله‌بز لا باصه آق یازکان بزلره عیبلی‌ایرمز البتّه شوننگ اوچون بزلر بوعملنی قیلدوق یغلاب قیلغان غرض‌لرمز باش طابطی حاکم‌لر حضورنده طنکلانوب راضی‌لق طاپماغانلقمزغه کوره قچان اولوغ حکومت اورنی جواب صوراسی بولسه شوننگ ایله جواب برور کا بیرامالی شول وجه ایله قیلدیق فاچان اکردا اولوغ حکومت جبری ایرادا قیلسه بزلره قطبغ جزا ویرمک‌لک‌که هر اینه بزلر خرابلقغه اروشکان بولور ایردوک بازار باشلوغی بزلره عیان و بیان قیلدی اولوغ حکومت اورنی سزلرننگ یاوز فساد عملنکزدین دونوب توبه و استغفار قیلوونکزنی کوناذور دایو بزلر بوی آغلاب خالصا و مخلصا استغفارلر ایدوب توبه قیلدوق جمله تابع بنده‌چاوکمز ایله اوشبو صورای‌مز باشقرطلر ایله اورس قزاقلری آراسنده‌غی بولغان واقعه‌لرمزی تفتیش قیلورغه غیری برکمسیه بیوروللغای‌ایردی هم بزینک طرافمزدین اوزمزننگ صابلاومز برله بر یا ایکی روسیه‌لک مرتبه ایه‌لر وندین بویورولغای ایردی آنلرننگ نظری ایله هرایکی طرفدین جبر کورکان‌لر راضی‌لق طاپسه‌لر ایردی

ل نچی اوتنه مز بیوروللغای ایردی قایولری بزینگ حرامی‌لق قیلورغه سرحدکا کورکوچی‌لرنی طوطوب آنلرنی بیک قطیغ جزالندوروب کیرو قایطاروالغای ایردی غیری‌لرینه تهدید اوچون شوندایوق تاءکید ایدولکای ایردی باشقرطلرنی غیری روسیه‌لک قزاقلرنی اوغری قوامز دیب سرحدکا یقین قونغان آؤل‌لرغه چغب اوغری‌ننگ ازی قاشونکزغه کیلدی دیب ناحق آدملرکا جور و جفا تیگرمک‌لک‌دین موندایین عمل کوب زمانلردا بولونادور (قایو اوغری‌لق قیلغوچی سرحدکا یاقن قونایدور آلص چیردین اوغرلاب یاقنده قونغان ایللرکا کورنی کتمه‌دور) موندایین اشلر پیده بولغانده بویورلغای ایردی بزلرء طایوب قایطاروبرغه عیبلی کمسنه‌نی جزا ویرمککه بیک قطیغ تاءکید ایدولکای ایردی سرحده مقام ایراچی‌لرکا اوزلری‌ننگ یلقی‌لربن اورال صوی‌ننگ طشقی طرفینه یبارمکدین شوندایین نیّت ایله قایو یکّل ساع‌شلی کمسنه‌لرکا آلوبرغه قولایلی ایدوب بوغالغاندین سونگ اننگ برابرینه برکا بش قیلوب آلمق‌لرندین موندایین یمان قاعده‌لر هر زمانلر بولونه‌دور اوشبو یاد اولنمش قاعده و قانون بولوغاعانده بز طنج واستراحتده بولونه آلماص‌مزلر

۶ نچی تاءکید ایدولکای ایردی بزینگ هر قایو روغ‌لرمزینگ جماعتلری سؤدا واغتیدا جرءة قیلمه‌صه‌لر ایردی تی‌یش‌سز بوزوق حرکت‌لرنی مال اوغرلاب آلوب کلتوروب صاطماق‌لق‌لروندین اکر بو واقعه بولونه قالسه نیز زمانده خبر ویرولسه ایردی باظار باشیغه اوغرلانوب حیوانلر آلوشطرلمغای ایردی اوغرلاغوچی‌نی طوطوب اوزی‌ننگ روغی‌ننگ باشلوغینه ویرولکای ایردی قایو بوقسوللر کوب حسابلی آدملر سرحدکا یاقن‌بوروب اوزلری‌ننگ محتاج‌لق‌لروندین عادتلنه‌لر اوغرلامق برله شوننگ‌اوچون بزیم عالی‌کاهلو خان حضرتلریزدین اوتونورکا اول یوقصوللر نی هر روغ‌لرغه اولاشتوروب طارقاطرغه اوزلرینه لایق عملکا قوشارغه

۷ نچی عالی کاهلی خان‌حضرتلرندین طلب قیلامز آننگ بزیم خوش و خطریز سؤداغه کیلوب هر قایو سرحد یرلرینه یاقن قونوب مال حیوان لرمزی فرو انلدوروب طنج و استراحت چیکمکزنی محکم‌لندورلسه ایردی

۸ نچی یزدین بورونغی‌لر بزا اینه قالدیلر رونبوروخده بولوپدور اولوغ سرحد باش‌ا ضابطلری نیپلیون کنز پوناتین ارین‌اوزدوروب هم قاطی هم طوغری بولوبلر دیب بزینگ زماغزدا بولوندیلر ایکولسطروم هرزمانده بزلری دعوت

قیلوب ایرکلای طورغان ایردی هم سیرکی کوزمیچ وزم الدین براز نیاز بارده حاضلی اشلارمزی قبول ایدوب بیک آز اشلرومز التفات قیلوب عرض ارمزا قصه زمانده راضی لقغه ایروشتورا طورغان ایردی بزلر آنلرنتک بالالاری کبک ایردوک بو زماندا غی بنارال غوبرناطر باهمینق بزنتک هیچ بر عرض ارمزا التفات واعتبار قیلمای بزنتک انتوکلان عرض مزا و بزنتک قرعز قزاق جماعتلر بنه اصلا رحیملی نظرین سالمایدور آکلر یولوغرغه بیک مبین هم خوفلی اولوغ حکومت اورنوندین اوتونب التماس قیلامز بزا بویرولوب بیارولکای ایردی ایندکو فاعیده لی باش ضابطی بزلرنتک اوزارمزنی سویوب مال حیوان لرمزی قروانی دورورغه باعث اولوب خیرخواهلی کمسه اولسه ایدی هر تورلی یاوز عمللرنی طییوب بوق قیلمق اوچون قیمس دورکم بولادور بازار قلعه سینک قاشنده سؤداغه کلکوچی لرنی بعضی یاوز بدخواه لق قیلغوچی لر بارمطا قیلوب آلالار شوندابن عمللرنی بوق قیلمق لوغه بیورلغای ایردی هرزمانده فرق لاب عسکر جماعتلری باظار قلعه سنده بازار باشلوغی تنک قولونده بولونصه ایردی تیز زمانده فسادلر کیسوکملکی اوچون اکرده موندابن عمللرنی طوقتاطر اوچون سرجند محکمه سندان سورالاسی بولسه تاخیر بولونوب اوزابدور (هر قایو فساد سؤکوچی لر کورسه لر ایردی ایزکولوکا باردام ویرولادور ایرکان اولوغ حکومت اورنوندان دیب).

۹ نجی بزنتک اوشبو طنچ واستراحتلوک اوچون قلغان قول وعده لرمزی ـز عالی کاهلی خان حضرتلرینتک ایزکو نظرینه ویرامز هم اوتونب التماس قیلامز اوشبو قول وعده مزنی بیاروب برکوتلور اوچون اولوغ حکومت اورنینه بزلر جمیع لرمز بر اتفاقده بولوب توبانده مهرلرمزنی باصه مزلر

بن آنچواق خان بن نظرمدین اونکردیم بنم دست تصرفده بولغوچی کچی یوزتنک هر روغ تنک قرعز قزاق جماعتلری تنک روغ لریده بولغوچی سلطانلر اشطرشنه و بی لرتنک جمیع جماعتلرمزتنک منفعتی اوچون قلغان قول وعده لربن ثابدیم بیک موافیق هم طوغری و فایدالی شول عمللرنی معقول و مقبول کرروب اوزیم تنک خانلق مهرمنی باسدیم

اوردام ایلاک سوی بوینده قوندوزلی دیکان بردا بولغان حالده.

۱۸۵۳ نجی یلده

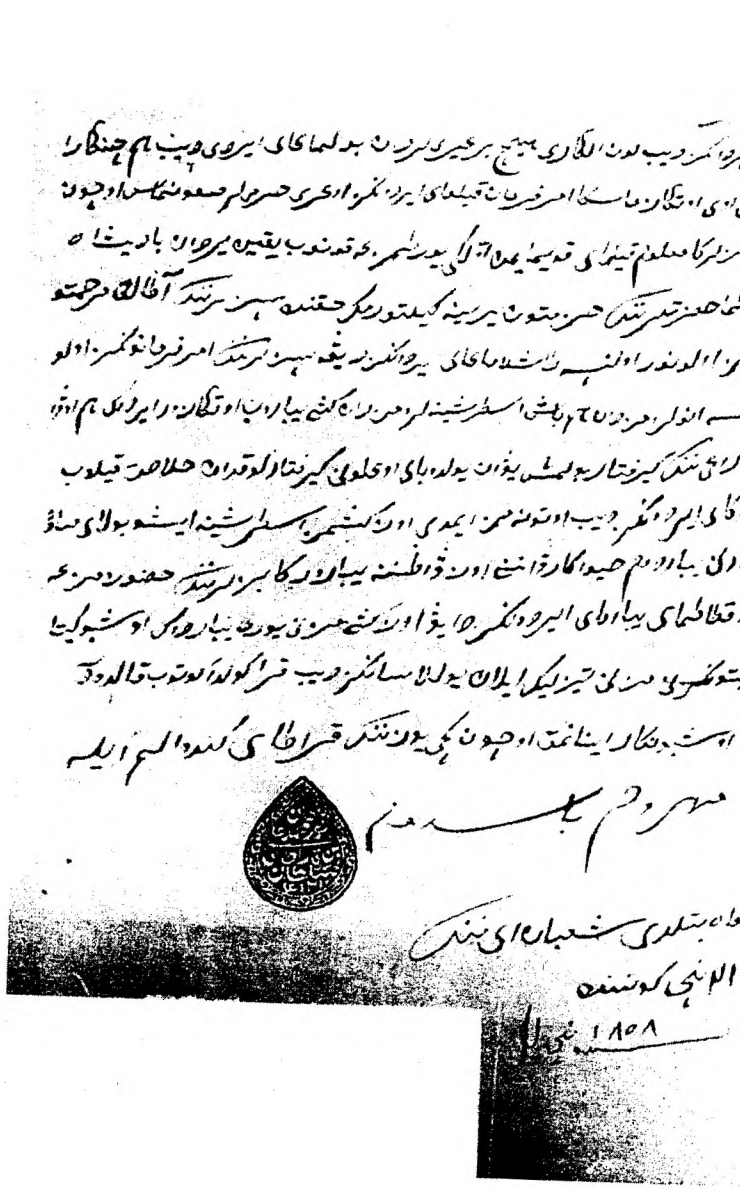
1808 жылы Қаратай ханның Орынбор шекара комиссиясына жолдаған арызы

Орынбурхның сархад ішүлерүн ада қыла тұрғучы кәмиссие мехкемесіне қырғыз қазақ иұртының кічі иүзінің Қаратай хандан ғарыз нама

Не кім сіз биүк мансаблу аталұқ мархабатұндан бән уа насихат еткен ердүңіз бадишаh ғұзма хазретлерінің әмір фарманы бойынча кімде кім иұрт ортасына болұб иұртның дағуа хұсумат ішлерүн бітірүб падишаh ғұзма хазретлеріне мағлұм қылмай қоймасмыз деб әмір фарман қылған ердүңіз. Әмір фарманыңыз бойынча ат үстүне мінүб бір нече дағуа хұсумат ішлерүн бітірүб Әлімұғлы аға иұртымызның орта иерүнде болған ердүк. Сізлернің бәнд уа насихатыңыз бойұнча өзүңізге мағлұмдар не иолұқтұрдұм. Қобда суының бойында маслихат етесіз дайу. Һәм Орынбурхқа да келесіз дайу. Өз мансабыңыз хақында инғам инсабыға иолұғұрсыз деб қитабәт иолланмыш китабәтларун қабұл көрсем де қыш зұмыстан иақын болғанлұқдан орай борай болұша алмадұқ. Қабұл көрсемде күн ілгері сізлерге мағлұм қыламын. Ат үстіне мінүб Әлім ұғлының бірнече билерүн алұб Қаракөлге бір өзүм иұрт файдасұн етмек хақында ол ұлұғ император ағзам хазретлеріне хызмет хақында һәр не биұрұғұн иеріне келтүрмек үчүн мәзкүр озған ханларның заманында кічі иүзнің Байұғлының баш хакімі есімлеген ердүк. Өзүңізге мағлұм кічі иүзнің баласы хан дайу есімлендүрсе де озған сұлтан заманымыздағы Орал суының ічкі тарафына мал хайуанатларын өткүзірге әмір фарманұңызны берген ердүңіз. Имді әлде болса сұлтанатлұқ заманұмыздағы өткел хақын әлде болса өзүмізге әмір фарманыңызны табшұрғай ердүңіз деб күн ілгері heч бір ғайрылардан болмағай ерді деб һәм чекара қылы үй өткізмеске әмір фарман қылғай ердүңіз. Ұғры харылар сығұнмас үчүн сізлерге мағлұм қылмай қоймаймын. Әуелгі иұртымызға қонұб иақын иерден

бадишаһ ғұзма хазретлерінің хызметүн иерүне келтүрмек хақында сізлернің аталық мәрхаматұңыз олұңұр олынса ташламағай ердүңіз дайу. Сізлернің әмір фарманыңыз олұнса анұларұмыз хан һәм баш старшиналарұмыздан кіші иіберүб өткізүр ердүк. Һәм ұры қарұғының кіріфтар болмыш Иуан Иолдұбай ұғлұны кіріфтарлұқдан халас қылұб иібергей ердіңіз деб өтүнеміз. Имді он кішіміз старшина Ешуболай саудагерін иібердүм Хиуа керуеніне. Өз отанына иберүрге бізлернің хұзұрұмызға тоқтамай иібергей ердүңіз дайу. Он кішімізні иорта ибердүк үшбу китабәтуңізні бізге тезлүк илән иолласаңыз деб Қаракөлде күтүб қалдұқ.

Үшбуңар инанмақ үчүн кічі иүзнің Қаратай қандуалым илә мөһрүм басдұм. Хат бітілді шағбан айының 21 күнінде, 1808-чі иыл.

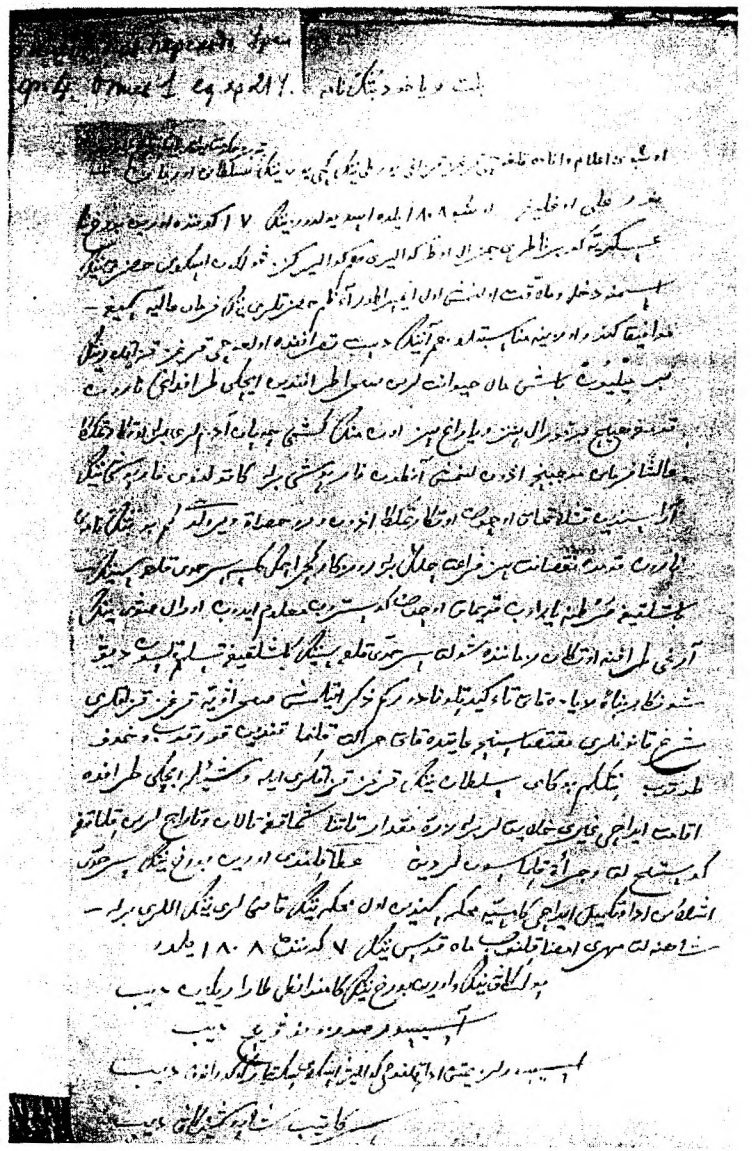

1808 жылы Оренбург комендантының Орал өзенінің батыс бетіне өткен адамдарға берген рұхсат қағазы

Билет уа иахуд бүтүкнама

Үшбу иғлам уафада қылғучы қырғыз қазағы иұртының кічі иұзнің сұлтаны (Тобыр уа хүкімет айдаһар Байбақты һәм тана руғына) Орман Нұрғали ұғлыға үшбу 1808 иылда асад иұлдұзының 17 күнінде Орынбурғның әскери губернаторы жанарал рота кауалері һәм кауалер книаз Уолконски хазретінің есіміне дахил уа малақат олынмыш. Ол император ағзам хазретлерінің фарман ғалиясыға муафиқ кандир өзіне мунасибатлу һәм аның дост тарафында олғучы қырғыз қазақларның бір миллион баш мал хайуанатларын сахара тарафындын ічкі тарафындағы Нарұнқұмға һеч бір құралсыз уә иарағсыз он мың кіші чопан адамлары бірлә өткермекке ғалишан фарман мужабинче иазуланмыш Антон Фарпош бірлә Котелной Фарпошның арасындан қышлатмақ үчүн өткермекке азундур рұхсат берүлді кім. Бұ бүтүк наманы Нарұнқұмда нұқсанатсыз фарағатчылық бірлә рузгар кечречек кімсә сархой қалғасының балшықыға хұсартина иіберіб қоймақ үчүн мағлұм едуб Орал суының арғы тарафына өткен заманында шулық сархой қалғасының башлықыға таслим қылсұн дайу. Шоңа бір бинаят зиада қаты тәһкид қылұнадұр кім. Зікір етілміш сахрауи қырғыз қазақлары шариғ қанунлары мұқтасасінче ғайтда қати харакат қылынмақындан қорқұб уа хауф тұтұб тәкким Бөкей сұлтанның қырғыз қазақлары илә уашила ічкі тарафында иқамат идачы ғайри халайықлар бірлә зарра мұқдар қатынашмақға талан уа таражларын қылмақға хасталық уа жарағат қылмасынлар дайу. Хат қылынды Орынборғның сархад ішләрін ада уә тәкмил едучі кәмиссие мехкемесінден. Ол мехкеменің қазыларының еллері бірлә шаһналық мөһрі имза қылынұб махсудның 7 күнінде 1808 иылда.

Полкоуник уа Орынборғның комендаты Тарарикин деб асесор Созоноуич деб асесор лауазымын ада қылғучы Колежски секретар Кокоранов деб песір Шопошникоф деб

1821 жылы 5 тамызда Шерғазы ханның Орал маңындағы далаға Бөкей Ордасы сұлтандарының көшуіне рұқсат сұрап К.В.Нессельродке жазған хаты

Бенім мархаматлу сұлтаным уа хақиқат ыҥтимадлу ғамхорұм һәм дәулет һәм граф Карл Уасилич Неслерод хазретлерүме.

Кічі иүз қырғыз қазақ иұртының ханы Шерғазы Айчуақ ұғлындан фи алжумла тәубенчілүгім илән

ғарызхал

қайу кім ол сархадның ічкі тарафындақы Шығай сұлтан тасырафында рауазгер ечүрүб иүргучі төбенде исмлері илән мағлұм түрлі руларның уа түрлі тайфаларның башлұқлары, ыстаршина, билері битамам өзлерінің атғақлары иүзүнден бенім исміме түзүлміш диуанға ғарыз қылұб өтүнүблүркім. Иағни бізлер һәмише сархадның сахра тарафындақы қырғыз қазақлар илән бір жумлада олұб падишаһ хазретлерімізнің рағиаларұндан хисаб олұнұб тұрдұқымыздан өтді. Бізлернің хазір көчүб уа қонұб иүре тұрған иерлерүмізнің тарлұқындан көре мағиштларүмізге зиада тарлұқ олұб тұрдұқұмыздан көре сахра тарафларұндақы халқымыз илән күрең қыш уа күрең бахар қоңларұнда һәмән қадимгі мәсәллі бірге көчіб уа қонұб иүрмеклүклерімізге мүмкінлік олмас мұ еркен. Дайу шол себеблі диуан беклерүміз ғарызлары арқылы бенден өтүнүб тілеб қыладұрларкім. Иағни қайуларның ғарызларыға муафиқ хүкімлер садыр уа амза олмақлұқлары хұсұсында тиүшлі орындын билқасад ғарыз едүб сұрасаңыз ерді дайу такрар өтінедүрлер. Шуңар бинә сіз ғали насиблу уа боланд мансаблу ғамхорұмыздын фиалжумла тәубенчілүгім илән өтүнүб илтимас қыламынкім. Яғни төбенде ғайан уа байан олұначық кімселернің бендін өтүнүб тұрмыш илтимасларына муафиқ хүкімлер түзүлүб анларға ыхтиарлық мүмкін олмас мұ еркен дайу. Қайуларның руғ исмлері илән өзлерінің исмлері һәм үй хисабларыдұр. Ибтида адай руғының кеңчелбар тайфасының Күченби Отаулы ұғлына табиғ екі иүз иігірма иеті үйлі кімселер шол оқ кеңчелбар

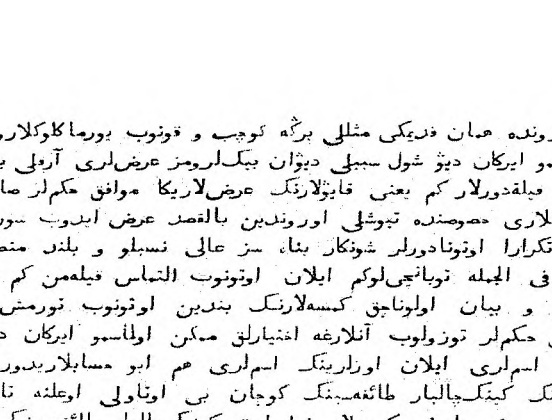
тайфасының Түрікменбай Бердалы ұғлына табиғ иуз сексен иеті үйлі кімселер иане шол оқ руғының тажке тайфасының ыстаршиналары Отаубай илә Асун деген ыстаршиналарға табиғ үч иуз иетміш үйлі кімселер уа шол оқ руғының қабқай тайфасының ыстаршина Орсай Әлкеұғлыға табиғ екі иуз алтмыш үч үйлі кімселер уа иане черкес руғының ыстаршиналары Бекмембет, Ерболат дегенлерге табиғ екі иуз он беш үйлі кімселер уа шол оқ руғының қойұс тайфасының ыстаршина Мүсреб Еедебұлұғлына табиғ иузде он екі үйлі кімселер уа шол оқ руғының қаратоқай тайфасының ыстаршина Телегей дегенге табиғ иетміш екі үйлі кімселер иане шол оқ руғының иайық тайфасының ыстаршина Таштемір Құштанұғлына табиғ иетміш екі үйлі кімселер дахы шол оқ руғының есенғұл тайфасының ыстаршина Түнқатар Табұлдыұғлына табиғ сексен бір үйлі кімселер уа иане шол оқ руғының бесбек тайфасының ыстаршина Батырбек Атанбекұғлына табиғ сексен төрт үйлі кімселер уа кене есентемір руғының Толбай Нұрайұғлына табиғ еллі екі үйлі кімселер уа кене Сұлтандауд Қарашығайұғлына табиғ еллі иеті үйлі кімселер. Имді үшбуның инабаты үчүн хан Шерғазы Айчуақұғлы кәнду мөһрүмні имза қылдум.

Шерғазы хан бин Айчуақ хан. Сүнбіленің 5-нчі иұмында. 1821 санада.

بنم مرحمتلو سلطانم و حقیقة اعتمادلو عمخاروم هم دۆلت خاهم عراق کارلی
واسیلیچ نیسلی رود حضرتلرومه
کچی یوز قریز قزاق یورطینک خانی شیرغازی آیچواق اوغلندین فی الجمله
توبانچی لوکم ایلان

عرض حال

قایۆ کم اول سرحدنک اچکی طرافنداقی شعای سلطان تصرفندا روزکار
تچوروب یورگوچی توبانده اسملری ایلان معلوم تورلی روعلارنک و تورلی
طائفهلرنک باشلوغلاری اسطرشنه بی‌لری بتمام اوزلرینک اتفاقلری یوزوندین
بنم اسمه توزوملش دیۆانغه عرض قیلوب اوتونوبلر کم یعنی بزلر همیشه سرحدنک
صحرا طرافنداقی قریز قزاقلار ایلان برمهلهدا اولب پادشاه حضرتلرومزنک
رعیهلروندین مسابب اولونوب توردومزدین اوتری بزلرنک حاضر کوچوب و چونوب
یوری تورغان برلرومزنک طارلوقندین کوره معیشتلرومزکا زیاده طارلوق اولب
توردوغومزدین کوره صحرا طرافلاروندا قی خلقز ایلان کرك قش وکرك بهار

شیر غازی خان بن آیچوراق خان
سنبلەنک ل نجی یومندا

1835 жылы Қарабай ұлының шекара комиссиясының бастығы генерал Минске жолдаған арызы

Ұлұғ орында насиблу кемиссие баш хакімі Минс иаиаралға арыз. Нарка сұлтан Қарабай ұғлындан.

Тәубенчілік бірлән көб көб өтінемін черкеч руғының Қойыс тайпасының Асау баласы Тұрлан иігірма отыз кіші бірлән 1834 нчі иылы келүб ауылны чабұб, мал мүлкімізні

алұб, талан талаж өзімізні әлекетлеб шошықлы іш қылды. Алған маллары бір түйе, 4 ат, 4 сығыр, бір қой, бір үйім пічен, 4 жеңді чапан, 2 мәуіт чекмен, бір қатынның сәукелесі 500 сомға тұра тұрған, екі киімлік түлкі ішік. Тұрланның қашында иолдашлары Қойыс серкеч, Қарабайның баласы Қойыс черкеч, Жармұхаммед Төлебекнің баласы Қойыс черкеч, Иман Чоныққның баласы Қосым черкеч, Дандабай Қосым черкеч, Иолан Саладықның баласы Қосым черкеч, Байсары Қарабайның баласы Қосым Черкеч, Чыбынбай Көпжашарның баласы Қосым черкеч, Баутерек Жауғачды черкечден туған Серғазы баласы Жауғачды черкеч, Кенжебай баласы Қылышкескен черкеч Чолақ қарақчы. Біз өзіміз падша хазретлеріне хызмет етерге ант берген сұлтан едүк. Қарабай сұлтан қарт болды аның орнына сіз хызмет қылыңыз деб черкеч болып жиылыб бір болұб тілеб һәм падша хазретлері қолымызға мөһр һәм қағаз берұб алты жеті ай Орынбурғдық судиада тұрұб. Мұның соңында бізге әмір болды қаласаңыз халқыңыз ічінде иүріңіз деб. Біз қайтыб халықның ічіне келұб падшаның еркі деб көчұб қонұб иүрсек бізге зорлық қылұб сізні сұлтан қылмаймыз деб қолымыздан қағазымызны әлекет салұб алышқан һәм Тоқай сұлтан ічінде үшбу рушча іш қылды. Мұның тафсилі ақ орұсқа мағлұм. Андан һәм сұралса екен. Үшбудағының әлекет болғаны 5 иыл болды. Ошындан берлі не хүкім қылғанын біле алмай хазрде бір мал қолымызға тигені иоқ. Бізге төреден һәм қарадан дост кіші иоқ ішүні бітіре тұрған. Сізлерге ілтимас бұ дүр өз мархаматыңыздан болұб өз кішілеріңізден тәфтиш қылдұрғай едіңіз. Көб көб тәубенчілік бірлән құллық етұб өтүнұб иазғучы Нәрка сұлтан Қарабай ұғлы. Кандалим бірлән мөһрүм басдым.

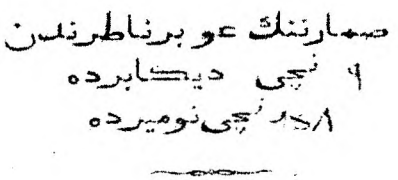
1879 жылы Самара губернаторының мұсылман елдерінің волостной старшиналарына арнаған циркуляры

Самараның губернаторындағы 9 нчы декабрде 158 нөмірде. Волосной старшиналарға серкулар

Бағзы мұсылман қарияларының жамағатларының паверннайлары бенім исіміме берүлміш прашениелерүнде көрсетелер. Самар губерниасының ташқа басылмыш 9 нчы нөмірде ипархиалной уедомосда әмір қылұнған духовной кансисториасына сведение жиарға түрлі діндегілер хақында бұ әмір таралұб ештүлген правитлества қасад қыла ерміш мұсылман жамағатларұн орұс дініне дөндүруге. Дайу бұ тұғрыда мұсылман жамағатлары зиада хауфленіб бұ уақиғаларныңасылынһәмтаралмышхабарларныңрастлықын уа не себеб илән жиадұр екен духовенствалар бұ суедениені деб кәміл илтимас айдылар. Бұ ішлернің хақиқатын білүрге үшбу себеблер бойұнча. тасрафымда олған ыстаршиналарға әмір қыламын аңлатұрға волұсларұнда олғучы мұсылман жамағатларына әууәле бұ сведениаларны алған Самараның духавной кансисторына ревизной ысқасықдан анда көргізгенлер кристианларның барча жан хисабларыны бірге чіркеулі ауылда олсұнлар хуа чіркеусіз ауылда һечде көргезмегенлер. Тафрика көбмүдүр ол қариаларда орұслар діниндегілер бағзы ауылларда тұрадұр. Мұсылманлар орұслар расколниклер һәм түрлі затқа табынғучылар әмма клировский ведомосда көргізгенлер фаланча мүқдар диүб фақат орұс дінідегілерні попларның орұс діниндегілер хақында жиған сведениаларының тамам растлықыны білүр үчүн хажет боладұр – кансисториаға һәр дінде олғучыларның хисабыны тафсилан білүрге. Мәсәлән поплар көргізелер ведомосларұнда иүз дүш фақат христианлар хисабыны кансисторианың ревизной ысқасықдан алған ведомосларұнда көрүледүр 250 жан хисабы орұслар һәм татарлар. Мұның хақиқатын блүр үчүн тиүш оладұр. Һәр

діндегілернің хисабын тафрика алұрға бұ кансисторианың мәзкүр сведенианы жиуда мұқабладан башқа аслан ғайыр хисабы иоқ фақат попларның ведомосларының дұрыстлығын білу.

Саниан бұ іш хұсұсында аслан правительстваның да әмірі иоқ мұсылманларны руссиа дініне дөндүрүрге хазр де һәм болмасдүр. Келечекде ай мүмкін түгіл болұрға. Анұң үчүн падшаһ хазретінің законында байан қылұнған мұсылман дінінің еркүнлігі бұ мұсылман жамағаты кәміл ыхтиарладүр өз діндерінче амал қылуда һечкімге мүмкін түкіл бір уақытда бір себеб иләндә тығызлық қылұрға алла тағалаға ғибадат қылуларында – бұ таралмыш хабарларның иоқ. Күллісі иалған бұ сөзлер садыр болған асылына түшінмейінче фаһимсізлікден иаки бір иауызлық ойлаған кімсанадан салса бұ мұсылманларны күчлүк иләп мүмкін түгіл руссиа дініне дөндүрүрге һәм ойларға да. Анұң үчүн бұ орұсларның чіркеуі аладүр өз дініне шол уақытда бір кімсәна хасан ыхтиары илән һеч кімден жәбір уа жафа көрмейінче уа һеч тариқа тығызланмайынча кәміл өз махаббаты илән келүб мағлұм болса һәм олұнса бұ адамның кәнду ыхтиары илән қасад қылғанлығы. Имді мен лазым қыламын үстүме бұ таралмыш хабарларның асылы иоқ барчасы иалған һәм инабат қыламын кәміл инабат бірлән мұндан төбен мұсылман жамағатларыдан хұсұсларында асылы хауф тұтмаслар. Һәм кәміл тынычлықда олұрлар дайу. Үшбу серкуларның асылына қол қойған губернатор лауазымын башқарғучы витсе губернатор фон Бринкман һәм прауитель кансилары Кузмин.

بعضی مسلمان قریه‌لارینك جماعتلارینك پاڤیرنتایلاری بنم اسمه ویرولش پراشنیه‌لاروندہ کورستالار ضمار عو برناسی‌نك طاشقه باصلمش ۹ نچی نومیرده بیارحیالنوی ڤیدمص‌ده امر قیلونعان دوحاڤنوی کنسیسطوریاسنه اسڤیدنیه جیارعه تورلی دیندا کیلار حقنده بو امر طارالوب ایشتولکان پراڤیتلستوا قصد قیلا ایرمش مسلمان جماعتلارون اوروص دیننه دوندورو کا دیو بوتوعریده مسلمان جماعتلاری زیاده خوفلانب بو واقیعه‌لارنك آصلن هم طارالمش خبرلارنك راستلقن وفی سبب ایلان جیادور ایکان دوحاڤنیسطوالار بو اسڤیدنیه فی دیوب کامل التماس ایدالار بو اشلارنك حقیقتن بلورکا — اوشبو سبیلار بوینچه تصرفمده اولغان اسطرشینه‌لارعه امر قیلامن آنکلاتورعه ڤولوصلاروندہ اولغوچی مسلمان جماعتلارینه — اوّلاً — بو اسڤیدنیه‌لارنی آلغان ضمارنك دوحاڤنوی کنسیسطوریه ریوزنی اسقاسقدان آنده کورکازکانلار کرستیانلارنك بارچه جان حسابلارنی برکا چرکاڤلی آڤلده اولسونلار حواه چرکاڤسز آڤل‌ده هیچده کورکازمکانلار تغریقاً کوبمودور اول قریه‌لارده اوروص‌لار دیندا کیلار بعض آڤللرده تورادور مسلمانلار اوروص‌لار راضقولنیکلار هم تورلی ذاتقه طابنغوچیلار امّا کلیروڤسکی ڤیدمص‌ده کورکازکانلار فلانچه مقدار دیوب فقط اوروص دیندا کیلارنی پوپلارنك اوروص دیندا کی‌لار حقنده جیعان اسڤیدنیه‌لارینك تمام راستلقنی بلورا وچون خاجت بولادور — کنسیسطوریاعه هر دیندہ اولغوچیلارنك حسابنی تفصیلاً بلورکا — مثلا پوپلار کورکازالار ویدمص‌لاروندہ یوز دوش فقط کرستیانلار حسابنی کنسیسطوریه‌نك ریوزنی اسقاسقدن

آلغان ۋيدمصلاروندە كورولەدور .لم جان حسابى اوروصلار هم طاطارلار مونونك حقيقتن بلور اوچون تيوش اولادور هردينداكيلارننك حسابن تقريقا آلورعه بوكنسيسطوريەننك مذكور اسۋيدنيەنى جيوده مقابلەدن باشقه آصلاً غير حسابى يوق فقط پوپلارننك ۋيدمصلارننك درستلكن باو

ثانيًا بو ايش خصوصنده آصلاً پراۋيتلستۋاننك امرى يوق مسلمانلارنى روسيه دينننه دوندورورکا حاضرده هم بولماسدور كيلاچاكده اى ممكن توكل بولورعه آنونك اوچون پادشاه حضرتيننك زاكوننده بيان قيلونغان مسلمان دينى ننك ايركونلكى بو مسلمان جماعتى كامل اختياريدور اوز دينلارنچه عمل قيلوده هيچ كم كا ممكن توكل بروقتده بر سبب ايلانده طعزلق قيلورعه الله تعالى كا عبادت قيلولاروندە — بو طاراالش خبرلارننك آصلى يوق كلسى يالغان بوسوزلار صادر بولغان آصلنه توشنماينچه فهمسزلكدان ياكه بريأوزلق اويلاعان كسنەدن —

ثالثا — بو مسلمانلارنى كوچلوك ايلان ممكن توكل روسيه دينننه دوندورورکا هم اويلارعەده آنونك اوچون بو اوروص لارننك چركاوى آلادور اوز دينننه شول وقتده بركسنه حسن اختيارى ايلان هيچ كمدن جور وجفا كورمايچه وهيچ طريقه طعزلانماينچه كامل اوز محبّتى ايلان كلوب معلوم بولسه هم بلونسه بو آدم ننك كندو اختيارى ايلان قصد قيلغانلقى — ايمدى من لازم قيلامن اوستومه بو طاراالش خبرلارننك آصلى يوق بارچاسى يالغان هم اينانبت قيلامن كامل اينانبت برلان موندان توبان مسلمان جماعتلارى دين خصوصلاروندە آصلاً خوف توقاسلار هم — كامل طنچلقده اولورلاردىو — اوشبو سركولارننك آصلينه قول قويغان عو برناطير اولازيمن باشقارعوچى ۋيتسى عوبيرناطير فون برينكمان هم پراۋيتل كانسيلارى كورزمين وۋ

Казань. Университетская Типография. 1879 года.

1890 жылы Дала генерал губернаторы фон Таубенің қыр облыстарының басқарушыларына арнаған жарлығы

Жарлық

Степной генерал губернаторының қыр облысдарының бастұқдарұна 29 нчы майда 1890 нчы жылда номір 1571 нчі.

Менің қол астыма қараған уалайатда бір елдің хызметдегі адамдарының низамсыз қылған ісдері турада болған тергеуден байқаб біліб тұрмын елден алынатын ғайры низамсыз алымдардан басқа бір түрлі алым ақчалай иа нәрсеменен орынсыз тағы да алады екен. Генерал губернаторды, жандаралды, ойазнайды әм ғайры хызметменен чыққан төрелерді силаб қонақ қылуға деб мәзкүр ұлұқдар бұрын ойлаучеді солайча силаб қонақ қылуға керек жарақ асды мұсылман рәсімінче хұрметді байлар чығарады ғой деб. Енді тергеудің себебінен анұғы білініб байқасам сондай ұлұқды күтіб алуға бағзы уақытда елге көб чығын келіб бұл чығынның бәрін кедейлер көтереді екен. Сол себебді сондай алымды законсіз деб біліб һәм келісімі жоқ деб біліб сіз дәрежеліден өтінүб сұраймын болачақ уақытда сондай алым алуды тыйуға мейлүнче жаһад қылсаңыз екен. Өзіңізге қараған облысдың елдегі хызмет адамдарұна білдіріб. Кімде кім осы хүкімді орнұна келтүрмесе қатды тергеуге кіріфтар болатұғынын.

Генерал лейтенант барон Таубе

جارلق

ستيپنوی کنرال کوبرناطورينك

قراوبلاسطاری تنك باشقوقدارونه

۲۹ نچی مايد ٥ ۱۸۹۰ نچی جلد ٥ نومر ۱۵۷۱ نچی

منتك قول آستمه قاراعان ولايتد ٥ برايلدنك حذمتداكی آدامداری تنك نظامسز قلغان امداری طوراد ٥ بولغان تيركاودان پايقاب بلب تورمن ايلدان آلناتن غيری نظامسز آلمداردان باشقا برتورلی آلم آقچه لای يانرسه منان اورنسز تاعيد ٥ آلادی ايكان كنرال كوبرناطوردی جاندارالدی اوياز نايدی هم عيری حذمت منان چقتان توراردی صيلاب قوناق قلوعه ديب مذكور اولوقدار بورن اويلاوچيدی صولايچه صيلاب قوناق قلوعه كيراك جاراق آمدی مسلمان رسمنچه حرمتدی بايلار چظرادی‌عوی ديب ايندی تيركاودنك سبهنان آنوی بلنب‌پايقا سلام سوندای اولوقدی كوتب الوهه بغنی وقتند ٥ ايلكه كوب‌چغن كيلب‌بول چغنتك بارن كيدايلار كوتارادی ايكان صول‌سبهدی صوندای المدی زاكونسز ديب‌بلوب هم اولوقدنك صولايچه قوناق بولب‌سی كوركانن حذمتنه لايقسزهم كيلوسی جوق ديب‌بلوب سز درجدلن‌دان اوتنوب سوراينن بولاچق وقتد ٥ صوندای آلم آلودی طيوعه ميلونچه جهد قلسلكز ايكان اوزنكزكا قاراعان اويلاسد ينكد ايلداكی حذمت ادمداروونه بلدرب كمد ٥ كم اوسی خكمدی اورنونه كيلتورماسه قاتدی تيركاوكا كرفتار بولاتونن

كنرال ليتينانت بارون طايه

Атамұрат Оразмұхаммедтің хаты

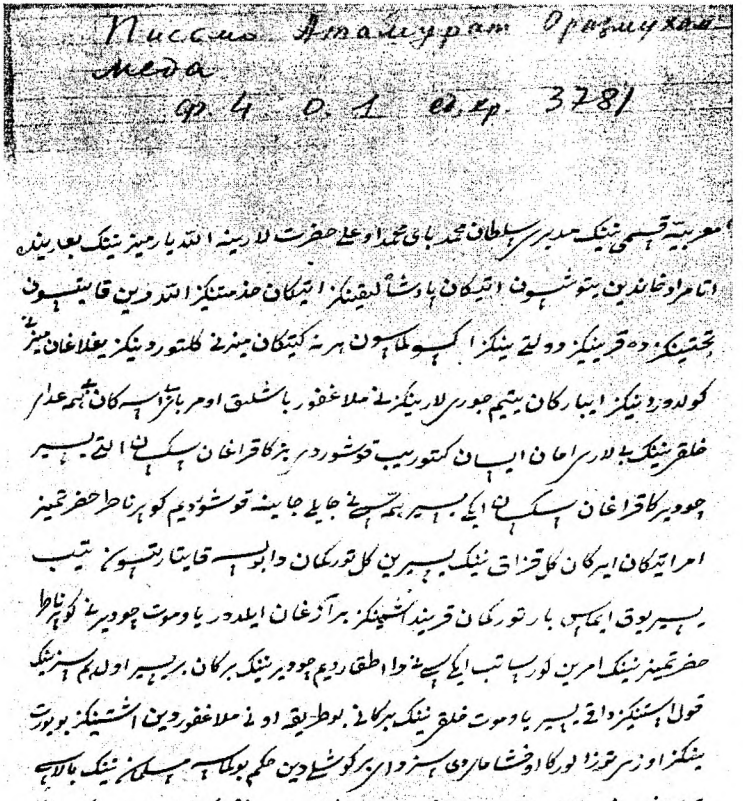
Мағриб қисмның мудири Сұлтан Мұхаммедбай Мұхаммедұғлы хазретлерінде алла бәріміздің бағдунде Атамұрад хандын иетүшсун. Еткен патшалықыңыз, еткен хызметіңіз алладын қайтсұн. Тахтынызда қойұңұз, дәулетүңіз кесүлмесүн, һәрне кеткенүмізні келтүрдіңіз, Еткен патшалықыңыз, еткен хызметіңіз алладын қайтсұн. Тахтынызда қойұңұз, дәулетүңіз кесүлмесүн, һәрне кеткенүмізні келтүрдіңіз, Еткен патшалықыңыз, еткен хызметіңіз алладын қайтсұн. Тахтынызда қойұңұз, дәулетүңіз кесүлмесүн, һәрне кеткенүмізні келтүрдіңіз, иығлағанымызны күлдүрдүнүз. Иіберген иетімлер иораларыңызны Молла Ғафур башлық өмір базасыға кат бимағдар халықның балалары аман есен келтүрүб қошұрды. Бізге қараған сексен алты иер, Чудирге қараған сексен екі иер һәммәсіне жайлы жайына қошұдұм. Губернатор хазретіміз әмір еткен еркен гүл қазақның иерін гүл түркменде болса, қайтартсұн деб. Иер иоқ емес бар, түрікмен қарындашыңыз бір азған елдүр. Ярмұт Чудирні губернатор хазретімізнің әмірін көрсетіб екісіні уартық ердім. Чудирнің берген бір иер ол һәм сізнің қол астыңыздағы иер. Иаумут халықның бергені бұ тариқы. Оны молла Ғафурдын ештіңіз. Бұ иұртчаңыз өзі түзелүрге ұхшамайды. Сіздей бір күшліден хүкім болса, мұсылманның баласы бір-біріне бенде болұб иығлаб тұрмағы сіздей дәулеті келген патшаһның уақтысында нечүк болар. Біздей найбның айтмақлық сүннет, сіздей дәулеті келген патшаһның иығлағанны күлдірмек, иықылғанны сүйемекфарыз мұ еркен деб ойлаймыз. Ақыл қияс илән өзіңіз біліңіз бір кім өз елінің законын біледүр. Сіздей хан абырой алайын десе әууел ақ патша ондын қалұр губернатор хазретіміз иұрт алайын десе келүр уақтыңыз болар, ала күнің шу күн мұтлақ иұртымыз иа сіз келгенін келүр иеріңіз көне Үргенічке келдіңіз. Гүл Хорезмні алдыңыз, көне Үргенічнің дариасы балық қарайар еркен иесіз. Шахмураддин бірге иаумут гүл Қоңырат өзіңізатармен тимесеңіз ешік ачық дүр.

Киік өзүңізге үйлі қазақ Сейт Мұхаммед халық болыб бізнің илән бір болұбдұр. Имді не боларұн білмеймін де. Әмір алланікі барлық сізге ыхтиарсыз ендігісін өзұңұз білүрсіз деб иырақ иолдын, иақын көңіл бірлә бұ хұжатнама.

Атамұрад хандын Мұхаммедханға иетүргіз.

Атамұрадхан Разымұхаммедұғлы инабатына мөһрім басдұм.

Жұмаділахыр айының әууел төртісінде иекшенбі күні бұ хұжатнама.

Письмо Аталыхан Оразмухаммеда
ф. 4 о. 1 ед. хр. 3781

یقلغان نے ہسو یاماک فرض موایرکان تیب اویلمیز عقل قیاہس ایلان اوینگز ہیلینگز
برکیم اوزایلے ینگ زاکونین ہلادر ہسزدار خان آبرور آلاین تیہ اوّلے آق پادشاہ اوہزین
خالدر کوہر ناطراحضر تمیز بورت آلاین تیہ کلور وقتینگز بولدر آلار کونینگز شوکون مطلق یورتمیز
ایاہسز کلماندہ کلور یرینگز کہنہ اورکانج کہنہ اورکانج کا کلدینگز کویاکل فوارزم نے آلدینگز
کہنہ اورکانج ینگ دریاہسے بالیق قرایرر ایکین اوزر کویاایاہسز شاہمراد دین بارکے یاوحوت
کل قونکرات اوزینگز ایالیق اتمارمن تیمہ ہسینگز ایشکے آچیق تورٹ کینگ اوزینگز بکے
اویلے قزاق ہسید محمد خان لیق بولوب بزینگ ایلان بولوب دور ایدرسہ بولورین ہلماز میز امراللہ بکے
یالیق ہسزینگ کے صاحب اختیار ہسزایندکے پسین اوزینگز ہیکورہسز تیب ایراق بولورین یقین
کوملکل بزہ بوعجبت نامہ اتامراد خاندین تحمد خانغہ بتوشکور

اتامراد خان روز محمد او علے اینابتہ مہریم باسدیم
جمادی الآخر آی ینگ اوّل تورتو ہسندہ یکشنبہ کونے بوعجبت نامہ مرقوم بولدی

1885 жылы Абай Құнанбайұлының қатысуымен Қарамола съезінде жасалған ережелер

Семейполат облысының беш диуанының барча халқының сайланмыш адамларының 1885-нчы иылында, май айында, Чар бойында Қарамола сиезінде жасалмыш ережесідур

1-нчі баб

Болұснай сиезде дағуалар үлкенлігіне қарай сомасына қарай бітүледур. Черезуйчайнай (черезвычайный *Г.М.*) сиезлерде ұлұғларның әмірі бойынча бір уез бір уез бірлән кезеклешүб бітүледур. Һәр уезнің барча билері бірлән емес.

2-нчі

Даулашқанлар һәр екі тараф сүйген билерін таңлаб аладылар. Бірақ би хисабын полежение бойұнча ұлұқлар чығарады. Сұраймыз һәр тарафдын үч биден артұқ болмаса екен. Би чығаруынан бұрұн тритай биі бірлән иарашадур. Егер де дауласқучылар тритай бітүмі бірлән бітмеймін деселер һәм бітүм болұнмаса сонда иоқарыда айтұлмыш бойынча билерін таңлаб чығарадылар. Екі жағының билері таласұб жұб болсалар төменде айтұлмыш рет бойынча бітүредур. Һәр уезнің халқы орталарынан бір төбе башы би чығарадылар. Бұған сайланарға мүмкін хызметдегі һәм хызметсіз де хұрметлі кішілерге егер де билернің бітүмі талас болса сайланмышлардан екі төбе башыны чығартұб аладылар. Тиүшлі уез халықларынан мүбәда бұларның арасында талаш болса қалған уезлернің төбе башына жребие салұнұб чыққан кіші бітүмлеріне аралашұб шол кішінің ауған жағының бітүмі орнұғұб мақұл боладур. Үшбу рет бойынча уезнай черезуйчайнай сиезлерде екі тарафның тең талас болса төбе башы биі бір жағына ауыб тоқтатадур.

3-нчі

Жауабкерлернің шақырылуы бойынча келмегенліклері ыстаршын (старшина *Г.М.*) бірлән болұслар куәландұрұб келмегенлүгүнің мақұл иаки емесін билері текшередур. Егер де келмеген себебі текшеруі бойынча сиұмлы болса билік айтұлмайды. Киүнгіге қалса керек мүбада келмегенлігі

сиұмсыз болса сыртынан билік айтұлады. Сыртынан қылған биліклері бір биінің бегі сиездегі билернің тағайын сөзідур билік кофиесі (копия *Г.М.*) ыстаршынлар бегі болұс арқылы мағлұмланадур. Егер де жауабкер разы болса тағайынлы болұб бұзұлмайдур. Егер де разы болмаса екі жұмаға арасында алғач билік айтқан биге қайтадан арыз қыладур. Сонда би жауабкернің хұзырында қайтадан билік айтадур. Егер де жауабкер текшерұлу бойынча ағарса иаки болұснай сиезге тыңлатса сиез биінің билігін ұнатса сонда айыблы жағын чығұнын қайтармаққа міндетлі қылұб һәм жаза биұрадур. Жалған айтқан үчүн иоқарыда айтұлмыш рет бойынча болұснай сиез һәм солайча билік сыртдан қыладур. Разы болмағанда черезуйчайнай сиезге билігүн сынатадур. Һәр черезуйчайнай сиезнің билігі һәр уақытда бұзұлмайдур.

4-нчі

Егер де даугер чақырұлған күнінде келмесе сұралмыш дағуасын бош қалдұрадур. Сонда жауабкер арыз айтса билернің ыхтиары бойынча жауабкернің чығұнын даугерден биұрұб бередур. Бірақ даугер ыхтиарлы дауын қайтадан сұрамаққа шол дағуасы билернің текшеруі бойынча жалған чықса дауның сомасына қарай һәм жауабкернің кәдіріне қарай чығұнын тартқұзадур.

5-нчі

Бір ыштаршина елнің ічінде даугер жауабкерлернің барча жанжал сұрау дағуаларыны шол ыстаршина елінің биүне бітүрмекке міндетлідур. Би бірақ ұзын билік айтмақдан чығарадур дауласқан жағының бірі туысқан жақыны болса қайсылары атасы анасы біртума аға інүсі ағасының біртума аға інүсі жиені немере баласы иане туған құдасы уа һәм душман ұчтас адамлары қайсыларының дұшманлықлары бұрұн биге түшүсүб мойынұна жаза салұнұб анықланған болса сиұмлы боладур.

6-нчы

Һәр ыстаршина, болұс, ойаз, араларұнда болұнмыш барча дауларны даугер болұсқа айтмаққа тиүшлі. Сонда болұс

даугер жауабкерні алдұна чақырыб жауабкерге булежение (положения *Г.М.*) ыхтиар бередүр. Бір болұс елден разы болмаған екі биүн чықармаққа онан қалған билерден даугер біреуін таңлаб билікке түшүб сол биі билік айтадүр. Болұснай сиезде билернің барчасы түгел болұб билік айтадүр. Би чығаруға мүмкін емес черезуйчайнай сиезнің биі хисабы ұлұқ ыхтиарында боладүр. Һәм би чығаруға мүмкін емес

7-нчі

Береке бітүм һәм салауат бітүм қыларға мүмкін салауат дауның уақытына қарай болады. Береке бітүм һәм салауат сиезлерде қылұнғандай болса келесі уақытда қайтадан сөз қылуға мүмкін емес һәммә даугер бірлән жауабкер бұнан уезнікі болса екеуінің арасында уағда қылуға мүмкін елге барұб бітмекке. Бірақ бұл уағданы хызмет иелері куәландүрса керек

8-нчі

Бинің биліклерін болұслар орнұна келтүрмекке міндетлі болған себебден сиез біткен соң билікнің кофиелерүн (копия *Г.М.*) тиүшлі болұсқа мағлұм қыладүр. Егер де даугер жауабкерлернің ыхтиары бойынча екі ел арасында кесүм малларын орай қылмаққа уағда қылса шол уағда сиез башы бірлән беркүледі.

9-нчы

Бір би һәм сиез биі биліклерін айғақ куәлүгіне қарай бітүредүр. Егер де билер айғақ куәлүгін мақұл көрмесе сонда оларны чақыртмайақ ішлерні күмәнге саладұр. Яғни би куәні чақырыб тиүшлі жауабын алса сонда дауны күмәнге салуға мүмкін емесдүр. Куәләрні чақыруынан бұрұн куәлүгінен чығарса керек. Куәлікке жарамайды ақылұнан адасқан 17 иашқа толмағанлар һәр иашдағы ұрғачылар жақын туған құдалары һәм дұшман ұшлас кішілер.

Куәларның сиұмлы сиұмсызұн билер чақыртмай бұрұн ерсе керек. Дұшманлық турасұн ауыз босқа айтқан алұнмасұн. Жұртқа белгүлі дұшманлық мақұл көруге мүмкін. Онан артұқ айыруға болмайды. Дауласқучыларның

куәлары бір болұслас болса дағы оларның куәлігі сиұмлы сиұмсызұн би текшершүн чақыра ма чақырмай ма.

10-нчы

Егер де көрсеткен куэ кішіні толұмлы көрмесе сонда куэке айғақ орнұна кіруге мүмкін мүбәда жауабкер адам айғақның сөзүн қабұл көрмесе айғақ сөзінің раслұғына дау сомасына қарай ел салұнұб бір кіші жан берсе керек. Қазамча айғақ тазасы деген дау айағы күмән бірлән тоқталады. Күмән өтмесе жауабкер күйеді күмән өтсе ағарады. Жауабкер адам айғақ өтүрүк айтқан үчүн үстүнен арыз беруге мүмкін.

11-нчі

Қазақ расымен де шүйінчі алуға болады. Бірақ шүйінчі алған кіші куәлікке жарамайды. Айғақ болуға мүмкін.

12-нчі

Күмәнчі раслұғын текшермекке һәм күмәнчінің өтмек жерінің алыс жуықлығына қарай күмәннің құнын билер кеседі.

13-нчі

Күмәнчінің хисабы ер құнына дөрт кіші. Ұрғачы құнұна екі кіші өзге дағуаларның һәммәсіне бір кіші күмәнге дау сомасына қарай ел (иыл) салұнады. Бір түйеге екі еллі башыдан бір қараның дауына бір еллі башыдан күмән ұсталады. Қанча қара болса сонча еллі башыдан ұсталады. Дау сомасы қанча көб болса да бір болұс елден күмәні асбас. Күмәнчіні даугер таңлайды. Күмәнге сала тұрған бір еллі башы иаки бір болұс елін жауабкер көрсетеді.

14-нчі

Күмән жауабкернің елінің болұснай молланың алдұнда құран бірлән қысым айтұлады.

15-нчі

Күмәнге дөрт кіші ұсталса бір кішісі өтмесе даудан дөрт бөлікнің бір бөлүгі тиеді. Екеуі өтмесе жартұсы тиедү. Өтмегені осұ рәуішлі болұб хисабланадұр.

16-нчы

Күмән өтүлген уақытда даугернің көз болмағы міндетлі

емес. Бірақ молла даугернің келмегенлүгін книгеге иазүб қойса керек.

17-нчі

Күмәннің уақыты шол уағдалы күннің күн батуына чақлы.

18-нчі

Күмәнге ұсталмайды молла ел билегучілер билер хажылар он үч иашқа иетмегенлер алтмыш үчден асқанлар төре қазақ үчүн һәм қазақ төре үчүн күмәнге жарамайды.

19-нчы

Жауабкернің ыхтиарында күмәнге өзінің елін қайсысында иазұлған ұстата ма иаки өзге рулас елін ұстата ма

20-ынчы

Күмәнчіні күмәннен чығаруға болады. Егер дұшманлығы халыққа мағлұм болүб биі бірлән беркүтүлген болса.

21-нчі

һәр күмән болұснай молланың хұзырында өтсе керек. Молланың хаталығы зұлұмлұғы болса жұрт текшереді.

22-нчі

Жалған күмән өткен кішіге айыб салұнадұр. Түйе башлатқан бір тоғұз.

23-нчі

Күмән өтмесе қанча қанча мал нәрсе биұрұладұр. Күмәнге кім ұсталған һәммәсін толұқ қылұб билігүнде анық қылұб иазарға биі міндеттеледүр.

24-нчі

Күмәннің күнін ұзарттұрмаққа сиұмлы себеб болса болұс бегі өз елінің бір биінің куәләндіруі бойынча мүмкін.

25-нчі

Күмәнчі жанача төреші болүб даугернің ыхтиары бойынча билік айтадұр. Мұның билігүн жауабкер бұзалмайды. Бұл билік кофиенің (копия *Г.М.*) сыртына иазұладұр.

26-нчы

Құн жасар дағуалары 20 жылдан арғы салауат, өзге дағуалар он жылдан арғы салауат билік айтқан күнге

жуық болұнмыш. Дөрт жылдағы дағуаларның анұқланған малларының толұқ басы қайтады. Чығұны бірлән онан арғы үч жылдағы дағуаларының анықланған малларының үч бөлмесінің екі бөлмесі тиедүр. Үч жылдағы дағуаларның анықланған малының үч бөлгеннің бір бөлмесі тиедүр. Жетміш бешінчі жылдағы һәм онан арғы бөлұнміш дағуаларның барчасы салауат. Осы рәуішлі қылұб құнның малы да алұнадұр. Иігірма жылның құн малы үчке бөлұнедүр. Бір бөлүгі билік айтқан күнге жуық бөлұнміш. Иеті иылдағы дағуалар екінчі бөлүгі арғы иеті жыл үчүнчі бөлүгі қалған алты жылы.

27-нчі

Ойланұб жүрүб өлтүрген ернің құны жүз түйе болады. Қайусының 25 тайлақ, 25 құнан атан, 25 дөнен атан, 25 башлы атан иане ойланмай башқа себеб бірлән өлтүрсе оған 50 түйе құн. 25 құнан атан, 25 башлы атан. Ұрғачының құны ер құнының жартұсы. Хаталық оқұс бірлән өлтүрген кішіге құн жоқ иане еркек хатұнын өлтүрсе иаки хатұн ерүн өлтүрсе оған құн жоқ.

28-нчі

Барұмтачыға һәм ұрұға өлсе құн жоқ.

29-нчы

Адам мүчесі мертігүб хүкімі шариғат бойынча айтұлсұн. Шариғат айруының хаталығы болмасұн деб сұраймыз. Бұл сөзні айырмаққа табшұрұлса екен. Семейдегі молла Ахмед Уәли Мұнасиф ұғлына һәм Өскемен молласы Мырзағали Ғаббасоф ұғлына аларның айырыб берген шариғатын үшбу ережеге тіркелүб иазұлса екен.

30-нчы

Баллағатқа толмаған қызны басса айыбқа лайықлы қалын малының үч бөлүгүнің бір бөлүгүн береді. Балағатқа толған қызыны басса ат чапаннан түйе башлатқан тоғұзғаче айыб береді. Ерлі хатұнны басқанға айыб бір тоғұздан үч тоғұзға чейн береді. Ойнас қылған еркек ұрғачыға екеуіне де дүре салұнсұн. Айыб жоқ мұндай ішлер текшерүледүр. Егер де

хатұнның байұ иа хатұнның өзі иа туышқаны иа әке чечесі арыз етсе үшбу бабтағы башында иазұлмыш екі дағуаны сиез билер бітіредур.

31-нчі

Байлы хатұнны біреу алұб қачса иаки өзі қачса ойнасы бірлән сондай хатұн өз елінің сиез билеріне тура қайтарұладур. Билер хатұн бірлән байұн жарастұрадур. Егер байы хатұнын өзі алса алұб қашқучы иігітден бір тоғұздан үч тоғұзға чақлы айыб алұнадур. Егер де байұ алмаймын десе хатұн ойнасұнда қалады. Бірақ алұб қашқучы төлеген толұқ қалың малын қайтарұб береді. Бірақ хатұн мөрден қорұқлады. Егер де біреу біреунің айттұрған жесірін алұб қачса алұб қашқучы қыз әкесіне толұқ қалың малын береді елу жыртыс сүт ақы бірлән. Егер де әкесі жасау беруге ыхтиар қылмаса қыз жасаусыз қалады уа иане қыз әкесі бұрұнғы күйеуіне алған қалұң малын қайтарұб үстүне бір тоғұздан үч тоғұзға чейін айыб иазады.

32-нчі

Егер де біреу әке чечесін хақарат етсе әке чечесінің ыхтиары бойынча қазақ ғұрфына қарай жаза салұнсұн. Мүбәдә молланы иаки хұрметлі кішілерні хақарат етсе ат чапаннан бір ат бастатқан тоғұзға чейін айыб береді. Дахы да біреу біреуні құл жұмсаб хақарат етсе бір тоғұздан үч тоғұзға чейін айыб береді. Егер де айыб алучы кесұлміш айыбын алмаймын десе бір айға чақлы набақтыға отұрғұзады.

33-нчі

Ұрұс төбелес чығарғанлар билернің билігі бойынча ат чапаннан үч тоғұзға чейін сұраучының файдасына төлейді айыб. Бірақ ұрұс төбелеснің басчы өзге өзге жолдашларынан гөрі айыбын артұқрақ төлейді. Бұзұқлық чығарған адамлар болұсның перегауары (переговор Г.М.) илән иаки полажение бойынча билернің билігүнче ақча бірлән иаки каталашка набақты бірлән жазаландұрадур.

34-нчі

Хызмет уақытыда ыстаршиналарның тілін алмаса

билернің хүкімі бойынча беш түнге айыб иаки иеті күн набақты отұрғұзұб жазаландұрадұр. Болұс ыстаршиналарның ыхтиары бойынча жалдаған чабарманның тілүн алмаса иоқары айтұлмыш жазаға кіріфтар боладұр. Мұбада болұс ыстаршиналарының ыхтиарысыз жалдаған чабарманның тілүн алмаса тіл алмаған жазасы болұсның өз хүкімінде болады. Егер де біреу болұсның тілүн алмаған болса ойазның ыхтиары бойынча бір болұс елнің сиезіне иаки уезнің черезуйчайнай сиезнің текшеруіне береді. Хүкім айтқан уақытда бір биге иаки сиез биіге хақарат қылғанларға әлгі айтұлмышча сиез биі бірлән жаза салұнадұр.

35-нчі

Суға кетүб бара жатқанларға, өрт уақытында, боран һәм суықда уа һәм шол рәуішлі себебде болұшлық қылұб көмек етмегенлерге бас тоғұз бірлән айыбландұрадұр.

36-нчы

Мал өлүмін тоқтатмақ үчүн иасалмыш хүкімлер бойынча жахат қылмағанлар болұсның перегауары бойынча 3 түнге айыб жаза боладұр. Көрші елінде мал өлүмі болған уақытда жахат етмегенлерге жаза көбейедүр. Жеті күннен бір айға чақлы набақтұға бұйұрұладұр. Арық бұзғанлар, көфір, құдұқ бұзғанларға уа өзге біреунің өз еңбегі бірлән жасаған айбарларын бұзғанларға чығұннан басқа айыб бұйұрұладұр. Ат чапан иаки ақча бойынча 15 тенге.

37-нчі

Қазақ арасындағы ұрлұқ үчүн ұрлаған малын қайтарұб айыб береді. Мойнұна қосақ көтіне тіркеу қаңлы ат, билік аты бірлән мойнұна қосақ көтіне тіркеу мал баһасымен бірдей болады. Жүйрүк жорғанікі орта ат бірлән бірдей болады. Мал иесіне тиүшлідүр һәм ұрұның астұндағы қандай аты һәр ұрұдан алұнұб ұрұның бұлұтларына берүледі. Билік ат ұрұ басы сайын алұнұб билік айтқан билерге берүледі.

38-нчі

Мал төлегенден басқа ұрұларға жаза бұйұрұладұр. Бір айға чақлы набақта алтмыш чыбұққа чақлы дүре. Билер бұл

жазаны хүкім айтқанда бұйұрмаққа міндетілдүр. Немере иаки жиен болса нағашысынан ата ағасынан мал алұб қачса оған жаза жоқ. Һәм алұб қачқан малы қайтмайдұр. Екінчі мәртебе алұб қачса биі арқылы нағачысы ата ағасының сұрауы бойынча жаза салұнадұр. Бұл хүкім ұрғачы жағұнан жиенге һәм немереге тиұшлі.

39-нчы

Иылқы құйрұғұн кескенлерні бір ат чапаннан бір түйеге чақлы айыбландұрадұр.

40-нчы

Ұрлұққа жахат еткен адамлар ұры бірлән бірдей жаза тартады. Бірақ дүре набақты шерік болған ауқатлы кішілерге бұйұруға көбінесе тиұшлідүр.

41-нчі

Иігірма иылқыдан артұқ барұмта қылған кішілерден ұры басы бірқандай ат бір билік атдан уа һәм үч тоғұз айыб барчасынан алұнадұр. Иігірма иылқыдан кем болса иоқарыда айтұлмыш 37-нчі бабта мағлұмдұр иылқы башына бөлек.

42-нчі

Қазақ рәсімі бойынча байдан хатұнны айыруға боладұр байы белсіз болса, иаки астының иазұлмаслық аурыуы болса. Мұндай науқаслары болмаса байының ыхтиары бойынча чығады. Қалыңдық бірлән күйеуін айыруға мүмкін болады күйеу қыздан иігірма беш иаш үлкен болса иаки бір мүшесі кем болса иағни қыз күйеуден тоғұз иаш үлкен болса. Дахы да күйеу кедей болұб қалыңға мал бере алмаса иаки төзе алмастай ұғры болса дахы да сенүмсіз жаманлұғы халыққа әшкере болұб өз башынан ыхтиары кеткен болса қазақ рәсімінче айырлы. Хатұнды һәм қалыңдық бірлән күйеуні айыруға башқа себеб жоқ.

43-нчі

Барча жесір тұғрасындағы даулар некехлілернің арасында байұның елінде бітүшедүр. Некесі қиұлмағанның арасындағы қызның елінде бітүшеді. Үшбу иоғарғы екі

себебде сиез билері бітум айтады. Қазақ рәсімі бойынча анық неках молла алдында қиылған дұрыст болады. Болұснай упрауителнің қолындағы книгеден (книга Г.М.) кесулуб берулген кфитансиесі хатын байына тиушлі екенлігіне куәлікке жарамайды.

44-нчі

Егер күйеуі қалыңдық малын төлеб бітурмей тұрұб қалыңдығын алұб қачса қалған малын берұб һәм қайын атасы бірлән келуб кеңчылық сұрауға тиушлі. Егер күйеуі қалың малын төлеб бітургендін кейін қалыңдығын алұб қачса һәм әке чечесі қызын себебсіз бермей көб ұстаб тұрған болса алұб қачқан күйеу айыбсыз һәм жасау сұрауға рұхсат. Егер қызның әке чечесі той жабдұғы бірлән ұзатуын лайықлы, иахшы қылұб жөнелтемін деб кечүктүрген себебі болса күйеу айыблы болады. Қайнұн ұйатлы қылған себеблі һәрдайым мұндай жесір даулар зиан көрген жағының арызы бойынча түшеді.

45-нчі

Ұзатқан қыз барған жерінде бала табмай өлсе төркүніне мінген ат ер тұрманы артқан бір түйе сәукелесі бірлән қайтарадур.

46-нчы

Егер қалұндұғы өлуб қалұб балдұзы жездесіне бармаймын десе алған қалың малын қыз әкесі күйеуіне қайтарады.

47-нчі

Байы өлген жесір хатын сүйсе байұның бір туышқан бауырына иаки ағайынұна тиеді. Егер де сүймесе ыхтиары өзінде.

48-нчі

Егер де біреу құдалықны бұзса қыз әкесі болса күйеуден алған қалың малын қайтарұб береді. Һәм дауласқан қалындық малының ғұрфына қарай айыб береді. Батасы қырық иеті байтал иаки артық болса баш тоғұздан үч тоғұз айыб береді. Отұз иеті болса екі тоғұз иігірма иеті болса бір айақ тоғұз береді. Он иеті болса бір ат, бір чапан береді. Егер

де күйеунің әкесі иаки күйеунің өзі құдалықны бұзса, берген қалың малынан үч тоғұзны қалдұрұб қалған малын аладұр. Егер де қалың малы қырық иеті болса, отұз иеті болса екі тоғұз, иігірма иеті болса бір тоғұз, он иеті болса ат чапан.

49-нчы

Барча қарсы құда турасындағы дауларны билер бітүрсе керек. Һәммә келесі уақытда қарсы құда болұнмасын иағни бұл ереже мағлұм етілгенден кейін егер құда болсалар молла некехсүн қимасын.

50-нчі

Құдалық уағдасы беркүледі. Құда түсүб құйрұқ бауыр жеген күннен кейүн.

51-нчі

Егер байы өлген хатұн баласы жоқ болса да, бар болса да байға тимей отұрса байұнан қалған барча малға ие болұб билеб тұрады. Егер де байы өлген хатұн байға тиүб чығамын десе барча байұнан қалған малынан баласы болса сегізден бірүн, баласыз болса алтыдан бірүн алады. Киген киүм төсек орнұнан басқа қалған еркек балалары қалған барча малы бірлән әкесінің бауырларына берүледі. Олар өз арасындан бірін әйе қылұб баланы малы бірлән сақлатады. Шол әйе болған кіші қағаз бірлән хисаб берерге міндетлі емес. Егер де малын орұнсыз чашды деген даусөз болса сонда биі арқылы барча туғанларының көрсетуі бойынча текшерүледүр. Қыз бала қалса һәр уақытда анасына тиүшлі. Анасы күйеуге берүб қалың малын өзі алады. Қыз күйеуге тигеч үлкен атасының бауырларына иағни қалған малны сақлаб тұрғучыға төркүнлеб барұб әкесінің қалған малынан лайықлы есе алады. Егер де хатұн байға тимей өлген байының малына ие болұб бұзұқ тұрса иаки малын чачса сонда өлген байұның туышқанының біреуі әйе болұб сыртынан қарап тұрады. Ол әйе болған кіші хатұнны иоқалған малны аулұна иаки үйүне кіргізүб алмайды. Ликан тұл хатұнның аулұнда чаруасын басқаруб тұрады түзеб. Тұл хатұн байға тисе 2-нчі қалың мал алұнмайды. Егер де біреунің жесір қалған

үч хатұны болса сонда сегізден біріні бәріне бірдей бөліб береді. Үч хатұнның біреуі байға тиемін десе төсек орұн, киген киімінен башқа иігірма дөртден біріні алады. Егер де екі жесір хатұнның бірі болса он алтыдан бірүн алады.

52-нчі

Сойұс қонағасы қазақ рәсімінде бар. Бермеген кіші бір ат чапаннан бір түйеге чақлы айыблы боладұр. Ләкинде бұларның ішүнен чығарұладұр керуен һәм теректі жол үстүнде, жәрменке қашында, қайық аузында һәм сиез мекенінде, қала қашында тұрғучылар.

53-нчі

Екі тамыр айрылса билернің текшеруі бойынча артұғын алұсар бір бірүнен айыб жоқ.

54-нчі

Хызметдегі адамларның үстүнен жала қылғанлар билернің билігі бойынча иігірма сегіз күнге чақлы набақтыға кіріфтар болады. Жауабкернің чығыны чықса анұғын қайтарұб береді. Мұндай жалаларны тоқтатарға бір себеб көрсетеміз. Сондай жалған арызлар, әсіресе сайлау уақтұнда көб болады. Аның хақұнда сұраймыз ұлұғлардан, мұндай арыз тұғрысында қылатұрған анықламаны қылғұзмайынча болұснай иаки черезуйчайнай сиезнің билеріне текшермекке берүлсе екен.

55-нчі

Біреунің жерін жеген дауларны билер жері фаланчанікі деген еллі башыларның куәлүгіне қарай текшереді. Текшерген уақтында жерні билер өзі көреді иаки шенүмлі кішінің куәлігі бойынча жеген жернің сомасына қарай билік айтады. Чығұнын қайтарұб үстүне һәм айыб салады.

56-нчы

Қонған ауылда қонақның аты жоғалса ауыл күймейді. Сенмесе ат иесі ауылдан шариғат алады.

57-нчі

Тоғұз деген айыбның малға чаққан хисабы бұдұр башы

тоғұз түйе бастатқан:

1-нчі 1 түйе, 2 құлұн, 2 бие, 2 құнан, 2 тай.

2-нчі орта тоғұз, иағни ат бастатқан тоғұз. 1 жуан ат, 2 тай, тайынча, 3 бойдақ қой.

3-нчі айақ тоғұз, 1 дөнен өгіз, 2 тайынча, 3 бойдақ қой, 3 тоқты.

Тоқал тоғұз болмайды.

58-нчі

Мал басын бұлайча баһалаймыз.

Маңдай түйе – 3 ат иаки 30 қой.

Орта түйе – 3 бесті.

Дөнен атан – 2 бесті, 1 тай.

Құнан атан – 2 бесті.

Тайлақ – құлұнды бие, 12 қойлұқ.

Бота – 1 бесті.

Бәйге ат – орта 1 түйеден 5 түйеге чейін.

Жорға ат – құлұнлы биеден дөрт түйеге чейін.

Иахшы ат – құлұнлы биеден 1 түйеге чейін.

Айғыр – құлұнлы биеден екі бестіге чейін.

Бие – құлұнлысы он қой, құлұнсызы он тоқты.

Ат – тоғұз қой.

Бесті – иетіден сегіз қойға чейін.

Дөнен – беш қойдан алты қойға чейін.

Құнан – дөрт қойдан беш қойға чейін.

Тай – үч қойдан дөрт қойға чейін.

Құлұн – екі қойға чейін.

Атан өгүз – 12 қой.

Бесті һәм дөнен өгүз – 4 қойдан 8 қойға чейін.

Тайынча – 2 қой.

59-нчы

Үй иаки клет бұзұб қаслық ниеті бірлән қылса ұрлаған нәрсесінен башқа бір тоғұздан үч тоғұзға чақлы айыб береді. Қора, клет бұзмаған ұрлұққа ат чапан айыб береді. Ол азы. Онан үлкен айыб ұрлаған сомасына қарай.

60-нчы

Билернің билігі бойынча кесүлген қалүб қалүбынча алүб берүледі. Егер де жауабкер ыхтиары бірлән бүйүрүлмыш малны бермесе, иаки чақыруына келмесе, сонда мал алүб беручі ауылдашларүндан куәләр алдүрүб шол куәләрдан мал алучы бір халас кішіні таңлаб алүб қайусы иоқарыда айтүлмыш baha бойынча алүб беретүғын малны baһалайды. Егер де мал беручі кіші бермеймін деб қаршылық қылса, байлаб қойүб алүб беруге де болады. Билік бойынча мал алүб беруге һеч бір қазақ рәсімінче өлүгі жоқ.

61-нчі

Үрлүқ үчүн кесүлген мал алүб берүледүр. Үғрының өзінен һәм оған шерік болған жодасүнан. Үғрының шерік жолдасы болады, ат берүб атдандүрған, бірге үрлүққа барүб иблачкан, үрлаған иылқыны жасырысқан, қылған үрлүқны біле тұрүб жасырған. Бүл кішілернің малы жоқ болса, мал төлеуіне міндетлі. Үрлаған атны біле тұрүб сатүб алғанлар, егер де сатүб алучылар ұғры бірлән бір болүсда болса, андын соң мал алүб берүледүр. Шол үрлүқны қылған уақытда тұрған ауыл иесінен соңында малы жоқ болса, мал алучы даугер бөтен уезнікі болса сонда хызметде тұрғучы адамлар һәм жүрты төлейдүр. Ыстаршын елі күйеді, мал алучы бөтен болүснүкі болүб бір диуанлас болса да, еллі баш халқы күйеді. Даугер бір болүснүкі болүб өзге ыстаршындікі болса да мал алучы бірлән беручі бір ыстаршыннікі он баш халқы күйеді. Бүл қойған интифақүмыз үрлүқны тимақ үчүн һәм мал иесінің малы түгел тиүб ризалыққа жетмек үчүн жасадық. Иағни чығын орнүна кесүлміш айыбларны алмақ хақында дахы даүшбу интифақүмызны жасадық. Үч жылға чақлы уақыт қойүб иағни үрлүқ тиүлғанча хызметдегі адамларны мал төлеуден чығармаған себебүміз шол. Халықның ічіндегі жамағат адамы болған хақүнда халықның мал төлейтүғын райы болады. Иоқарғы айтүлмыш адамларның малы жоқ болған уақытда. Егер билер малы жоқлүғына көзлері жетүб айүрған болса, жүртқа түшетүғын мүның хақүндағы

малны билер текшерүб біледілер. Мұнан башқа интифақ қыламыз елдегі барча ұрұларны һәм сенүмсіз адамларны түгенлеб сенүмлі адамларға кефілге бермекке. Қайсыларны кефілге алмаймын демекке мүмкін емес. Кефілге берүрге тиүшленедүр. Басчы кішілерге ауыл ақсақалларына һәм оның ічінен хызмет иелеріне чығармаймыз. Шол кефіл кішілер ауыл иелері бірлән жұртқа тартқұзмай тұрұб әуелі өзлері күйсе керек. Ұғры үчүн кефілде тұрған адамларға билет берүлмесін. Мал алучыға ұғрының қышлауындағы артық жері төлеуге алұб берүледүр уа һәм билерге міндетлі. Билік айтқан уақытда ұғрыға жағат қылған бай адамларға дүре бірлән набақты бұйұрмаққа. Үч мәртебе ұрлұғы мойнұна түшүб тиұлмағанларны жұрт перегауар жасаб өз арасынан мүлде айдатса керек. Егер де перегауар бермеймін деген адам болса шол ұғры үчүн міндетлі, ұғрыға түшкен барча малларны тартса керек.

62-нчі

Судла жесір тұғрасынан һәм ғайры дағуалар бойынча иоқарғы айтұлмыш рәуішче мал алұб берерге болмайды. Һәр кім өзі үчүн өзі күйеді. Малы жоқ деген сөз алұнмасын. Бірақ құн тұғрасындағы дағуаларда мал тартады өлтүрүсүб шерік болғанлар.

63-нчі

Қазынаға һәм даугер адамға кесүлген айыб өзге кішіден күйдүрүб алұнмайды. Кескен адамның малы жоқ болса айыб орнұна набақты бұйұрұладур.

64-нчі

Иалғұз бинің болұснай һәм черезуйчайнай сиез билерінің көрсетүлміш кофиа кесүлетұрған книгенің үлгүсін бек ұнатамыз.

65-нчі

Күмәннің (куман??) өтуі болұснай молланың текшеруінде, молланың залымлығы халықның текшеруіне тиүшлідүр. Күмәнчінің уақтылы күнінде күмән өткенлүгін иазарға бізге көрсетүлміш книгенің үлгүсін ұнатамыз. Шол книгені молла

алуб жүрмей үйүнде сақласа екен. Қалай даугер кофиені алғаннан соң моллаға баруб книгесіне тіркесе керек. Егер де даугер осұлайча қылмаса ілгергі уақытда күмән өтмеді деб арыз айтарға тиүшлі емесдүр. Күмәнчі уақтылы күнінде молла үйүнде бар жоқ болса да келгенін мағлұм етуб книгеге иаздұрса керек. Иағни молла күмәннің айтұлмыш уақтылы күнінде мүмкін қадарынча үйүнде отұрса керек. Молла күмәннің өткенлүгін иаки өтмегенлігін кофие сыртына иазу бірлән куәләндүрүб тұрсын. Үшбу бабдағы айтұлмышларны толұқ қылмақ үчүн. Билер билігүнде күмәнчінің атын жөнін һәм уақтылы күнін анұқлаб иазарға міндетлідүр.

66-нчы

Мүмкін болса матерически книгелер болұснай молланың қолында тұрса екен. Бірақ книгенің иазуы көрсетұлміш үлгі бірлән мұсылманча иазұлса екен. Егер де ұлұғлар бұрұнғұдай матерически книгені тілмачқа иаздұрұрға тиүшлі көрсе. Сонда болұснай молланы біз міндетлі қыламыз қиған никаһны кесұлміш книгеге куйтансиенің сыртына иазұб куәләндүрмаққа Ликин иалғұз тілмачның книгеге тіркегені никаһ болмайды. Ұрғачы бірлән еркек арасына молла бірлән қиұлса никаһ тахқиқ болады.

67-нчі

Егер де бір үлгүлі книгелер бұйрұлса сонда жалған кофие беруге орнұ келмес. Үшбудан бұрұн берұлміш кофиелер бинің мөһрі иаки қолы қойұлса сиұмлы болады. Екі бинің мөһрі басұлған кофиелерде болұс иаки сиез башлұғының иазұлмыш куәлігі болмаса сиез биінің кофиесі деб сенерге мүмкін емес.

68-нчі

Егер даугер биге тура арыз етсе би жауабкерні чақыртұб керек қылса сонда ауылнай ыстаршина айтұлмыш жауабкерні иеткүзүб берсүн. Билер билүгінде һәм кофиесінде кесұлген малларны анұқлаб иазарға міндетлідүр. Күмән өтмесе де.

69-нчы

Ұрлұқ хақұнда кесұлміш билік атдан башқа өзге барча

дағуалардан қылған билік үчүн оннан біріні аладылар. Кесүлген өзлеріне тиүч билік хақұсын өз қоллары бірлән алса зорлық хүкімүнде боладүр. Билік қылған жерүнде хақұсы алұб берүлсүн. Һәр сиезде билер бір халас кішіні билік хақұсын жимаққа сайлайдүр. Сол сайланмыш кіші Болұс ыстаршын арқылы билік хақұсын жиұб алұб би башына бірдей бөлүб бередүр.

70-нчі

Сиезге чақырылған барча хызмет иелерүнің ұстаған чығұнлары жұрт үстүнен салұнады. Шол чығұнларны ел арасында ыстаршын болады. Кім кімде тиүшлі түшкен чығұнларын бермесе берүледүр билернің текшеруіне.

71-нчі

Қазақның өз арасында болұнмыш дағуаларға орұсдан иаки ноғайдан уәкіллік алұб кірүшмесүн. Дабернай боларға мүмкін өзі бірлән уезлеш қазақ адамға.

72-нчі

Билернің билік бітүмін орнұна келтүрмек уәде күні кофиені болұсқа иаки ыстаршынға мағлұм етүлген күннен хисаблатадүр. Иалғұз бинің билүгін орнұна келтүрмекке ыстаршын міндетлі. Сиез билернікін болұс міндетлі. Бір бинің билүгін орнұна келтүрмек уағдасы үч күннен иеті күнге чейін, сиез билернүкін иеті күннен иігірма бір күнге чейін черезуйчайнайның билүгін бір айға чейін.

73-нчі

Егер де жетім қыз әке чечесінің тірі уақтұнда құда болұб атастұрған болса, біреуге әке чечесі өлгендін кейін құдалұғын бұзған болса, алған күйеуі қалың малын айыбы бірлән қайтарады. Егер де қыз бұрұнғы атастұрған күйеуіне тисе сонда һечкім тиүшлі әкесінен қалған жасауын һәм мирасын алмаққа тоқтау қылмасын.

74-нчі

Үшбу ережедегі айтұлмыш барча сөзлер хазргі сиезге міндетлідүр. Бөлек пастанаулиниедегі иазұлмыш сөзлерден

башқасы һеч бір тоқтатмайынча бітүрмекке міндетлідүр Бұ ереже мағлұм етүлгеннен соң барча билерге, сиезлерге, болұсларға, ыстаршиналарға жаңадан ереже жасалғанға чейін үшбу ереже жасалмай тұрұб жазылған кофиелер 67-нчі бабда айтұлған рәуіш бойынча сиұмлы болады.

Некім аның үчүн үшбу 74-баблы ережені бізлер жасадық. Қазақ рәсімінче таза көңлүміз һәм әділетүміз илән уа һәм раслұғына ишандұрамыз. Пауладар уезінің биі Иусуф Ианыш ұғлы, би Исабердалы ұғлы, би Молдабай Сәрсен ұғлы, би Мұқатай Келдібек ұғлы, Саниаз Бабай ұғлы, би Исмаил Чоқбай ұғлы қолдарын қойды. Би Серғазы Тайсары ұғлы, би Жалалатдин Рамазан ұғлы мөһрлерін басты. Қарқаралы уезінің биі Хакім Хұдайменді ұғлы, би Абай Майқы ұғлы, би Бекеш Сабан ұғлы, Айлаубай Қашқынбай ұғлы, би Байлыбай Түменбай ұғлы, Абыралы болұсының кандитаты Чәкір ұғлы мөһрлерін басты. Би Оспан Атақозы ұғлы, би бай Махмуд Алдаберген ұғлы қолларын қойды. Би Иса Чонты ұғлы тамғасын басты. Семейпулат уезінің хұрметлі қазақлары Ибраһим Құнанбай ұғлы, Хұдайберген Тастамбек ұғлы, Ибраһим Нұрекен ұғлы, билер Бектоғай Бұтабай ұғлы, Иса Сүтжан ұғлы, Айтқазы Жексенбай ұғлы, би Жұмахан Жарқұмбай ұғлы қолдарын қойды. Би Сүйүндүк Чақабай ұғлы, Алжан Назар ұғлы мөһрлерін басты. Өскемен уезінің болұс харунжа Ислам Алихан ұғлы, хұрметлү қазақ, Құрманғали Иақұб ұғлы, би Жаңұдай Құйты ұғлы, би Ережеб Ноқай ұғлы қолларын қойды. Болұс Иса Көнбес ұғлы, болұс Қабамбай Қошқар ұғлы, би Осан Қалабай ұғлы мөһрлерін басты. Хұрметлі қазақ Қалматай Есхожа ұғлы тамғасын басты. Би Қауман Аман ұғлы қолұн қойды. Зайсан диуанының болұс Бүкүш Чиембай ұғлы, болұс Билеучі Боскұмбай ұғлы, би Жұмахан Қысық ұғлы, би Қоқаш Есенгелді ұғлы қолларын қойды. Болұс Ақчал Қожаберген ұғлы, болұс Түргембай Жақсыбай ұғлы, би Жайсамбай Елемес ұғлы, би Батбақбай Тілеулі ұғлы, би Қайрамбай Қуандық ұғлы мөһрлерін басты, сиез башлұғы Өсткемен ойазы Майуски қолұн қойды.

Семейпулат уезінің лауазымын ада қылғучы Қазансуф, Зайсан пристуфның помошнигі Нарбұт, Қарқаралы уезінің ыстарши помошнигінің лауазымын ада қылғучы Айтбакен қолларын қойды. Һәм уайаннай губернатор Тсиклинский қолұн қойды.

T68427

ایکی توبه باشی‌نی چیغارتوب آلادیلار تیوشلی اویلز خلقلارینان مباده بولارننك اراسینده تالاش بولسه قالغان اویازلارننك توبه باشینه جرابیه سالوتوب چیققان کشی بتوملارینه آرالاشوب شول کشی‌ننك اؤغان جاغی‌ننك بتومی اورنوغوب مقدّل بولادور اوشبو رات بوینچه اویازنای چریزؤیچاینای سیازلارده ایکی طرف‌ننك تنك تالاس بولسه توبه باشی بیی بر جاغینه آؤیب توقتانادور

۳نچی

چؤابکارلارننك شاقراؤی بوینچه کیلماکانلیك‌لاری استارشین برلان بولوسلار کؤاهلاندوروب کیلماکانلوکوننك مقبول یاکه ایماسین بیی‌لار تیکشارادور اکرده کیلماکان سببی تیکشاروی بوینچه سیوملی بواسه بیلیك آیتولمایدی کیونکلی که قالسه کیراك مبدّه کیلماکانلیکی سیومسز بولسه سیرتینان بیلیك آیتولادی سیرتینان قیلغان بیلیك‌لاری بر بیی‌ننك یاکی سیازداکی بیی‌لارننك تعیّن سزدور بیلیك کوفیه‌سی اشتارشین‌لار یاکی بولوس آرنلی معلوملانادور اکرده جوابکار راضی بولسه تعیّنلی بولوب بوزولمایدور اکرده راضی بولماسه ایکی جومغه آراسینده آلغاچ بیلیك آیتقان بیی‌کا قایتادان غریض قیلادور صوندہ بیی جوابکارننك حضورینده قایتادان بیلیك آیتادور اکرده جوابکار تیکشاروی بوینچه آغارسه یاکی

بولوسنای سیازکا تنکلاتسه سیاز بیی‌ننك بیلیکین اوناتسه صونده غیبلی جاغین چیغونین قایتارمقده مندانلی قیلوب هم جزا بیورادور جالغان آیتقان اوچون
یوقاریده ایتولمش رات بویچه بولوسنای سیاز هم سولایچه بیلیك سرتدان قیلادور راضی بولماغانده چریز ژیچاینای سیازکا بیلیکون صیناتادور هرچریز ژیچاینای سیازننك بیلیکی هرژاقیتده بوزولمایدور

ع نچی

اکرده داژکار چاقرولغان کونده کیلماسه سورالمش داغزاسین بوش قالدورادور صونده جوابکار غریض اینسه بیی‌لارننك ایختیاری بویچه جوابکارننك چیغونین داژکاردان بیوروب برادور براق داژکار ایختیارلی داژین قایتادان سورامقده شول داغواسی بیی‌لارننك تیکشارژی بویچه جالغان چیقسه داژننك صوماسینه قرای هم جوابکارننك کادیرینه قارای چیغونین تارتقوزادور

ل نچی

بر اشتارشینه ایل‌ننك ایچینده داژکار جوابکارلارننك بارچه جانجال سوراژ داغزالارنی شول استارشینه ایل‌ننك بیونه بتورمکله مندانلی‌دور بیی براق اوزین بیلیك آیتماقدان چیغارادور داژلاسغان جاغی‌ننك بری تژسقان جاقونی بولسه قایسیلاری آطاسی آناسی برتوغمه آغه اینوسی آکاسی‌ننك برتوغمه آغه اینوسی جیاتی نمره

بالاسی یمه تۆغان قُداسی وهم دوشمان اوچناس آداملاری قایسی‌لارننك دوشمانلغلاری بورون بیی‌کا توشوسوب مویتونه جازه سالوتوب آنیقلانغان بولسه سیوملی بولادور

۶ نچی

هر استارشین بولوس اویاز آرالارونده بولونمش بارچه داءۇالارنی داۇکار بولوسقه آیتمقه تیوشلی صونده بولوس داۇکار جوابکارنی آلدونه چاقریب جوابکارکا بولا جانیه بویونچه ایختیار بیرادور بر بولوس ایلدان راضی بولماغان ایکی بیبون چقارمقه اونان قالغان بیی‌لاردان داۇکار بیرون طانکلاب بیلدکه توشوب صول بیی بیلیك آیتادور بولوسنای سیازده بیی‌لارننك بارچه‌سی توکال بولوب بیلیك آیتادور بیی چیغارۇغه ممکین ایماس چریز ۇیچایناى سیازننك بیی خسابی اولوق ایختیاریندە بولادور هم بیی چیغارۇغه ممکین ایماس

۷ نچی

باراکا بتوم‌هم صالاۇات بتوم قیلارغه ممکین صلاۇات داۇننك واقتینه قرای بولادی باراکا بتوم هم صلاۇات سیازلارده قیلونغاندای بولسه کیلاسی ۇاقیتده قایتادان سوز قیلۇغه ممکین ایماس همه داۇکار برلان جوابکار بونان اویارنیکی بولسه ایکاۇی‌ننك آراسیندە واغده قیلۇغه ممکین ایلکا باروب بتمکا براق بول واعدانی هدمت ایتالاری کراهلاندورسه کیراك

۸ نچی

بیی‌ننك بیلیك‌لارین بولوسلار اورنونه کیلتورمکده مندانلی بولغان سببدان سیاز بتکان صونك بیلیك‌ننك کوفیه‌لارون تیوشلی بولوسقه مغلوم قیلادور اکرده داوکار جوابکارلارننك ایختیاری بوینچه ایکی ایل آراسینده کسوم ماللارین اورای قیامقده ۵اغه۵ قیلسه شول واغه۵ سیاز باشی برلان برکولادی

۹ نچی

بر بیی هم سیاز بیی بیلیکلارین آیغاق کواهلوکینه قرای بتورادور اکرده بیی‌لار آیغاق کواهلوکین مغقول کورماسه صونده اولارنی چاقرتمایاق ایشلارنی کومانکا سالادور یغنی بیی کواهنی چاقریب تیوشلی جوابین آلسه صونده داؤنی کومانکا سالؤغه ممکین ایماس‌دور کواهلارنی چاقریؤنان بورون کواهلیکونان چیغارسه کیراك کواهلیکده جارامایدی آقیلونان آداسقان- ۱۸ یاشقه‌تولماغانلار- هر یاشداغی اورغاچیلار - جاقین توؤغان قدالاری هم دوشمان اوشلاس کشی‌لاری

کواهلارننك سیوملی سیومسزون بیی‌لار چاقرتمای بورون آبرسه کیراك دوشمنلق تؤراسون آؤیز بوسقه آیتقان آلونماسون جورتقه بیلکولی دوشمنلق مغقول کورؤکا ممکین اونان آرتوق آیرؤغه بولمایدی داؤلاسقوچیلارننك کواهلاری بر بولوسلاص بولسه داغی اولارننك کواهلیکی سیومسزون بیی تیکشارشون چاقرمایمه

۱۰ نجی

اکرده کورساتکان کواه کشی‌نی توتوملی کورماسه صوندره کواهکا آیغاق اورنونه کیرمکا ممکین جوابکار آدام آیغاقتنك سوزون قبول کورماسه آیغاق سوزی‌نتك راسلوغینه داؤ صوماسینه قرای ایل سالونوب بر کشی جان برسه کیراك قزانچه آیغاق تازاسی دیکان داؤ آیاغی کومان برلان توقتالادی کومان اوتماسه جوابکار کویادی کومان اونسه آغارادی جوابکار آدام آیغاق اوترك آیتقان اوچون اوستونان غریض برؤکا ممکین

۱۱ نجی

قزاق راسمندا شوینچی آلؤغه بولادی براق شوینچی آلغان کشی کؤاهلیکله جرامایدی آیغاق بولؤغه ممکین

۱۲ نجی

کومانچی راسلوغین تیکشارمکله هم کومانچی‌نتك اوتمك جرینتك آلس جوؤ یغلوغینه قرای کومان‌نتك کونون بیی‌لار کیسادی

۱۳ نجی

کومانچی‌نتك حساب ایر قونونه دورت کشی اورغاچی قونونه ایکی کشی اوزکا داغوالارنتك هماسینه برکشی کومانکا داؤ صوماسینه قرای ایل سالونادی برتوبه کا ایکی ایللی باشی‌دان برقرانتك داؤینه برایللی باشی‌دان کومان اوستالادی قانچه

قرا بولسه سونچه ایللی باشی‌دان اوستالادی داؤ صوماسی قانچه کوب بولسه‌ده بر بولوس ایادان کومانی آسماس کومانچی‌نی داؤکار تانکلایدی کومانکا سالا تورغان بر ایللی باشی یا‌نی بر بولوس ایلین چوابکار کورساتادی

۱۴ نچی

کومان چوابکارننك ایلی‌ننك بواوسنای ملّاننك آلدونده قران برلان قسم ایتولادی

۱۵ نچی

کومانکا دورت کشی اوستالسه بر کشی‌سی اوتماسه داؤدان دورت بولیك‌ننك بر بولوکی تیادی ایکاؤی اوتماسه جارتوسی تیادو اوتماکانی اوسو راؤشلی بولوب خسابلاتادور

۱۶ نچی

کومان اوتولکان واقیتده داؤکارننك کوز بولماغی منداتلی ایماس براق ملا داؤکارننك کیلماکانلوکین کماکاکا یازوب قویسه کیراك

۱۷ نچی

کومان‌ننك واقتی شول واغدالی کون‌ننك کون باتؤینه چاقلی

۱۸ نچی

کومانکا اوستالمایدی ملّا-ایل بیلا کوچیلار-بیی‌لار-خجی‌لار-۱۱ یاشقه جنماکانلار-آلتمش اوچدان آسقانلار- تورا قزاق اوچون هم قزاق تورا اوچون کومانکا جرامایدی

۱۹ نچی

جوابکارلرنك اختیار یندہ کومانکا اوزی‌نك ایلین قایسی سنده یازولغان اوستانامه یاکی اوزکارولاس ایلین اوستانامه

۲۰ نچی

کومانچی لی کومانلنان چیغارو عه بولادی اکر دوشمنلیغی خلقه معلوم بولوب بیی برلان برکوتولکان بولسه

۲۱ نچی

هر کومان بولوسنای ملّانك حضوریندہ اوتسه کیراك ملّانك مطالیقی زولوملوکی بولسه جورت تیکشارادی

۲۲ نچی

جالغان کومان اوتکان کشی‌کا غیب سااونادور تویه باشلانقان بر توغوز

۲۳ نچی

کومان اوتماسه قانچه مال‌نرسه بیور ولادور- کومانکا کم اوستالغان- همه‌سین توارق قیلوب بیلیکوزده آنیق قیلوب یازارغه بیی منداتلی دوژ

۲۴ نچی

کومان‌نك کونین اوزارتتورمقه سبوملی سبب بولسه بولوس یاکی اوز ایلی‌نك بر بیی‌نك کواهلاری بوینچه ممکین

ل۲ نچی

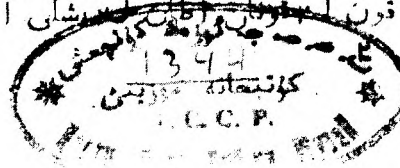
کومانچی جانچی توراش ، بولوب داؤکارلنك ایختیاری بوینچه بیلیك آیتادور مونلنك بیایکون جوابکار بوزالمایدی بول بیلیك کوفیه‌نلنك سرتینه یازولادور

۲۶ نچی

قون جسر داغوالاری ۲۰ جیلداں آرغی صلاؤات اورکا داغولار اون جیلداں آرغی صلاؤات بیلیك آیتقان کونکا جؤق بولونمش دورت جیلداغی داغوالارنلك آنوقلانغان مالارنلك تولوق باسی قایتادی چیغونی برلان اونان آرغی اوچ جیلداغی داغوالارنلك آنیقلانغان مالارنلك اوچ بولماسی‌نلك ایکی بولماسی تیادور قالغان اوچ جیلداغی داغوالارنلك آنیقلانغان مال‌نلك اوچ بولکان‌نلك بر بولماسی تیادور جتمش بشنچی جیلداغی هم اونان آرغی بولونمش داغوالارنلك بارچاسی صلاؤات اوسی راؤشلی قبلوب قون‌نلك مالی‌ده آلونادور یکرمه جیل‌نلك قون مالی اوچکا بولونادور بر بولوکی بیلیك آیتقان کونکا جؤیتی بولونمش یتی جیلداغی داغوالار ایکنچی بولوکی آرغی یتی جیل اوچونچی بولوکی قالغان آلتی جیلی

۲۷ نچی

اویلانوب جوروب اولتورکان ایرنلك قونی جوز تویه بولادی قایوسی‌نلك ل۲ طایلاق ل۲ قونان آطان ل۲ دونان آطان ل۲ بشلی آطان یتمه اویلانمای باشقه سبب برلان اولتورسه اوچان ۵ل تویه قون ل[illegible] آطان بشلی آطان اورغاچی‌نلك

قرنی ایر قونی‌ننك جارتوسی خطالیق اوقوس برلان اولتورکان کشی‌کا قون جوق ینه ایرکاك خاتوننك اولتورسه یا کی خاتون ایرون اولتورسه اوغان قون جوق

۲۸ نچی

باروه‌تاچیغه هم اوروغه اولسه قون جوق

۲۹ نچی

آدام موچاسی مرتیکوب خکمی شریعت بویینچه آیتولسون شریعت آیروی‌ننك خطالیغی بولماسن دیب سوراسمیز بول سوزنی آیرمقته تابشورولسه ایکان سبی‌داکی ملا آحمد والی مناصیف اوغلینه هم اوسکامین ملاسی مرضه غلی غیباصوف اوغلینه آلارننك آیریب برکان شریغانین اوشبو ایرجه‌کا تیرکالوب یازولسه ایکان

۳۰ نچی

بلاغتقه تولماغان قرنی باصسه غیبقه لایقلی قالین مالی‌ننك اچ بواوکوننك بربواوکون برادی بلاغتقه تولغان قرنی باصسه آط چپانان تویه باشلانغان توغوزغه‌چه غیب برادی ایرلی خاتوننی باسقانغه غیب برتوغوزدان اوچ توغوزغه چاین برادی اویناص قیلغان ایرکاك اورغاچیغه ایکاژینه‌ده دورا سالونسون غیب جوق موندای ایشلار نیکشارولادور اکرده خاتون‌ننك بایو یا خاتون‌ننك اوزی یانژیسقانی یا آکا چپچاسی غریض ایتسه اوشبو بابداغی باشینده یازولش ایکی داغزانی سیاز بیی‌لار بتورادور

۲۰

۳۱ نچی

بایلی خاتونئی براؤ آلوب قاچسه یاکی اوزی قاچسه اویناسی برلان صوندای خاتون اوز ایلی‌ننك سیاز بیی‌لاریئه نؤرا قایتاروللادور بیی‌لار خاتون برلان بایون جراستورادور اکرده بایی خاتوننك اوزی آلسه آلوب قاشقوچی یکه‌دان بر توغوزدان اوچ توغوزغه چاؤلی غیب آلونادور اکرده بایو آلمایمن دیسه خاتون اویناشونه قالادی براق آلوب قاشقوچی تولاکان تولوق قالین مالین قایتاروب برادی خاتون مهردان قورقللادی آکرده براؤ براؤننك آینتورغان جسر بن آلوب قاچسه آلوب قاشقوچی قیز آکاسینه تولوق قالین مالین برادی ایلیؤ جیرتس سوت آقی برلان اکرده آکاسی جصاؤ برؤکا ایختیار قیلماسه قیز جصاؤسز قلادی وینه قیز آکاسی بورونغی کویاؤینه آلغان قالون مالین قایتاروب اوستونه بر توغوزدان اوچ توغورغه چاین غیب بیزادی

۳۲ نچی

آکرده براؤ آکا چیچاسین خفارات ایتسه آکا چیچاسی‌نئت ایختیاری بوینچه قراق غرفینه قرای جزا سالونسون مبده ملانی یاکی خرمتلی کشی‌لارنی خفارات ایتسه آط چپانلان بر آط باستانلان توغوزغه چاین غیب بیرای داعی‌ده براؤ براؤنی قول جومساب خفارات ایتسه بر توغوزدان اوچ توغوزغه چاین غیب برادی اکرده غیب آلؤچی کسولمس غیبین آلمایمن دیسه بر آیغه چافلی نباقتی‌غه اونورغوزادی

۳۳ نچی

اوروس توبالاس چیغارغانلار بیی‌لارننك بیلیکی بوینچه آط چپاننان اوچ توغورغه چاپن سوراؤچی‌ننك فایداسینه تولایدی غیب براف اوروس توبالاس‌ننك باسچی اوزکا جولداشلارینان کوری غیبین آرتوقراق تولایدی بوز وقلق چیغارغان آداملار بولوس‌ننك پریکاؤاری ایلان یاکی پولاجینیه بوینچه بیی‌لارننك بیلیکونچه آتچه برلان یاکی کانالاشکا نباقتی برلان جزالانسورادور

۳۴ نچی

خدمت واقیتده استارشیلارننك تیلیں آلماسه بیلارننك حکمی بوینچه بش تنکه غیب یاکی یتی کون نباقتی اوتورغوزوب جزالانه‌ورادور بولوس استارشینلارننك ایختیاری بوینچه جالداغان چپارمان‌ننك تیلون آلماسه یوقاری آیتولش جزاعه کیریفتار بولادور مبده بولوس استارشینلارننك ایختیاریسز جالداغان چپارمان‌ننك تیلون آلماسه تیل آلماغان جزاسی بولوس‌ننك اوز حکمنده بولادی آکرده براؤ بولوس‌ننك تیلون آلماغان بولسه اویازننك ایختیاری بوینچه بر بولوس ایل‌ننك سیاز بنه یاکی اویازننك چریز ؤ بچاینای سیازننك تیکشارؤینه بیرادی خدم آیتقان واقیتده بر بیی‌کا یاکی سیاز بیی‌کا خفارات قیلغانلارغه آلسکی آیتولش‌چه سیاز بیی برلان جزا سالونادور

ل۳ نچی

صۆغه کیتوب باراجانقانلارغه اورت ۆاقتنده بوران هم صۆیقلق وهم شول راۆشلی سببده بولوشلیق قیاوب کوماك اینماکانلارکا باس توغوز برلان غیبلاندورادور

۳۶ نچی

مال اولومین توقتانمق اوچون یاساللش حکملار بویینچه جهط قیلماغانلار بولوس تنك پریکاۆاری بویینچه ۳ تنکه غیب جزا بولادور کورشی ایلینده مال اولومی بولغان ۆاقیتده جهط اینماکانلارکا جزا کوبیادور جتی کونلنان برآیغه چاقلی تباقتوغه بیورولادور آریق بوزغانلار - کوفیر - قودوق بوزغانلارغه واوزکا بیراۆنك اوز اینکیاکی برلان جصاغان ایبرلارین بوزغانلارغه چیغونلنان باسقه غیب بیورولادور آط چپان یاکی آنچه بویینچه ل۱ تنکه

۳۷ نچی

قزاق آراسیندا غی اوراوق اوچون اورلاغان مالین قایتاروب غیب برادی مویننونه قوساق کوتینه تیرکاۆ قانلی آط بیلیك آطی برلان مویننونه قوساق کوتینه تیرکاۆ مال بهاسی من برداى بولادي جویروك جورغانیکی اورته آط برلان برداى بولادي مال ایباسینه تیوشلی دور هم اورنلنك آستوندا غی قاندی آطی هر اوروقان آلونوب اورنلنك بولوطلاریندە بیرولادي بیلیك آط اوروباس صاین آلونوب بیلیك آینقان بیلارکا بیرولادي

۳۸ نچی

مال تولاکاندان باسقه اورولارغه جزا بیور ولادور بر آیغه‌چاقلی نابافته آلتمش چبوقفه چاقلی دورا بیی‌لار بوک جزانی خکم آیتقانده بیورمقفه مندانلی‌دور نیمرایاکی جبان‌بولسه ناغاشی سینان آطا آغاسینان مال آلوب قاچسه اوغان جزا جوق هم آلوب قاچقان مالی قایتمایدور ایکنچی مرتبه آلوب قاچسه بیی آرقلی ناغاچسی آطا آغاسی‌ننك سوراوی بوینچه جزا سالونادور بول خکم اورغاچی جاغونان جیانکا هم نیمراکاتیوشلی

۳۹ نچی

یلقی قوبروغون کیسکانلارنی بر آط چپانانان بر تویه‌کا چاقلی غیب‌لاندورادور

۴۰ نچی

اورلرقفه جمط اینکان آدملار اوری برلان بردای جزا نارنادی براق دوره نباقتی شریك بولغان آوقاتلی کشی‌لارکا بیورؤغه کوبساسه تیوشلی‌دور

۴۱ نچی

یکرمه یلقی‌دان آرتوق بارومنه قیلغان کشی‌لاردان اوری‌باسی برقاندی آط بربیلیك آطدان وهم اوچ توغون غیب بارچه سینان آلونادور یکرمه یلقی‌دان کام بولسه یوقاریده آیتولمش ۳۷ نچی باب‌ده معلوم‌دور یلقی باسینه بولاك

۴۴ نچی

قزاق راسمی بوینچه بایدان خاتونی آیرؤغه بولادور بایی بلسیز بولسه یاکی آستی‌تنك یازوللاسلق آؤریؤی بولسه موندای ناؤقاسلاری بوللاسه بایی‌تنك اختیاری بوینچه‌چیغادی قالنکدیق برلان کویاؤین آیرؤغه ممکین بولادی کویاؤ قیزدان‌یکرمه بش یاشی اولکان بولسه یاکه برموشاسی کام بولسه یعنی قیز کویاؤدان توغوزیاشی اولکان بولسه دخی‌ده کویاؤکیدای بولوب قالینکه مال‌بیرالماسه یاکی توزالماستای اوغری بولسه دخی‌ده سنومسیز جمانلوغی خلقه، اشکاری‌بولوب اوزباشی نان اختیاری کیتکان بولسه قزاق راسمنچه ایرلی خاتوندی (هم) قالنکدیق برلان کوؤیانی آیرؤغه باشقه

ساب جوق

۴۵ نچی

بارچه جسیر توغراسیندا غی داغؤالارنیکادلی لارتنك آراسیندا بایرتنك ایلینده بتوشادور نیکاسی قیولماغان‌تنك آراسیندا غی قیزتنك ایلینده بتوشادی اوشبو یوغارغی ایکی سیمنده سیبازبیی‌لاری بتوم آیتادی قزاق راسمی بوینچه آنیق نیکاخ ملاً آلدوندہ قیولغان درست بولادی بولوسنای اوپراؤبتیل‌تنك قواوندا غی کناکادان کسولوب برولکان کفی‌تانسیه سی خاتون باینه تیوشلی ایکانلیکینه کواهلیکله جاراماییدی

۴۴ نچی

اکر کویاؤی قالینك مالین تولاب بتورمای توروب قالینکدیغین آلوب قاچسه قالغان مالین بروب (هم) قاین آطاسی برلان کیلوب کنچیلق سوراؤغه تیوشلی اکر کویاؤی قالینك مالین تولاب بتورکاندین کاین قالینکدیغین آلوب قاچسه (هم) آکا چپچاسی قیزین سببسیز برمای کوب اوسناب تورغان بولسه آلوب قاچقان کویاؤ غیب سز (هم) جاصاؤ سوراؤغه روخصت اکر قیزنك آکا چپچاسی توی جابدوغی برلان اوزاتؤین لایقلی بخشی قیلوب جونالتامن دیب کیچوکتورکان سبابی بولسه کویاؤ غیبلی بولادی قاینون اویاتلی قیلغان سبابلی هر دایم موندای جسیر داؤلار زیبان کورکان جاغی تنك غریضی بوینچه توشادی

۴۵ نچی

اوزاتقان قیز بارغان جیرینده بلا تابمای اولسه تورکونینه منکان آط ایر تورمانی آرتقان برتویه ساؤکالاسی برلان قایتارادور

۴۶ نچی

اکر قالوندکدوغی اولوب قالوب بالدوزی جزداسینه بارمایمن دیسه آلغان قالینك مالین قیز آکاسی کویاؤینه قایتارادی

۴۷ نچی

بابی اولکان جسیر خاتون سویسه بایونتك برتؤسقان باؤرینه پاکی آغاینونه تیادی اکرده سویماسه ایختیاری اوزیندا

۴۸ نچی

اکرده براؤ قودالقنی بورسه قیز آکاسی بولسه کویاؤدان آلغان قالینك مالین قایتاروب برادی (هم) داؤلاسقان قالینك مالی نتك غورفینه قرای غیب بیرادی باطلاس قریق یتی بایطال یاکی آرتیق بولسه باش توغوزدان اوچ توغوز غیب بیرادی اونوز یتی بولسه ایکی توغوز - یکرمه یتی بولسه بر آیاق توغوز بیرادی اون یتی بولسه بر آط بر چپان بیرادی اکرده کویاؤنتك اکاسی یاکی کویاؤنتك اوزی قودالیقنی بورسه بیرکان قالینك مالینان اوچ توغوزلی قالدوروب قالغان مالین آلادور اکرده قالینك مالی قریق یتی بولسه - اوتوز یتی بولسه ایکی توغوز - یکرمه یتی بولسه بر توغوز - اون یتی بولسه آط چپان

۴۹ نچی

بارچه فارسی قوده تؤراسیندا غی داغوالارنی بیی لار بتورسه کیراك همه کیلاسی واقیتده فارسی قوده بواونماسن یعنی بول ایراجه معلوم اینتولکاندین کاین اکر قوده بولسه لار ملاً نیکاح سون قیماسین

۵۰ نچی

قودالیق واعداسی بیرکولادی قوده توسوب قویروق داؤ بر جکان کونلان کایون

۳

ال نچی

اکر بایی اولکان خاتون بالاسی جوق بولسه‌ده بار بولسه‌ده بایغه تیمای اوتورسه بایونان قالغان بارچه مالعه ایبه بولوب بیلاب تورادی اکرده بایی اولکان خاتون بایغه تیوب چیغامین دیسه بارچه بایونان قالغان مالینان بالاسی بواسه سکزدان بیرون بلاسیز بولسه آلتی‌دان بیرون آلادی کیکان کیوم توساك اورتونان باسقه قالغان ایرکاك بالالاری قالغان بارچه مالی برلان آکاسی‌ننك باؤیرلارینه بیرولادی اولار اوز آراسیندان بیرین ایبه قیلوب بلانی مالی برلان صقلا تادی شول ایبه بولغان کشی کفز برلان خساب بیرارکا منداللی ایماس اکرده مالین اورونسیز چاشدی دیکان داعوه سوز بولسه صونده بیی آرقلی بارچه نوغانلاری‌ننك کورساتوی بویینچه تیکشاروللادور قیز بلا قالسه هرواقیتده آناسینه‌تیوشلی آناسی کویاؤکا بیروب قالینك مالین اوزی آلادی قیز کویاؤکا نیکاچ اولکان آناسیننك باؤیرلارینه یعنی قالغان مالنی سافلاب تورغوچیغه تورکزلاب باروب آکاسی‌ننك قالغان مالینان لا یقلی ایسه آلادی اکرده خاتون بایغه تیمای اولکان بابی‌ننك مالینه ایبه بولوب بوزوق تورسه یاکی مالین چاچسه صونده اولکان بایونننك تؤیسقان‌ننك بیراؤی ایبه‌بولوب سرتینان قاراب تورادی اول ایبه بولغان کشی خاتوننی یاقالغان مالنی آؤلونه یاکی اویونه کیرکزوب آلمایدی لیکن طول خاتون‌ننك آؤلونده چارؤاسین باسقاروب تورادی‌تورزاب طول خاتون بایغه تیسه ۲ نچی قالینك مال آلونمایدی اکرده بیراؤننك جسیر قالغان اوچ خاتونی بولسه صونده سکزدان برنی

۳*

بارینه بیردای بولیب برادی مبده اوچ هانون‌ننك براوزی بایغه تیامین دیسه توساك اورون کیکان کیومنان باشقه یکرمه دورتدان برنی آلادی ا کرده ایکی جسیر هانون‌ننك بری بولسه اون آلتی‌دان برون آلادی

مثل نچی

صویوس قوناغاسی قزاق راسمینده بار بر مکان کشی بر آط چپانان برتویه‌کا چاقلی غیبلی بولادور لیکینده بولارننك ایشونان چیغارولادور کارژان هم تراکتی چول اوستونده جار منکا قاشینده قایق آوزینده هم سیاز مکانینده قالا قاشینده نووغوچیلار

مثل نچی

ایکی طامیر آیریلسه بیی‌لارننك تیکشاروی بوینچه آرتوغین آلوسار بربرونان غیب جوق

مثل نچی

حذمتدا کی آدامارننك اوستونان جالا قیلغانلار بیی‌لارننك بیلیکی بوینچه یکرمه سکز کونکا چاقلی نابافتی‌غه کیرفتار بولادی جوابکارننك چیغینی چیقسه آنوغین قایتاروب بیرادی موندای جلالارنی توقتاتارغه بر سبب کورساتامیز شوندای جالغان غریضلار آسیراسه سایلاؤ واقتونده کوب بولادی آننك خقونده سورایمیز اولوغلاردان موندای غریض توغرسینده قیلاتورغان آنیقلامه‌نی قیلغوزمایینچه بولوستای یاکی جریزوچیلای سیارننك بیی‌لارینه تیکشاره‌کده بر ولسه ایکان

لل نچی

براوننك جربن جیكان داغوالارنی بیی‌لار جری فلانچانیكی دیكان ایالی باشی‌لارننك كواهلوكینه قرای تیكشارادی تیكشار كان واقتینده جرنی بیی‌لار اوزی كورادی‌یاكی شانوملی كشی‌ننك كواهلیكی بویچه جیكان جرننك صوماسینه قرای بیلیك آیتادی چیغونین قایتاروب اوستونه هم غیب سالادی

لل نچی

قونغان آوبلده قوناقننك آطی جوغالسه آوبل كویمایدی سنماسه آط ایباسی آوبلدان شریغت آلادی

لل نچی

توغوز دیكان غیب‌ننك مالغه چاقمان خسابی بودور باشی‌توغوز تویه باستانقان

ا نچی ـ بر تویه
۲ قولون
۳ بیه
۴ قونان
۵ طای

۲ نچی ـ اورطا توغوز یعنی آط باستانقان توغوز
۱ ـ جوان آط
۲ ـ طای
۳ ـ طایچه
۴ ـ بویداق قوی

۳ نچی ـ آیاق توغوز
۱ ـ دونان اوکوز
۲ ـ طایچه
۳ ـ بویداق قوی
۳ ـ توقتی
توقال توغوز بولمایدی

۸ل نچی

مال باسین بولایچه بهالایمیز
مانکدای تویه ـ ۳ آط یاکی اوتوز قوی
اورته تویه ـ ۳ بستی
دونان آطان ـ ۲ بستی بر طای
قونان آطان ـ ۲ بستی
طایلاق ـ قولوندی بیه ۱۲ قویلوق
بوطا ـ بربستی
بایکا آط ـ اورته بر تویه‌دان بش تویه‌کا چاپن
جورغه آط ـ قولونلی بیه‌دان دورت تویاکا چاپن
یخشی آط ـ قولونلی بیه‌دان بر تویه‌کا چاپن
آیغیر ـ قولونلی بیه‌دان ایکی بستی‌کا چاپن
بیه { قولونلی‌سی ـ اون قوی
قولونسزی ـ اون توقتی
آط ـ توغوز قوی
بستی ـ پنی‌دان سکز قویغه چاپن
دونان ـ بش قوی‌دان آلتی قویغه چاپن

قونان ـ دورت قوی‌دان بش قویغه چاپن
طای ـ اوچ قوی‌دان دورت قویغه چاپن
قولون ـ ایکی قویغه چاپن
آطان اوگوز ـ ۱۲ قوی
بسنی هم دونان اوگوز ـ ۴ قویدان ۸ قویغه چاپن
طاپانچه ـ ۲ قوی

۶۴ نچی

اوی یاکی کلات بوزوب‌قاصلق نیاتی برلان قیلسه اورلاغان نرساسینان باشقه بر توغوزدان اوچ‌توغوزغه چاقلی غیب‌بیرادی قورا کلات بوزمغان اورلوقته آط چپان غیب بیرادی اول‌آزی اوناں اولکاں غیب اورلاغان صوماسینه قرای

۶۵ نچی

بیی‌لارنڭ بیلیکی بوینچه کسولکان قالوپ قالوبنچه آلوب بیرولادی اکرده جوابکار ایختیاری برلان بیورولمش مالنی برماسه یاکی چاقریژینه کیلماسه صونده مال آلوب بیرژچی آژیلداشلار وندان کواهلار آلدوروب شول کواهلاردان مال آلژچی برمالس کشی‌نی تانڭلاب آلوب قایوسی یوقاریده آیتولمش باها بوینچه آلوب بیرانوغین مالنی بهالایدی‌اکرده مال بیرژچی کشی بیرمایمن دیب قارشلق قیلسه بایلاب قویوب آلوب بیرژکاده بولادی بیلیڭ بوینچه مال آلوب بیرژکا هیچ برقزاق راسیمنچه اولکی جوق

۶۱ نجی

اوراوق اوچون کسولکان مال آلوب برولادور اوغری‌ننك
اوزینان هم اوغان شریك بولغان جوادا سونان اوغری‌ننك
شریك جواداس بولادی آط بیروب آطلاندورغان بیرکا
اوراوقده باروب ایلاجکان اورلاغان یلقنی جاسر یسقان قیلغان
اوراوقنی بیلاتوروب جاسیرغان بول کشی‌لارننك مالی جوق
بولسه مال تولاؤینه مندانلی اورلاغان آطنی بیلا توروب
ساتوب آلغانلار اکرده ساتوب آلوچیلار اوغری برلان بر
بولوس‌ده بولسه آندین صونك مال آلوب بیرولادور شول
اوراوقنی قیلغان واقیتده تورغان آؤیل ایماسینان صونك‌ده
مالی جوق بولسه مال آلوچی داؤکار بوتان اویازنیکی بولسه
صورنده مذمتده تورغوچی آداملار هم جورتی تولایدور
استارشین ایلی کویادی مال آلؤچی بوتان بولوسنوکی بولوب
بردیؤانلاس بولسه‌ده ایللی باشی خلقی کویادی داؤکار بر
بولوسنوکی بولوب اورکا استاشین دیکی بولسه‌ده مال آلؤچی
برلان مال برؤچی براستارشین نیکی‌اون باشی خلقی کویادی
بول قیلغان اینتقاقومیز اورلوقنی تیمتی اوچون هم مال
ایماسی‌ننك مالی توکال‌تیوب ریضه‌لیقده جتمك‌اوچون جصادیق
یغنی چیغین اورنونه کیلمش غیب‌لارنی آلمق خقیندا داعیلا
اوشبو اینتقاقومیزنی جصادیق اوچ جیلغه چاقلی واقت‌قویوب
یغنی اورلوق تیولغانچه مذمتداکی آداملارنی مال تولاؤدان
جیغارماغان سببدومیز شول خلق‌ننك ایچیندا کی جماعت
آدامی برلغان حقوزده خلق‌ننك مال تولایتوغین رای بولادی
بوقارغی آیتولمش آداملارننك مالی جوق بولغان واقیتده

اکربیی‌لار مالی جوقلوغینه کوزلاری جذوب آیورغان بولسه جورتقه توشانوغین مونتك خفوندا‌غی مالنی بیی‌لار تیکشاروب بیلادیلار مونان باشقه اینتفاق قیلامیز ایلداکی بارچه اورولارنی هم سنومسیز آداملارنی توکانلاب سنوملی آداملارغه کافیلکا بر مکده قایسی‌لارنی کافیلکا آلمایمن دیماکده ممکین ایماس کفیلکا بیرورکا تیوشلانادور باسچی کشی‌لارکا آؤیل آقصاقالارینه هم اوتنك ایچینان خدمت ایبالارین چیغارمایمیز شول کفیل کشی‌لار آویل ایبالاری برلان جورتقه تارتقو زمای توروب آؤالی اورلاری کویسه کیراك اوغری اوچون ـ کافیلده تورغان آداملارغه بیلات بیرولماسین ـ مال آلوچیغه اوغری‌نتك قیشلاؤیندا‌غی آرتیق چیری تولاؤکا آلوب بیرولادور وهم بیی‌لارکا مندا‌تلی بیلیك آیتقان‌واقیتده اوغریغه جعط قیلغان‌بای آداملارغه دورا برلان‌تابافتی‌بیورمقده اوچ یرنیه اورلوغی مویتونه توشوب تیولماعانلارنی جورت پریکاؤاریاساب اوز آراسینان ملده آیدانسه کیراك آکرده پریکاؤار برمایمن دیکان آدام بولسه شول اوغری اوچون مندا‌تلی اوغریغه توشکان بارچه مالالارنی تارتسه کیراك

۶۲ نچی

سؤدلا جسیر توغراسینان هم غیری داغؤالار بویینچه یوقارغی آیتولش راؤیشچه مال آلوب بیرارکا بوللایدی هرکم اوزی اوچون اوزی کویادی مالی جوق دیکان سوز آلونماسین براق قون توغراسیندا‌کی داغؤالارده مال تارتادی اولتوروسوب شریك بولغانلار

۶۳ نچی

قازناغه هم داوکار آدامغه کسولکان غیب اورکا کشی ایله کوبدوروب آلونمایدی کیسکان آدام‌ننك مالی چوق بولسه غیب اورنونه تباقتی بیورولادور

۶۴ نچی

یالغوزیبی ننك بولوسنای هم چریزوپچاینای سیازیبی لاری ننك کورسانولاش کوفیه کسولانورغان کناکاننك اولکوسین بیك اوناتامیز

۶۵ نچی

کومان‌ننك اوتوی بولوسنای ملاّننك تیکشاروینده ملاّننك ظلم لیغی خلق‌ننك تیکشاروینه تیوشلی دور - کومانچی ننك واقتلی کرننده کومان اوتکانلوکین یازارغه بیرکا کورساتولش کناکاننك اولکوسین اوناتامیز شول کناکاني ملاّ آلوب جورمای اویونده سانلاسه ایکان - قلای داوکار کوفیه‌نی آلغان نان صونك ملاّغه باروب کناکاسینه تیرکاسه کیراك آکرده داوکار اوسولایچه قیلماسه ایلکارکی واقیتده کومان اونمادی دیب غریض آیتارغه تیوشلی ایماس دور کومانچی واقتلی کونده ملاّ اویونده بار چوق بولسه ده کیلکانین معلوم ایتوب کناکا بارزدورسه کیراك - یغنی ملاّ کومان‌ننك آیتولمش واقتلی کولنده ملکین قدار بیچه اویونده اوتورسه کیراك - ملاّ کومان‌ننك اوتکانلوکین باکی

اونماکانلیکین کوفیه صیرتینه یازوغ برلان کواهلاندوروب
تورسین اوشبو بابداغی آیتولش‌لارنی تولوق قیلمق اوچون
بیی‌لار بیلیکونده کومانچی‌ننك آتین جونین هم واقتلی کونین
آنوقلاب یازارغه مندااتلی‌دور

۶۶ نچی

ممکین بواسه متریچاسکی کناکالار بولوسنوی ملّانننك قولینده
تورسه ایکان براق کناکاننك یازوی کورسانواش اولکو برلان
مسلمانچه یازواسه ایکان اکرده اولوغلار بور ونغودای متریچاسکی
کناکانی تیلماچه یازدورورغه تیوشلی کورسه سونده بواوسنای
ملانی بز مندااتلی قیلامیز قیغان تیکاخنی کسراش کناکادان
کؤینانسیه‌ننك صیرتینه یازوب کواهلاندورمقفه لیکین یالغوز
تیلاچ‌ننك کناکاکا تیرکاکانی‌نیکاح بوالایدی اورغاچی برلان
ایرکاك آراسینه ملاّ برلان قیولسه نیکاخ تحقیق بولادور

۶۷ نچی

آکرده براولکرلی کنکالار بیرولسه صونده‌جالغان کوفیه بیرؤکا
اورنوکیلماس اوشبودان بورون بیرولش کوفیه‌لار بیی‌ننك
مهری باکی قولی قویولسه سیوملی بولادور ایکی بیی‌ننك
مهری باسولغان کوفیه‌لارده بولوس یاکی سیاز باشلوغ‌ننك
تازولش کواهلیکی بولماسه سیاز بیی‌ننك کوفیه‌سی دیب‌سپنارکا
ممکین ایماس

۶۸ نچی

اکر داؤکار بیی کا تؤرا غرض آیتسه بیی جؤابکارنی چاقرتوب کیراك فیلسه صونده آؤیلنای استارشینه آیتولش جوابکارنی یتکوروب برسون بیی‌لار بیلوکینده هم کوفیه‌سینده کسواکان مالللارنی انوفلاب یازارغه مندانلی‌دور کومان اوتماسه‌ده

۶۹ نچی

اوراوق حقونده کیسولش بیلیك آلدان باشقه اوزکا بارچه داغوالاردان قیلغان بیلیك اوچون اوننان برنی آلادی بیی‌لار کیسولکان اوزلارینه تیوچ بیلیك حقوسین اوز قوللاری برلان آلسه زورلق حکمونده بولادور بیلیك قیلغان جرونده حقوسی آلوب برولسون هرسبازده بیی‌لار بر خالس کشی‌نی بیلیك حقوسن جیمقه سایلایدور شول سایلانمش کشی بولوس استارشین آرقلی بیلیك حقوسن جیوب آلوب بیی باشینه یردای بولوب بیرادور

۷۵ نچی

سبازکا چاقیریلغان بارچه خدمت ایبالارونتك اوستاغان چیغونلاری جمعیت اوستونان صالونادی شول چیغونلارنی ایل آراسینده استارشین بولادی کم کم‌ده تیوشلی توشکان چیغونلاین بیرمامه بیرولادور بیلارنتك تیکشارؤینه

۷۱ نچی

قزاق‌نتك اوز آراسینده بولونمش داغؤالارغه اوروصدان

یاکی نوغایدان ؤاکیللیك آلوب کیروشماسون دابیرزای بولارغه ممکین اوزی برلان اویازلاش قزاق آدامغه

۷۲ نچی

بیئ لارننك بیلیك بتومین اورنونه کیلتورمك واغده کرك کوهیدنی بولوسقه یاکی استارشینغه معلوم ایتواکان کوننان حسابلانادور - یالغوز بیی‌ننك بیلوکین اورنونه کیلتورمکده استارشین منداتلی سیاز بیی‌لار نیکین بولوس منداتلی بر بیی‌ننك بیلوکین اورنونه کیلتورمك واغداسی اوچ کوننان یتی کونکا چاین سیاز بیلار نوکین یتی‌کوننان یکرمه بر کونکا چاین چریضؤ بچاینای‌ننك بیلوکین بر آیغه چاین

۷۳ نچی

آکرده جتم قیز آکاچپچاسی‌ننك تری واقتونده قودا بولوب آتاستورغان بولسه براؤکا آکاچپچاسی اولکاندین کاین قودالوعین بورغان بولسه آلغان کویاؤی قالین مالین غیبی برلان قایتارادی اکرده قیز بورونغی آتاستورغان کویاؤینه تیسه صوندہ هیچ کم تیوشلی آکاسینان قالغان جصاؤین هم‌میراسین آلماقفه توغاؤ قیلماسین

۷۴ نچی

اوشبو ایراجاداکی آیتولش بارچه سوزلار حضرکی سیازکا منداتلی‌دور - بولاك پاستاناؤ لینیه‌داکی یازملش سوزلاردان باشقه‌سی هیچ بر نوکتاؤ اینچه بتورمکده منداتلی‌دور بو ایراجه

مغلوم اینولکاننان صونك بارچه بیی‌لارکا سیازلارکا بولوشلارغه
استارشینلارغه جنکادان ایراجه جصالغانغه چاین اوشبو ایراجه
جصالمای توروب جازولغان کوفیه‌لار ۶۷ نچی بابده آینولغان
راذیش بوینچه سیوملی بولادور

نکم آننك اوچون اوشبو ۶۸ بابای ایراجانی بیزلار جصادیق
قزاق راسمی‌نچه تاضه کونکلومیز هم عدالاتومیز ایلان وهم
راسلوغینه ایشاندورامیز باؤلادار اویازی‌ننك بیی یوسوف
بانش اوغلی بیی ایسه بردالی اوغلی بیی مولدابای سارسن
اوغلی بیی موقا طای کیلدیبك اوغلی بیی‌سانیاز بیای اوغلی
بیی‌اسماغیل چوقبار اوغلی قوللارین قویدی بیی سرغازی
طایساری اوغلی بیی‌جلالاندین راماضان اوغلی مهرلارین
باستی قرقارالی اویازی‌ننك بیی حاکم غدایمندی اوغلی
بیی ابای مایقی اوغلی بیی بیکاش صیبان اوغلی بیی‌ایلاؤبای
قاشقینبای اوغلی بیی‌بیایبای تومانبای اوغلی آبرالی‌بولوسی‌ننك
کاندیناتی چکر اوغلی مهرلارین باستی بیی‌اوسپان آطا قوزی
اوغلی بیی‌بای محمد آلدابرکان اوغلی قوللارین قویدی بیی
ایسه چونتی اوغلی نامغاسین باستی سمی بولاط اویازی‌ننك
سرمتی قزاقلار ابراهم قونبای اوغلی حدایبرکان تاستامبك
اوغلی ابراهم نوراکان اوغلی بیی‌لار بیکتوغای بوتابای اوغلی
ایسه سونجان اوغلی آیتقازی جیکسانای اوغلی بیی جوماجان
جارقومبای اوغلی قوللارین قویدی بیی سویرندوق چقابای
اوغلی بیی آلجان ناظار اوغلی مهرلارین باستی اوسکامین

اویازی‌ننك بولوش حاروبجه اسلام آلبخان اوغلی حرمتلو قزاق قورمنغلی یاقوب اوغلی بیی جانکودای قوریتی اوغلی بیی ایرجاب نوقای اوغلی قوللارین قویدی بولوس ایسه کونباس اوغلی بولوس قبامبای قوشقار اوغلی بیی اوسان قلابای اوعلی مهرلارین باستی حرمتلی قزاق قالما طای ایسنجوجه اوغلی تامغاسین باستی بیی قازمان آمان اوغلی قولون قویدی

ضایصان دایژان‌ننك بولوس بوکوش چبامبای اوغلی بولوس بیلاژچی بوستومبای لوغلی بیی جوماخان قیسیق اوغلی بیی قوقاش ایسنکلدی اوغلی قوللارین قویدی بولوس آتچال قوجه برکان اوغلی بولوس ترکامبای جانسی بای اوغلی بیی جایسامبای ایلامیس اوغلی بیی‌باتباقبای تیلاژلی اوغلی‌بیی خایرامبای قولندیق اوغلی مهرلارین باستی سیاز باشلوفی اوسنکامین اویازی مایژسکی قولون قویدی سمی پولاما اویازی‌ننك لاژازیمین آدا قیلغوچی قزانسوف ضایصان پریستوی‌ننك پوموشنیکی خاریوت قرقارالی اویازی‌ننك استارشی پوموشنیك‌ننك لاوازیمین آدا قیلغوچی آیتباکین قوللارین قویدی هم ژایاننای کوبرناطور نسیکلینسکی قولون قویدی ۞

Раздѣлъ третій.

Кочевыя калыктыя жерлерныя реэи

119. Кочевыя калыктыя жайлау кыстау жерлери, жана бул жерлерде бсб тугун агаштар (гражданскій законныя 387 статьясы боинша) казиалыя болады.

120. Кочпели калыктыя жайлау кыстау жерлеря, калыктыя адети боинша жана осу закон боинша, онуя байдалануына уакыт кесиой бериледи.

Косумчасы: 1. Кочпели калыктыя байдалапатын жерляриней артык тыскары жерлер бола калса, бул жерлер Министерства Государственныхъ Имущестиь карауна кирсе керек.

2. Оренбургскій ново-лиѳія районыя карагая казак орус жериндо сыйсыз отурган казактарга жер берилсе керек. 23-нпы майда 1878 жылдагы патсаныя тагайындаган государственный совѣтгия буйругу боинша (законныя 58551 номре боинша).

121. Кочпели калыктыя байдалануына берилген жерлер кыстауга, жайлауга егиндикке бөлүнёдү.

122. Кыстаулык, егиндик жерлери ар бир болуе, аулнай кол-астындагы общественыя косимсиз уакытка шоин байдалануына бериледи турганы мопен адет боинша; дау жанжал бола калса, онда жер ар кимиия малына, керегине гарай берилсе керек.

123. Бир уѣя кол-астындагы болустардыя жер дауларын битерўге губернаторлыя калаумен особый съѣадер болады. Екн жа ўш уѣадеге болуе кол-астарыныя жер даулары биторетин съѣзд екя жа ўш жактагы ѣкимдердия калаумен корулса керек. Уѣадный начальник жа губернаторлыя пыгарган чиновнпге бас болуя корулатын съѣадерге ар болуе кол астыныя аксакалдар

казактардың бурынғы әдети бойынша әр кайсыларының бадарбөлүг байдасына калады.

128. Кыстаулардағы жайлаулардағы жерлердің, обществаның бирлесеу менен, егиндик шөпендик участка тайайындранады. Өз араларындағы жерлерди бас-басына бөлүсүп алу обществаның әдети боинша бадарбөлүг бирлесеу менен келесүүмен болса керек. Егиндик жерге салған салыктары сол салушының өзүнө тийисти болса керек, кыстаулык жерге салған мекен секилди, (онуг жаинда жогарыда 125 статьяда айтылған).

129. Казактардың кыстаундағы, егиндик жерлериндеги алтын, күмүс, мыс, темир, бөтен заттар бар тау тасты жерлер таланкор казушыларга арендага берилгенде кесепши мен жер еси обществаның келесүүмен болса керек. Жайлаулык жердеги тау тасты жерлер казнаның баска бос жерлер секилди законның боинша берилсе керек.

130. Көшпели калыктың байдаланып турған жерлери менен мал айдап өтпек үшүн закон боинша дурустап жолдар ашылганша малменен косип кылатугун адамдар бул жерлер аркылы малдарын акысыз айдап өтүп жүрөдү; малдары кыстауларга, егиндерге, шөпендерге ылай келтирсе мал еси келтерген залалын төлейди.

131. Россіяның кол астына карамаган адамдарга жана барлык Христосъ (орус) диндо болмаганга бөтен диндеги адамдарга областардга жер сатып алып оленүге локсат жок, тек областардың бурыннан турган бя калкы Христосъ диндо болмасада жер сатып алып оленүге болады.

Раздѣлъ четвертый.

Алык-салык турысында.

137. Областарга караган көппели калык бәриде казнага тійисти салык төлесе керек ӱй (тӱтӱн) басына төрт теңке шамасымен (ағаш ӱй, кійиз ӱй, там ӱй, жер ӱй Солсада бир ӱй кисабына жӱрӧдӱ).

Косумшасы: Бир кенинг жаз уакытында туратун кійиз ӱймен кыс туратын земленкеси бир ӱйгӧ есептелсе керек.

138. Ӱй есептери үш жылда бир алынса керек. Алдагы болатын үш жылда (трехлѣтіеге) карсы аулнай, волостной выборнайлар ӓр кайсысы болус кол астындагы ӱйлӧрӱн тӱгӱндӧп, есептеп кайтадан списке тӱзӧсӧ керек, ол спискени ӧздӧрӧнӱг колдарын койуп, мӧрлӧрӱн басып (жа тангбаларын салып) дурустаса керек.

139 Алигедей тӱзблгбн спискелерди аулнай старшипалар волостной съѣзге тапсырса керек; бол тапсырылган спискелерди волостной выборнайлар кайтадан каратырып, катасы болса тӱзӧтӱп, болус, выборнайлар, аулнайлар бӓриде колдарын койуп, мӧрлӧрӱн басып дурустап уѣздный начальникке тапсырса керек.

140. Уѣздный начальникъ, податной инспектормен бирге (алык-салыкты баскаратын төремен) бул тапсырылган спискелерди бурунгу ӧткен жылдардыг спискесемен салыстырып карап ӱйлӧрдӱг косулганун ӱшкӧнӱн тексирип, онансог ӓр волоста канша ӱй бар екенин, канша кандалык алык-салык алынатугун вѣдомость есеп кагазга жазып областное правленіеге жибереди.

141. Бул спискелерди областное правленіе карастырып, аныгына жетип, дурустап казенная палатага, окладной листъ жасау ӱшӱн жибереди.

142. Волостной управитель, аулнай старшиналар карамакындагы үйлөрдүң көбөйгөнүн, азайганын тексирип сарап турсы керек.

143. Волостной выборнайлар үйлөрдүң санын дурус көрсетпей жасырса, областное правлениенин буйругунен (постановлениесинен) жасырган үйлөрдүң барша төленбей калган салык-акчасын өк-есе артык акча төлөсе керек. Мунан башка сол жасырылган көрсетилмей калган үйлөрдүң сол тарапканда баўнө тийисти болатын акчаны токтаусыз төлөсе керек, ол бўў жалсыз болса онда аулнай кол-астындагы обществодан өндөрөлсө керек.

144. Аулнай старшиналар, болустар карамакындагы үйлөрөнүң есебин билетуруп жасырын анык көрсетпесе не жорта, болмаса каталыктан жаглын спиского теркомей ўй калдырса, олар мунуң ўшўн бздөрөнүң йкимшилигене тийиссиз ис истеген кадыбында болуп жазаланса керек.

145. Ўй басынан тийисти алык-салыктар ўй елеринин байлыгына жарлыгына гарай салынса керек; жана бир болус калык тартатугун алык-салык акчаларды аулнай басына волостной съёз таратып салса керек, аулнай кол-астынан тийисти соманы, ўй басына раскклад салып, аулнай съёз таратып салса керек. Ыул раскладка жаында волостной аулнай съёздердин жасаган приговорлери шиуровой кнегеге теркелсе керек.

146. Аулнай кол астынан ўй басынан тийисти болатын салык акчаларды аулнай старшиналар жыйып болустарга тапсырса керек, колунан тапсырган сомасына квитансйя алып, ол болустар казначействага жа башка тийисти орунга тапсыруу ўшўн.

147. Айтылган алык-салыкты жыйып тапсыруунын

уакыты (*срокъ*) Акмола, Семей, Жетысу облыстарында генерал-губернатордың қосқан кемінде болса керек. Торғай Орал облыстарында Министрь Финансовъ немен Министрь Внутреннихъ Дѣлъ өкілінің қосқан уақытында болса керек.

148. Салық акцияны бермеген үйлер үшін сол ауылдағы *общество* төлесе керек, ауылдың съездің раскладкасы бойынша. ауылдың қол-астының салығын төлемегені үшін болуе қол-астындағы басқа ауылдың обществолар төлесе керек, волостной съездің раскладкасы бойынша. Салық акцияларды жеткілекті қылып төлей-алмаған адамдардың қалықтың өз адеті мен төлетіп алынса керек.

Земскія повинности.

153. Областарда жыған акциялардың, мындетті нәрсенің жұмыстарын басқарып тұратұғын земскій конссесенің положенія закондары шыққанша мұның жұмыстарын областное правленіе қарай турса керек. Әр уѣздегі есеп қисабын тұзітіп орындап туру уѣздерге тапсырылады. Областное правленіе, уѣздный начальниктер ол земскій сбор турасында мұның жайнан шығарылған законмен ие истеулер керек

154. Земскій салық дегеніміз екі түрлі: бірі көшпелі, бармен өткіру, бір түрлің акциялай жыналатын. Акциялай жыналатын салық екі түрлі: бірі областың қалықтың керегі үшін раскот қылынады, бірі әр областың қалықтың өз арасындағы керегі үшін раскот қылынады.

Косумшасы: қазақ орус жерлерінде земскій алық-салық өз алдына берілген законмен алынып ие өтілсе керек.

155. Областной жыған акшаларды, миндетти жумустарды земскій повинностар турасындагы уставъ статьяларда айтылған керекти истерге раскот кылып устайды, жана осу положенінінг 156, 157 статьяларында көрсетилген нәрселер үшүн устайды.

Косумшасы: уѣздный, городской полицейскій правленійлердинг жана мировой содьялердинг камерлеринінг үйлөрүн тургузатугун жалдайтугун жана буларга керекти раскот акшалары земскій жыған акшалардан усталады.

156. Калыктынг бз күшүменен битеретугун миндетти истери мнау: 1) арык жа колдан су жиберен турытун жерлерди орындап жакылап устап туру; 2) өгиндик, бөтен бсбтүн шөптөрүн зыйан келтеретин щегертке баска зыйанды кумурска кайуандарды жок кылып курту; 3) жолду кар алган кезде почта жолунуң үстүнө маек тургузу; 4) керек болган уакытта почта, саудегер кесиптилер жүрөтүн жолдарга, жа шегиролик жерлерге караулдар үшүн бекет үй тургузу; 5) почта, земскій жолдардан тыскары патсалык кызметпен жүргөн төрелерге тійисти прогон акшасын алып ат койуп коскан жерине дайарлап берү, олардынг токтап кодротин жерлерине үй теген отунун дайарлап койу; 6) бек тыгыз уакыттарда *губернатордын буйругу боинша* жүргөнши аскерлерге губернатордынг кескен асысын алып үй берү отунумен, көлекти берү.

157. Областан жыналатын земскій акшалар областарды билеу турадагы штатта айтылган орундардан баска тумбнда айтылдан жумустарга да раскот етилип усталады: 1) ашаршылыкта калыктынг карт кесирлерине жәрдем берү; 2) сауда күтбайтуи, кесип арттырып, мал бетүрүн баскада журтка байда келтеретин истерде жөн-

деп жәрдемдеў: 3) корасан егин, бақшада қалықтың сәлемет болуына керек өсімдік өстерди истеў: 4) малдардың қыртын келтиретуғын аурулары келмеске күн бурын айла қылуға, егинди аман сақтауға ис қылып, бақшада бөбтуғын нәрселерге зыйан келтире туғын курт кумурска жанжануарларды қыру; 5) қалық арасындағы билим арттырып байда келтериў. Патса буйрығумен салынған школдардың раскот ақшаларын беріў.

158. Әр общества қалықтың өз арасындағы кероғи үшүн раскот етилетуғын шығын ақшалардың орындары мынау: 1) көшпели-жатақ болсун қазақ қалықтарын бійлеп, тәртип жүргізіп, ис истеп турған конселердің раскоты; 2) ел ишиндеги корасан егитондердің жалованьеси; 3) ел ишиндеги арық жүргізгіш бійлеп туратуғын адамдар үшүн раскоты.

Қосымшасы: қалалағы орустар шығын ақшаларын, миндетти истерин баршаға бирдей закон боинша орнуға келтереди.

159. 157-ниы статьяда айтылған областной земскій шығын ақшалар: 1) көшпели қалықтан алынады; 2) уақ қалаларда турған орус қалқы болсун қазақ қалқы болсун, болардың байдаланууна берилген жерлерден; 3) шәһәрдағи қалықтың үй жана жерлеринен; 4) фабрик, заводтардан; 5) сауда, кесип истеушилерге берилген свидѣтельство, патент қағаздардан, жана сауда кесип истеленетин үйдің, мекондердің болестиринен алынады.

160. Алдағы 159 статьяда 1, 2, 3-ниы номерлерде көрсетилген көшпели қалықтан, жерден, қалардағы үйдің-жерлерден алатын ақшалар жыл сайын шығын ақшаның есеп қағазын бектип жазғанда бирге жазылып шығып турады, жана осу ақшалар көшпели қалық төлейтуғын алық-салық ақшалардың шамасына қарай, жана

жерлерден, шаһарлардағы үй жерлерден казнаға киретин салық акшаларының шамасына қарай алынады.

Ескертпесі: осы положения законны киргизген күннөн бастап алты жыл өткөнгө шейін акшадай алынатугун алық салық акшалар областардағы көшпелі калықтың үй басынан бір теңге елү тиіынан алынады, қалдағы көшпейтугун калықтан казнаға төлейтугун жер акшасының шамасына қарай теңге басына отуз тиіынан алынады.

161. Жоғарыдағы 159-шы статьяның 4, 5-шы номерлеринде айтылған фабрика, завод устайтын үйлөрге *берилген свидетельство қағаздан, көпестерге, саудагерлерге*, әр бир кесіпшілерге берілетін патент белеттерден алынатын акшалар земскія повинности турусында шыққан законның шамасымен алынады.

162. Обществодан үй басынан үйдөн, жерден тійісті алынатын акшаларды қол-астындағы үйлөрдің, жерлердің шамасына қарай бөлу салу волостной, ауылнай, сельскій съездердің жыйылыстардың мандатында болады, казнаға алынатын салық акшаларға раскладке қылғандай тійісті реті боынша.

163. Жоғарыдағы 158-шы статьяда айтылған раскоттарға обществодан жыналатын салықтарға өз алдына приговор жасалып кесім өтелинін акша жыналса керек *обществоның* өкдөрінің кесімімен.

164. Обществодан әр түрлү керегіне алынатугун областны й земскій акшаның шамасы киретін, шығатын акшалардың сметалары жыл сайын жасалып туроа керек, бір-ақ жылына шығатын раскоттың бәрі журттан алынатың акшадан ешуақытта асып кетпесін.

165. Областныя земскія сметалардың жасалынуға тағайындалатын орнына келтерелүү земскій салық турасынан берилген законның ретінен болса керек.

166 Земскій смѣтаға киргизілмеген, жа бӛтен закон боимен лоқсат ӛтілмеген раскоттардың ин кайсыларыда земскій соманың калған артық акшасынан жа запас сақталынған акшаларынан орындалмаса керек.

167. *Земскій акшалардың алуу, сақтау раскот ӛтелинӱӱ есеп кисап тӱзӛтӱлӱӱ рети баска казнаның киретин шыгатын акшаларының турасында берилген закон мен болса керек.*

168. Земскій сбор акшаларда, баска казналык салыкпен бир уакытта жыналының бӛри бирге окладной листъ деген кагаздарга жазылады.

Торгай областның казактарының биргип ишен ӱйӱп сактауларының турасында (правила объ общественныхъ сѣнныхъ запасахъ въ Тургайской области)

Ӛр уакыттада бар жыганы кӱн кӧргени мал бола туруп казак калкы илгери уакытта малды калай асрап, калай сактауун кӧп кайгылап кӧп ойламайды. Кылышын сӱйрӧтӱп бир койан секилди кыс бола галса, толукгыган байлар бар малынан айрылып жыган тергенинен айрылып кангрып, ата баладан кыз анадан айрылып журт мыкты ӛбгерде калады. Жогарғы ӛкимдер кашаннан-ак казактың осундай напарлыктарын билип жандары ачып, жӛрдем ӛтӱди кӧнӱлдӧрӱнӧн тастамай жӱрӱши еди. Акрында 1893 жылда Торгай областың губернаторы казактың ести басты адамдарын жыйып, жыналган кӧптӱң кенеси менен Торгай областың казактарына илгери уакытка сактауга ишен ӱйӱгӧ тӛртип етти. Сол тӛртиптиң жӧнӱ жолу мунау.

I) Журтка тейиш мажбуриятлари.

§ 1. Кыс катты болуп журттуң бар пшени журт кысыла калса сактауга ўйгён пшеннен пшен берип, малды жуттан бўлмөн сактап журтка байда келтрў ўшўн, казналык алык—салыкты төлеў ўшўн калыкка биргиң пшен ўйўп сактауга буйрук болунды

§ 2. Биргиң сактауга-запаска пшен ўйгён кишлер ар кайсысына тийежек сыбага пшендери ар кайсысы жыл саин жўз путтан ўш ўйўм болганына ўйў береди.

Косумчасы: пшен шыкпайтын, пшен табу кыйын жердиң адамдары пшен орнуна, пшеннен ек осе көп етип камыс ўйёдў.

§ 3. Жердиң колгайна гарай запас пшенди олўлўкколь асты биргип, жа болмаса аул коль асты биргиң казактың кыстауда бир жерге ўйёдў.

II) Запас пшенди жыйу, бийлеу, сактау турасында.

§ 4. Запас пшенди биргип ўйгён кишлердиң санына гарай, кең кёдир калпа, су жетпейтин бийик жерге ўйў керек. Пшен ўйётўн жерди айнала биргиң пшен ўйгён кишлер бадорў орлайды; жана ўйгён пшенди оттан сактау ўшўн ордуң сыртын сабан мен жыртып тастайды, жа болмаса пшенди оттан сактау ўшўн баска бир амал етип болгансоң пшенди карайтын смотрительдиң колына тапсырылады.

§ 5. Биргиң пшен ўйгён кишлер өз аралырына ўш жылга биреуди сайлап уездный начальникке тагайындаттырып ўйгён пшенди кўтўп карап туратын смотритель койады.

Косумчасы: смотритель аурып калса, бир жакка кетип калса, жа тагдыр жетип блсе, пшенди карап коруп туруга журт смотрительге кандидат сайлайды.

§ 6. Жүрт сайласа кимдо кимниң мен болмаймы
деп айтуға иктіяры жок. Бул орунда турган кси
лерге бя неверин ақтаруға иктіар ерик бериледи, со
нуң ұшұн ұйгөн шпен турала жанатайлы бир жаман и
бола балса, смотритель оны баге әкимдердей жуапта аклады

§ 7. Смотрительдиң миндетиндеги иетер жиыу: а
әкелген шпеннің ұйрұп сактау; б) складка ұйгөн шпен
ди ширитұдеи сактау, оны жангарту, жа ширигеи шпен
ниң орнуна жаңа таза шпен салу; в) бау айтып жа бол
маса баска әкимдер аркылы бириккен кеилерге миндет
ти шпөндерин, жа болмаса ширик шпеннің орнуы
жаңа шпен ұйдрұ; г) колупа берген кнеге кимнің кан
дай бергенин, канша шпеннің ширик жангартылганын
канша шпен бар екинин жазып жыл сайын әкимдерге
билдрип туру. Жазу билетугун смотритьлдер бздбрұ
жазады, жазу билмейтугундардың осеп кисаптарын, смот
рительдердің айтулары боинша, аулнай старшина жазып
тапсырады.

Косумшасы: жазып туратын кнеголерди земскій н
шага алып уъздный начальниктар береди.

§ 8. Жыл сайын сн балмаса бир рет уъздный на
чальниктардың бздбрұ, жа болмаса бир чиновниги ұй
гөн шпенди көрұп кетеди: әр уакытта ұйгөн шпенді
карап туру шпенди ұйгөн кеилерге, аулпай старшинага
волостной управителге, сол участыктың мил доктырын
миндет.

Косумшасы: ұйгөн шпен турасында тапсырылатугу
осеп кисаптың калай тапсырылуу, кай уакытта тапсы
рылуў губернаторлың буйругунун боинша болады.

*III) Запас шпенди калай жынап, сактап тупкунды
жана калай осеп кисаптап туру турасында.*

§ 9. Жіирма карасы одан көп жалы барлар, би

арбасы 25 путтан запаска ўш арба пшен береди; малы 20 дан аз болса, он болса, 25 путтан ек арба пшен беради, баскалары бир бир арбадан 25 путтан береди. Осу калыпша § 2 параграпта айтылган шамага шеин пшен ўйўдў.

Косумшасы: Торгай ўезимен Иргизъ уезининг казактары жерлерине пшен аз шыгатын себепти пшенли аз ўйўдў: даўлетке гарай айтылганша жыналсада бир бир арбасының аурлыгы 15 путтан, еки арбасы отуз пут, ўш арбасы 45 пут.

§ 10. Ар ким бул 9-шы параграпта айтылган шамалы пшенди запаска берўге миндеткер; кимде ким бермесе, ол кеиден смотритель акша бидрўи алып, запас пшен ўйўтўи кеилермен келесўў боинша, запаска пшен алып косуга иктіарлы.

§ 11. Запаска пшен ўйўтўи уакытты жыл саин пшен ўйўтўи кеилердиг бадорў тагайындайды, тек ол уакыт 1-шы ноябрь айынан (каустан) кеш болмасын. Запаска беретин пшенди орнуна акелип ўй пшен беретин кеининг миндетинде; пшенли ўйгондо касында смотритель карап турады.

§ 12. Пшен шыкпаган жылы запаска пшенди сонг берўге мурсат болады; муну алу ўшўи пшен ўйўтўи кеилер биргип мал доктырына дурустаттырып уездный начальникке приговорь береди. Уездный начальникъ мурсат берип онын турасында губернаторга биддиреди.

§ 13. Запаска берилген пшенди смотритель бадўўи кнегесине жазады, жана ар пшен берген кеилердиг бадў бадорўнё кешкинтай кнегелерине сондай арба пшен алдым деп жазып береди.

Косумшасы: осу жазуларды казакша жазугада болады.

§ 14. Запасқа үйғон пшеница малдың жеуінен болдырмайтын сақтау үшін айнала салған орау керек, ал смотритель бұзарса, орау керектігін аршу керек, үйғон пшеницаның түбіндегі суған қоржау үшін, кар кетпестен бұрын пшеница үстіндегі жапқан қарды түсіру керек. Осы жұмыстардың бәрінде бірден үйғон кемелер истейді: бірер ол қиметке бармаса, онық орнына кеи жалдан ақшасын бармаған кеидің бидрүн береді

§ 15. Складқа үйғон пшеницаны ширитуден сақтау үшін әр жылда белгілі уақыт тағайындап, сол уақытта шириген пшеницаның орнына сондай таза пшеница салып, запасты жаңарту керек. Уездный начальник, мал доктыры, смотритель, ал болмаса басқа бір сол жердің әкімі пшеницаны тазарту керек деп, запас пшеницаны үйғон кемелер жаңартуға міндеткер. Запасқа ширік пшеница болса, смотритель тергеуге салады.

§ 16. Жыл сайын әр қим бағуғы бережек пшеницаны бергеи запас пшеницаны биткенсоң сол сағатында смотритель ауылнай старшинаға, ал болмаса волостной управителге билдиреді, булар мал доктыры мен уездный начальникке биялдиреді.

§ 17. Бүтін елде, ал болмаса кей бір жерлерде пшеницаның кыс қатты болып, кар үстіне муз түрып қалған шағы көп болып журт пшеницаны азайып қысылса, запастағы пшеницаны қарызға пшеница алады. Журттың кей біреулері қысылса, қарызға пшеницаны әр қайсысының керегіне қарай береді: журттың бәрі тегіс қысылса, қарыз пшеницаны әр қайсысының бергеи салған пшеницаға қарап шамалап береді. Запастан қарызға пшеницаны февраль айынан (кут) орте бермейді.

Қосымшасы: көршілес адамдардың пшеницаға керек болса қарызға пшеница сұраса, үйғон кеидің келісуімен беруге болады. Қарызға алған пшеницаны уақытындағы беретін пшеницаға басқа нәрсемен төлемейді.

§ 18. Запастағы пшеницаның қарызға жартысын беруге запасты үйғон бәрі кеидің ауылнай старшинаға тағайындырған приговоры керек; қарызға запастың бәрін беруге приговоры волостной управительге тағайындатыру керек. Ол приговорларды ауылнай старшинамен волостной управитель тағайындан уездный начальникке тапсырады.

§ 19. Қарызға алған пшеницаны үш жылдан қалдырмай төлеу керек. Алған қарыз пшеницаны дүрүс бидрүп алу смотрительдің, ол әкімдерінің 8-ніші параграфта айтылған кеидерге жауапкершілігі.

§ 20. Жыл сайын губернаторлар қанша пшеницаның бар екенін, қанша пшеницаны қарызға берілгенін есеп қисабан Министырлер Советіне сөйлеп турады.

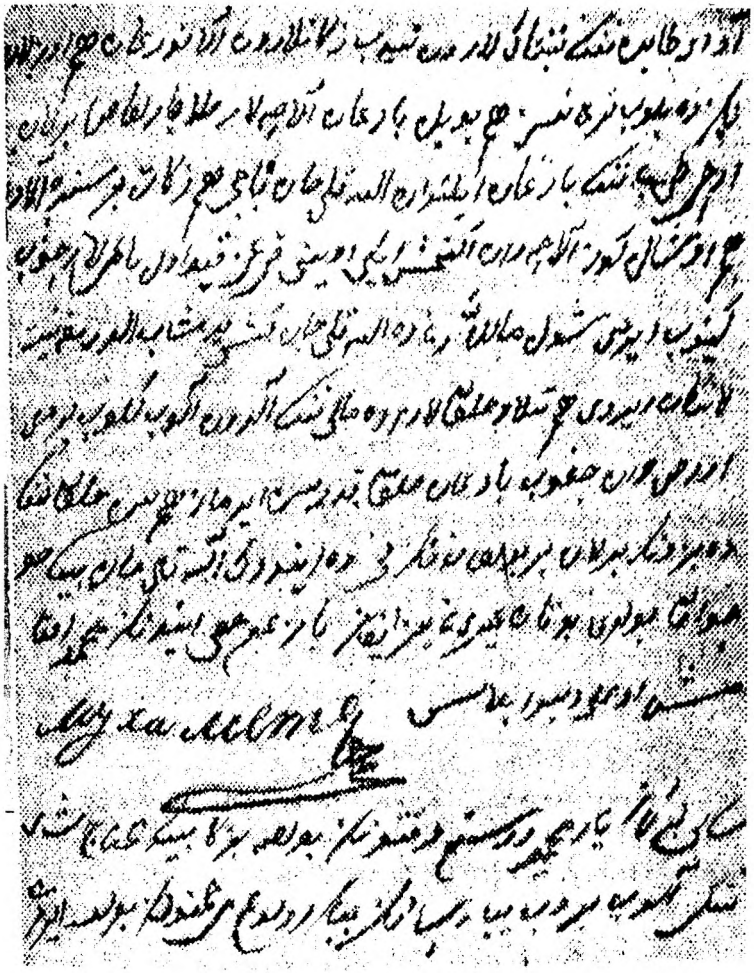
3.2 ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ НҰСҚАЛАР

1839 жылы Махамбет Өтемісұлының кіші жүз батырларына Хиуадан жазған сәлем хаты

Хұрметлу батырлар Баубек, Нәдіркұл, Сәли, Иармұхамед, Амантай баршаларыңызға бірдейін сәлемдерімізден соңыра истихфарларыңыз иолландырса алхамдилла сізнің дұғакүйлеріңізнің хамидінде уа бұндын соң бұ иылғы Хиуа барған сафарымыздан сағ саламат қайтұб келуге һәр сөзлерімізні Жарастан сұраб білерсүз уа һәм сізлерні өзім де көруге бек ынтызар болсам да иұртның жайсызлығы бірлән өзімнің артқы иағымның жайсыз ашуғышлығы уазара бара алмадым. Уа һәм өзім де бұ халықның ічінде тұра алмаймын қайтыб тез заман әскер алдындан барұб ханға иолығамын. Нечік де болса бұ иыл келмейінче қалмас. Егерде өзлеріңізнің жайларыңыз келсе Сәли ыстаршинаны бенге иіберүб алұңыз. Бән һәм сізлернің хабарыңызны күтүб алсам керек. Ушан халықларның ічінде һәр нечік Хиуадан әскер болмайдүр деб ойламаңыз. Егер орұс қазақдан қысаңлық болса бері қараб көчіңіз. Бар малыңызға назар халқы ғайри уалайат тие қоймас. Һәр нечік орұс орұс төреге хор болмаңыз. Һәм бүгінде Ғайболла ханның қолында біраз әскер бар адай табынның тентеклерүн тиұб, зекетлерүн ала тұрған. Һәм өзлеріңізде білүб тұрғансыз бұ иыл барған алачалар молла Жарылғас бірлән Очырты биінің барған еліпден Аллақули хан бажы һәм зекет бірісін де алмады. Һәм уа шол күз алашадан алтмыш екі үйні қырғыз Хиуадан батырлар чабыб кетүб ерді. Шол малларны да Аллақули хан кіші иұмшаб алдыруға ниетленген ерді. Һәм Тілеу халықлары да малының алдұн алұб әкелүб берді. Орысдан чығұб барған халық қадірсіз ермез һәм сен халықның да бізнің бірлән бір болғанұңызды айтдұқ. Аллақули хан бек хош жуақ болды. Бөтен ғайри не иазайын иазғучы іниіз Мұхаммад Өтеміш ұғлы дайұр білесіз.

Сәли бірлән Иармұхамед достым уақытыңыз болса

бізге бек мұхтаж шай шекер алұб берүб иіберсеңіз бек ұлұғ мархамадда болұр ердүк.

1845 жылы сұлтан Т.Саматовтың Н.И.Ильминскийге жазған хаты

Қадірмен сұлтаным Николай Иуанич

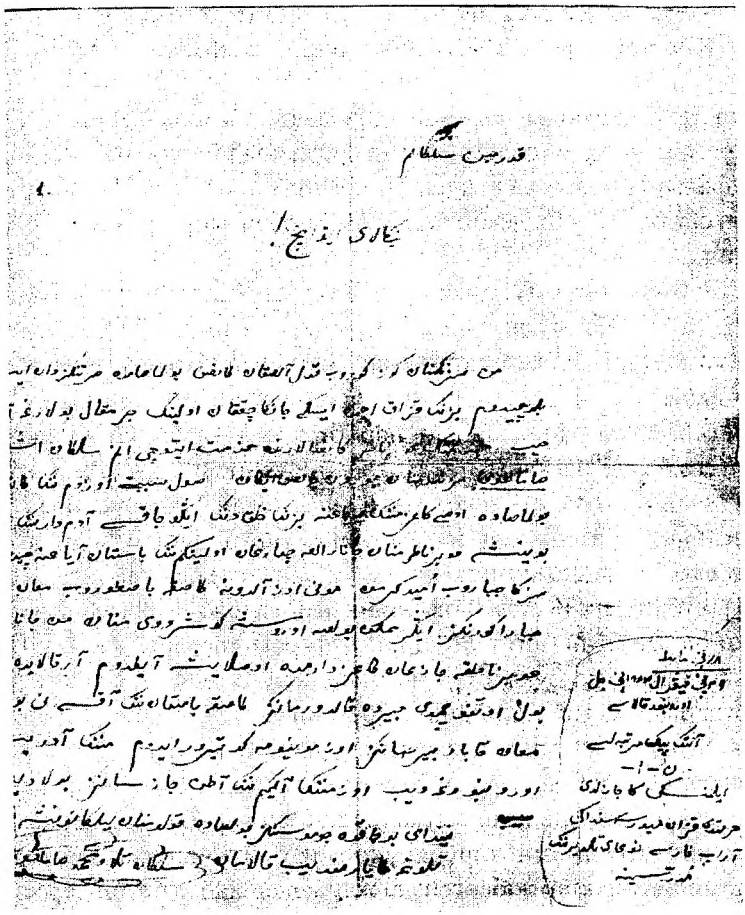
Мен сізіңменен көз көрүб қол алысқан таныс болмасам да сыртыңыздан есіте білучі едім бізнің қазақ ічінде ескі жаңа чыққан өлең жыр мақал бұларға әуес деб. Және менің губернатыр кансиларында хызмет етучі інім сұлтан Ешімжан Саматоф сізнің менен бұрын таныс екен. Сол себебті өзумнің танұсдұғым болмаса да осы қағазымның бір жағына бізнің халықдың игү жақсы адамдарының өтүнуі бойынча губернатыр менен жанаралға чығарған өлеңімнің бастан айағына чейін жазұб сізге жіберуб үмідкермін мұны өз алдұна тасқа бастұрұб маған Орынборға жібере көріңіз. Егер мүмкін болса орысша көшіруү менен мен жанарал губернатырға жазған қағаздарыма осылайша айтдұм әр қалайда менің бұл өтүнүчімді жерде қалдұрмаңыз. Тасқа басқанның ақысы на болса да маған хабар берсеңіз өз мойнұма көтерүр едум. Менің адресім Орұнбұрғ деб өзімнің әкемнің атын жазсаңыз болады ғой.

Нендей бұ жақда жұмұсыңыз болса да қолұмнан келгенүнше қызмет қылуға тайармын деб қаламын.

Сұлтан Тілеумұхамед Саматоф

18 март 29 феурал 1845 нчі жыл. Орынбор қаласы.

Аның бек мәртебелі Н.А.Илминскиге жазылды құрметді Қазан медресесіндегі араб, фарсы, ноғай тілдерінің мударисісіне.

قدر جین سلطام

۱.

بیکاری یدیچ!

197

1859 жылы Ақмешіттегі тілмаш Шаһмардан Көшербаевтың Н.И.Ильминскийге жазған хаты

Ұлұғ мансаблы уа биүк дәрежелү Николай Иуануич хазретлеріне дұғай сәлемлерүмні ирсал иолладүкім. Бағдүнде біз фақырұңыздан хал ахуал білмек тілесеңіз хұдайға шүкір есен сау бармын бұ демге че. Бұндан төбен әмір хұданікідүр. Амин.

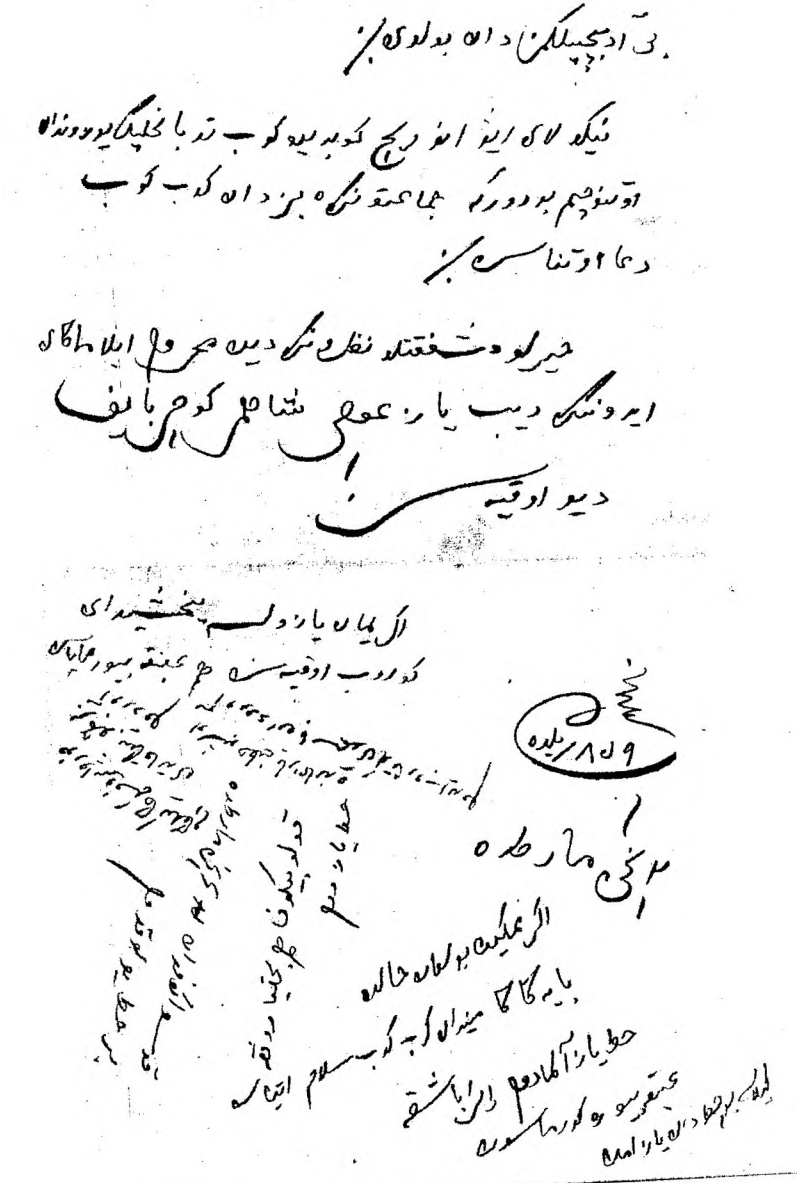
Мүбағда форт Пероускиге 6-нчы мартда барұб жетдүм есен сау % Қазақдар ғарызға күнүнде иігірмалаб келелер. Келүб кішінің башын қатыралар. Бек надан халықлар екен. Бір иарты бұт иарым анан да азғана нәрсеге Асмолофскиге келелер. Шол қазақларның һәр бірісінің ғарзасын күнде книгеге иазұб иатқаным % Николай Иуаноуич мұнда маған бек қиын тәржіме етмекке. Аның үчүн қоқан беклерүнен хат келеді фарсы тілі менен иазұлған һәм ғараб тілінде % Бірде түсүнүб болмай һәм танұб болмай аның үчүн бек уақ почерк бірлән иазалар % Асмолофскинің өзі азырақ фарсыча біле екен ол маған помогат етеді аның фарсы словары бар екен сонан қараб перауад етүб тұрмын һәм білмеген сөзлерні сартлардан сұраб % Форд Пероускиде һеч тансұқ хабар жоқ. Қоқан әне міне Ақмешітке атданұб келе жатыр деб қазақлар сөйлейді. Анұғұн һечкім білмейді. 17 нчі числода бір қазақлар түнде келе жатқанда көб от көрүбді һәр иерде. Һәм көб атның ізін көрүбді шоның бойұнча қазақлар өз арасындан бір кіші жіберген еді жау мекен иайса бөтен нәрсе мекен деб. Жіберген кіші әлі келген жоқ мені қармақшы деген иағни №2 фортдан Форт Пероускиге келе жатқанымда қазақлар бек қорқұтды жолда қоқанлар жиұлұб жатыр деб. Анысы бекер екен есен сау жетдім фортқа % Бикмароф II нчі мартда чығұб кетді писмоводител Қарлоф илә тез Асмолофски Қазалыға ел текшерүб келуге жолланұрға тұр. Орнұна мені қалдұрады білемін % Сізнің берген вопрос қағазыңызға әлі һеч бір қарақалпақ халқынан һеч бір хабар жазғаным жоқ. Ақмешіт такрасында қарақалпақ жоқ екен

% Қазалыда бізнің Руссиа мемлекетіне көчүб біраз ауыл қарақалпақ бар екен. Шолардың өзінден егер Қазалыға бара қалсам иазамын құдай биұрса % Мен олар бірлән сөзлешүб қараған едүм тіллері қазақ кібік айұрұб бола тұрған түкіл % Әйтеуір иазудың ижтиһадындамын %

Николай Иуаноуич ғайыбқа биұра көрмеңіз Уралски укрепленіеден хат иаз деб едүңіз иаза алмадым іш асығыш болұб % һәр не болса да ғайыбқа биұра көрмеңіз биәдебчілігімізден болды %

Николай Иуаноуич көбден көб тәубенчілік иүзүнден өтінүчім бұ дүрки жамағатыңызға бізден көб көб дұғай өтінесін % Хайрлұ уа шафағатлұ назарұңыздан махрұм етмегей едүңіз деб иазғучы Шаһмар Көчербаеф деу оқисыз. 1859 иылда 20 нчы мартда. Егер иаман иазұлса иахшыдай көрүб оқисыз һәм ғайыбқа биұрмайсыз. Форт Пероускиге келкеч бір жұмға бек қатды ауырдұм үшбу хатны иазғанда аурудан басымды көтерүб едүм.

Косфакофдан 6 нчы мартда бір хат иолұқдұм Құлұбекоф һәм Бахтиарофқа хат иаздұм. Егер мүмкін болған халде Байекеке менен көб көб сәлем айтасыз хат иаза алмадұм. Дара башқа ғайыбқа биұра көрмесін. Келесі почтадан иазамын.

1859 жылы Н.И.Ильминскийдің Ақмешіттегі оқытушы Самреке дегенге жазған хаты

Айналайын чырағым сүйікті Самреке

Сіздің хатыңыз келуб қолыңыздың иазған харфлерін көзум көруб сау саламат тұрған хабарыңыз құлағым қануб болған соң бекүрек қуанұб тұрмын. Сіз мен міскінді ұмытпаған екенсіз хұдай тағала өзүңізді ұмұтұб хайырынан қалдырмасұн амин. Сізден хат жолұқпас бұрұн да мен һәркім туры келсе хабар жиуға тырысыб едум. Енді өзүңіз тіліңізден есітіб білдум. Қалды қазақчылық көкірегіме тамырын алұб тұрғандығын өзүңіз білесіз ғой. Енді сізден қазақ балаларынан қанча иас бала оқиды екен ағайындары орұс оқуынан өзлеріне файда болұрын сезе ме екен. Сізден оқұй тұған қазақ балалары жазуға жақсы көңілдерін салұб тұра ма екен. Егерде даланың сыртындағы чын қазақ өкімдердің бұйырғанына көнуб сізге балаларын бергүсі келмесе арасынан жарлы жақұбай бар чығар солардың балаларынан жиыб алұб оқутұб қарасаңыз екен. Бір байғұстың баласын қайғұрмасын білемін соңында бұлар оқыб жазу білуб ақыл жиыб жеткенін көруб жұрттың өздері оқуға көңіл салмаспа екен. Сонан соң балаларды оқутуға не түрлі кітабдарыңыз бар. Орұс балаларына тиүсті азбукалар бар болсада қазақтың көңүліне ұқсамаса сіз ауел баста тасқа бастұрған кітабдардың харфлерін білдүргүнче қолменен жазатұн харфлерді көрсетуб жазу жазуға үйретүңіз. Қазақ балаларының қолында тас тақтасы болсұн. Олар тақталарына сіз айтқан орұс сөздерін жаза жаза оның соңында орұс жазуын да білүр. Көб орұс сөзүн де көңлүне алүр білемін. Тағы да сізге білдүремін жанарал менім сапарымнан қайтқаннан соң биұрды дала ічіндегі мектебдерде оқұйтұғұн қазақ балаларына орұс тілін білдүруге тиүсті бір кітаб жасаб қара деді. Онан соң көб уақыт өтді де жақсы нәрсе қолұмнан келген жоқ. Не үчүн десеңіз сөз де білдүрсем керек правилоларымызды да жазсам керек тағыда қазақтың өздерінің тілінің түзүгіне теңдестүрүб

ақылдарына жақын қылыб бекірек білүмді болсұн деп нече тырыссам да болмайды. Имді бұлай жасағұм келеді әуел бастаб орұс түзүгін һәм сөздерінің өзгерудерін пример менен білдүремін. Оны жазұб бітүрген соң нече қысқа ғана расказ орұсча жазұб қазақша көчүрүб қойамын. Онан не болұр әлі алды болса да түрлүче жазұб қарасам көңілүме жақсы көрүмбейді. Жа сөздердің файдалысұн қойұб керекпесін жаздұм деб болмаса бір түрлі правила үчін аз маз бір екі жаңа сөз жазұб правиланың мәнісін білүб жеткүзүрдей жоқ көрүб көкірегім тынұш болған жоқ. Өзім кемиссиенің мектебінің орұсча білмеген қазақ балаларына кірүб оқытұб ол уақиғадан алыб ісімді бітірейін деб ойлаб едім оны да қойдұм. Ондағы учителдер менім араларына кіргендігімді жақсы көрер ме деб және тағы сізден лұқсат болса айтайын қазақ балаларына түрліче оқұтқаныңда қазақ тілі арасына ноғай сөздерін тығыб бұзбаңыз. Оларға да сондай үйретіңіз қазақ тіліндегіче. Ноғай тілінде чечендік жоқ төркін жұртын басынан айағына шейін чығыб келдүк. Оларды тапқаным жоқ қазақ тілінде не тілесем көкірегімдегісін білдүруге жетерлік сөздер бар ғой. Олай болса нечүк ноғайшаға аударұб бұзайын. Жақсыдан жаманды жасаудың көб мәнісі болмас білемін өзүңіз менен де артұқ білсеңіз керек. Бүгінге чейін Плотников Криженский менімен бірге тұрады деб сізді естіб жақсы деді. Өзүңіз білмесеңіз Көчербаеф менен сіздің орныңызға Алтұнсарин менен Саматоф мұнда тұрады. Түрткічілік құрұлұб бұрұлмайды имді сіздікіндей бір мектепті Торғайда жасайын деб тұрады. Губернатор Петербурғқа кетді жанарал мұнда да бір күн сау болыб бір күн сырқат жатады. Ақмешітке бір поп қызы мен барұб еді оныңменен жолұқсұб білүсдіңіз ме. Қалай барғандарын жазұңыз Көчербаеф тақырыбты көб жақсы сөз маған айтды сізден тілеймін жазұңыз. Имді сізге сәлем жүртүб бітүрмек керек жоғса поштаның сағаты озар. Хызметкеріңіз Николай Илмински. Декабрдің жетісінде жаздұм. Жаңа жылың хайырлы болсұн.

آینلاین چراغم سویوکلی صابره که

سزد تنك حصلنكز كيلوب. قولنكزدنك جاوغان خرمتمزن كوزوم كوروب صاو صلامت
تورغان خبرنكز قولاغم قانوب بولغان صونك بمكريك قوانوب تورمن سزمين مسكندى
اوصلياعان ايكانسز خودای شفلا اوزنكزدى اوستب خايرنان قالدورماسن آمين سزد تك
سزد ٥نه خط جولقياس يورون دا مين هر كم تورى كيلسه خير جيوغا ترسب اوزم ايندى
وزونكز تلنكزد ٥ن ايتب بلدوم قالدى قزاقچلق كوكر٥كه تامرن صالوب تورغاندمن اوزنكز
بلهسزمى ايندى سزد ٥ن قزاق باللارنان قانچه ياس بالا اوتيدى ايكان آعايندارى
اوروس اوتونان اوزد ٥رنه نايده ٥ بولورن سيزه ٥مه ايكان سزد ٥ن اوتيوطورمن قزاق باللارى
جاوزغا جاقسى كونكلد ٥رن سالوب تورامز ايكان ايكارد ٥ دالانتك سرطندا عى چن قزاق اكم
د ٥ردتنك بيوغانتا كونوب سزكه باللارون بيركوسى كيلماسه اراسنان جارلى جاقوباى
بارچمار سولاردتنك باللارنان جيوب آلوب اوقطوب قارامانكز ايكان بربايغوستنك
بلاسن قايخورماسن بلمسن سونتكندا بولار اوقب جازو بلوب آقل جيب جيتكانن
كوروب جورطمتنك اوزدارى اوتوعا كونتكل سالماسن سونتك بللاردى اوتوعا نى
تورلى كطايدارتنكز بار ايكار اوروس باللارنا تيمستى آيوكالار بار بولساد ٥
قازاقتنك كونكلنه اوخسامامسه سز آوولى باستا . تاسقا باسطوريغان كطايدارد تنك
حرغلمرن بلدور كوتيچه قولمينان جازاتون حرغلمردى كورمسطوب جازو جازوغا اصراطونكز
قزاق باللارتنك قولند ٥ طاس طاقداسى بولسون اولار طاقطالارنا سزآيتكان اوروس
سوزد ٥رن جازا جازا اونتك سونتكندا اوروس جازوندا بلورکوب اوروس سوزون دا
كونكلنه الورىلمسن طاعى دا سزكه بلدور ٥من جنارال ميتم ساپارمنان قايتقانتان صونك
صورهى دالا ايچندا كى مكطايدارد ٥ اوتيتومن قزاق باللارنا اوروس طلن بلدوروكه
تيمسطى بركتاب جاصاب قارا ديدى اونان صونك كوب واقت اوتتى د ٥ جاقسى نارسا
قولمنان كيلكان جوق نى وچن ديسه نكز سوزد ٥ بلدورسم كيراك پراشولارامزدى
دا ر جازسام كيراك طاعى دا قزاقتنك اوزد برنتك تلنتك توزركنه تينكداسطوروب
اقلدارنا جاقن قلب بيكرلوك بلوبدى بولسون ديب نيچه طرمساندا بولمايدى ايندى
بولاى جاسام كيلدى آر٥ل باستاپ اوروس توزوكن هم سوزد برنتك اوزكيرود ٥رن
بريمبرمينان بلدور يمن اوتى جازوب بتوركن صونك نيچه قسقا هنه راسكاز
اوروسچه جازوب قزاقچه كوچروب قويمسن اونان نى بولور آلى آلدى بولسه دا

تورلوچه جازوب قاراسام کونتکلومه جاقسی کوروبمیدی جا سوزدەردننك فایدالسون
قوصوب کیراکچەسن جازدوم دیب بولماسه برتورلی پراتیلا وچن آزماز برایکی جنکا سوز
جازوب پراتیلانتك ماسن بلوب جیتکوزوردەمی جوق کوروب کوکرەکم طنوش بولغان جوق
اوزم کاتیسیه‌نتك میکتبنتك اوروسچه بلمیکن قزاق بالالارنا کروب اوقدوب اول واقیعادەن
آلب ایسمدی بتره‌ین دیب اویلاب ایدم اونی دا قویدم اوندای اوچیتیلدر مینم آرالرنا
کرکیندکەدی جاقسی کورمه دیب جانه طاغی سزدەن لوقصات بولسه آیتاین قزاق
بالالارنا تورلچه اوقت قاتکدا قزاق تلی آراسنه نوعای سوزدیرن تغب بوزباتنکز اولارعادا
سوندای اورەتتنکز قزاق تلندەکچه نوغای تلندە چیچەندك جوق تورکن جورتن باسنان
آیاعنه شیین چغب کیلدوك اولاردی طاپقانم جوق قزاق تلندە نی تلەسم کوکراکمدەکسن
بلدروکه جیترلك سوزدیر بارعوی اولای بولسه نیچوك نوعایشاهه آوداروب یوزاین
جاقسدان جاماندی جاصاودنتك کوب ماتسی بولماس بلمسن اوزونکز مینان دا آرتوف
بلسەتنکز کیراك بوکتکه چین پلوتنیکوف کریجانسکی مین مەن برکه تورادی دیب سزدی
ایستب جاقسی دیدی اوزونکز بلەمساتکز کوچیربایوف مینان سزدنك اورتونکزغا آلطون
صارین مینان صاماتوف موندا طورادی تورطکچالك کورولوب بورلمایدی ایمدی سزدکندای
بر مکتپتی تورغایدا جاساین دیب تورادی کمپرناطر پیتیربورغقه کیتدی جنارال موندا
دنبر کون صاو بولب بر کون ضرقت جاتادی آق مصجد یکه بر پوپ قزق مین باروب
ایمدی اونتك مینان جولقسوب بلوسدنتکز مه قالای یارغاندارون جازونتکز
کوچیربایوف تاقیتی کوب جاقسی سوزمنان آیتدی سزدین تلەمن جازونتکز ایمدی
سزکه صلام جورظب بطورمەك کیراك یوعه پوتمعدانتك صفه‌تی اوزار حضمتکیرتنکز
نیکولای ایلمینسکی دیکابردنتك جیتسندە جازدوم جاتنکه جلتنك حایرلی بولسون

1860 жылы 6 июльде Шыңғыс Уәлихановтың баласы Шоқанға жазған хаты

Сүйікті ұғлым Мұхамед-Ханафия һәм Әбілмақызанға дұғай сәлемлерімізді ирсал иолладық. Бізден хал сұрасаңыз алхамдилла сағ саламатмызлар бу демгече, мұндан әрі әмір алланікідур.

Сіздің апрелдің 14-інде жазмыш мүбарак сәлем хатыңызды майдың 27-інде жолұғыб баршаларымыз шад олдұқ. Алхамдилла ахырының хайырын берсүн.

Бұл сәлемден бұрын Карл Казимирович екі сәлем біздерге жазыб сіздің хақында бек қуандұрды. Әуелі Петербордан бір жанарал бір сенатордан қағаз алұб сенің хақында Густав Иваноуичке беріпті бұлар өзіңе сәлем жазған екен сен газитке жазылмақ хақында айтқан екенсің. Карл Казимироуич газетті алатұғұн кісілерді һәрбір дуаннан дайарлауға азабтаныб жатыр. Өзі барша жамағатлары илән Байанауылдан Қарқаралыға кетті. Жақыб пен Мұқанға сенің сәлем хатыңды көрсеттім. Олар саған керек нәрселерді жимақға жаһаттаныб жүр.

Қарындасың Рахианы майдың айағында күйеуіне ұзатдық. Құдай тағала алды-артын бақытты қылыб хайырын берсүн. Өздеріміз үшбу күнде дуаннан елге қайтбақға тұрмыз. Военнай губернатор келіб ревиз қылыб һәм бізге Ғафарға, Табай баласы Тастенге сайлау қылдырыб барша жұртдар бір иттифақда болұб үшімізді алмастырмайынча өз орұндарұмызға қойдылар.

Қайтуда бригаднай /генерал/ Волков сәлем айтты. Адиутант Нестерев Кури сәлем айтты және біздің тойға дуанға полковник Майдел келді. Сіздің жақсы болғаныңызға һеч шама жоқ шад сізге қарағанда бек ыхласты көб сәлем айтды. Қашанда тілектемін ұзұн ғұмыр мен бақыт бермекні деді.

Өзімнің саған уәде берген жылында бір жібермек ақшаларымды дайарлаб қойдым. Бірақ хұдаға тапсырдым

жақсы жүр ішкілікден сақ бол егер де бір үйренсең қайтыб құтылмақ қиынды.

Ғаббас ұлы Шеспені білесін бе Мақының портретін есендік болса тез жіберіңіз. Жалқаулық қылма, уақытың болса сәлемді біздерге көб жазыб тұрғайсын. Жырақ жерден жақын көңіл деген.

Адиутант Соколов Клименко һәм Кривоногов көб сәлем айтадұр. Өткен қыс күні февраль айында Омбыға бардық жанарал-губернатор бек құрмет қылды сізді көб мақтады хұда ғұмыр берсе көб алысқа барұр деді.

Мұса Шалғынбай біздерді благородное собраниеде жанарал губернатор бек зор қонақ қылды. Барша төрелер жиылды һәм музыканттарды шақырды. Анда адиутант Фридрихе білән таныстым. Бұ күнде жанарал губернатор Алматы Қапалда июннің айағында қайтбақ және хұда есендік берсе егер де мүмкін болса ақсүйеклікні иағни кназдықты іздеб қараңыз. Бекер қараб жатбағайсыз, өздеріңізге жақсылықты іздеңіз. Бұ істі көбтен көб табсырамын және біздің диплом бек ұзады, қолға тимеді. Оны сұлқ білдіруге мүмкін болмас па екен және Тарханға, муфти Задаға, Хисамеддин Шашабайға, мистр Жәңгір ханның молласына шоқ сәлем айтыңыз, егер де бар болса.

Мақының сұраған пойас дегені не нәрсе екен оны бізге жазыңыз. Бұқаш Мұсабай екісі бізге екі рет сәлем жазған. Бұрынғы жазған сәлеміне жолықбадым, соңғысына жолықтым. Жиырма сегіз күнде менің қолыма тиді. Егер де рас болса падша хазреті аларға бек көб инғам берген. Хорунжи шенін, алтын медаль, әр қайсысына 6 мың теңге ақша, жанына еріб барған жолдастарына және инғам күтіб тұрамыз дебті.

Мұса мырзаға мен айттым Шоқан айтты ақшадан болмаса да жылудан болды деб. Бек қызарыб ұйалды ол айтты бір қытайдың паруазы бар екен маған бермеді сізге алыб кетті деді мен айттым маған да берместен Петерборға өзі бірлән алыб кетті дедім. Онан соң көңілі хош болды.

Мен өкпе қылған едім атасынан бізді кем көрді деб ойлаған едім. Егер де өзі алыб кетсе бекер кінәһ қылған екенмін деб пұшайман болды. Хұда бұйырса биыл сізге көб ақша жібермек уәдесі бар. Және маған жазыңыз Петерборда қандай адамдардан өзіңізге дос, жар кісі таптыңыз. Сәниар анда барды ма. Осипке сәлем айтыңыз сізге жолыққандай болса. Және Мақы сізді таныды ма сұрамайынша яки жоқ ба. Екі Махмұд бүгінде бізде қонақта егер де Петерборда оқитын бір жер табсаңыз жақсы болар еді.

Мұнда сіздің хақыңызда жазған газетті бек мақтайды полковой Шишкович. Сен туралы маған сәлем айтыбты қуаныш қылыб және Қасым баласы Көшек сұлтан поданлық сұраб мұнда келген мен военнай губернаторға жолықтырдым. Алар жанарал губернаторға мағлұм қылды. Егер де қабыл қылса хабар бермек. Банабан тез Омбыға өзім бірлән алыб барсам керек және Саржан баласы Қошқарбай Катенин жәрдемі бойынша падшаһ хазретіне кетті. Һәм Мұқан сұлтан би Бірімжан деген баласы бірлән аларны анда иншалла көрсеңіз керек және форт Перовскидің қасындағы елдерді һәм керуенді қоқандықтар шауыб талаб алыб кеткен. Анда Кенесары балалары бірге ерміш және өздеріңіздің есендіктеріңізді көбірек жазыб білдіріб біздерді қуандырыб тұрсаңыздар ақшаны да көбірек жіберермін. Егер де аз жазсаңыз ақшаны аз жіберемін. Дайу һәрдайым хұдадан есендіктеріңізді тілеб жазғушы атаң сұлтан Шыңғыс Уәлихан ұғлы.

P.S бір шеркештің күмісті шашкесі керек. Иінге арта салатын белбеу мен ақшасын хұда биұрса жіберермін.

شنشبر والیحنا نوشتنك وفلی شوقاندا ۱۸۱۰ حلی

۱ پیولد ۵ جازمان حاتی

سویوکلی وفدم مکاسد خانافیا هم آبل ماقجانیا دوعای سلاملارمزدی ایرسال ایلادی
یزد ۵ن حال سوراسانکز آلحمدلله ساغ سلامتمزلار بود ۵مکاچه موندان آری آمر آللانکدور
سزدنك اپریلدنك ۱۴۱۰ جازمش مبر ۵ك سلام خبدنکزنی مایدنك ۲۷ سند ۵ جولوعب بارشا
لارمز شاد ولدوق آلحمدیللا آخرتنك خایرن بیرسون

بول سلامدین بورن کارل کازیمیرو ڤیچ یکی سلام جازب سزدنك خاقندا ایپك قواندوردی
آوکی پیش بوردان بر جنارال بر سیناتوردان قاعز آلوب سینك خاقندا بۆستاوۆ یۆانوۆیچکه
بچرپش بولار وزنکه سلام جازمان ایکان سین کازینکه جازولساق خاقندا آیکان ایکانسن
کارل کلزیمیرو ڤیچ کازینتی آلاتوعون کسلیمردی هرسر دوانشان دایارلاوعا آشابتانب جاطلر
اوزید بارشا جماعتلاری ایلان بایان آولا قارقارالما کیتتی جاقب پین موقانما سینك
سلام خاتنلغدی کورسه تم آلار سفان کیر ۵ك نرسلمردی جیماقدا جاهاتتانب جور
قارندا سنك راحیه‌نی مایدنك آیاعندا کرویۆکه وزاندوق حد ابر تمالا آلدی آرتن
باحتی قلب خیرن بیرسون

وزدیر مز وسیو کوندہ ۵ دوانشان ایلکه قایتیافما تورمز ژایتای عمیرناطر کیلب ریژیز
قلب هم بزکه عاغارعا طلبای بالاسی تاستهنکه صایلاو قلدرب بارشا جورطلدار بر پتیقاقدا
بولوب وشمزدی آلماسترمایتچه وز اورودارمزعا قصد ولار

قایتودا بریکاد نوی[عنارال] ژلکوف سلام آیتتی آدیوتانسه نیستیروف کوری سلام آیتتی
جنه یزدنك تیخما دوانما پولکو ژنیك مایدل کیلدی سزدنك جاقسی بولهنکزما هیچ شاما
چوق شاد سزکه قاراعاندا ایپك تحلاستی کوب سلام آیتتی قاشاندا تلمکتمسن وزون عومر
مین بحث بیرماکتی دیدی

وزومنك ساعان واد ۵ بیرکان جلتدا بر جیمرمیك آقشالارمدی دایارلاب قیدم براق حودا عا
تاپشردم جاقسی جور نشکلکتمسن ساق بول ایکاردا بر ۵رہ ۵نسه نك قایتب قوتلساق قیمیندی
غابیاس وعلی شه سهن بله سنمه ماقتنك چوقطریتن ایسه ندك بولسا تیز جیمرینکز جالقاولق قلما
واقتنك بولسا سلامدی یزد یرکا کوب جازب تور هایسنك چراق جیرد ۵ن جاقن کونکل دیکان
آدیوطانت سوکولوف کلیمه‌نکو هم کریژانوۆف کوب سلام آیتاهر

اوتکان قس کونی غیۆرال آیندا اومیما باردوق جنارال عمیرناطر بیك خورمت قلدی سزدی
کوب ماقتادی خودا غرس بیرسه کوب آلسقا یارور دیدی

موسا شالغنبای یزدیردی یلاگیرادی سوبرانیمدا جنارال عویبرناطلر بیک زور قوناق قلدی بارشا
تور٥لر جیلدی هم مو تیکانتدا ردی شاقردی آندا آدیوچانت فرید ریحس یلمن تانسطم بو کوند٥
جنارال عویبرناطلر آلتاتی قاپالدا بیوننك آیاغندا قایتاق جنه خودا ایسه ندك بیرسه مو مکن بولسا
آقسوکلکتی یاغی کناز قطی ایزد٥ب قارانکز بیکار قاراب جاتماغایسز اوزه یرنکزکا جاقسلقتی
ثزد یکز یو ٹستی کوتمن کوب طایسرامن جنه یزد نك دیهلوم بیك وزادی قولدا تیمدی
اوتی سولق بلدروکا مو مکن بولماسها ایکان جنه ترحانجدا موفتی زاداما حیسامید دین شاشایایدا
مسطر جانکز خانتك مولا سنا شوق سلام آیتنکز ایکاردا بار بولسا

ماقتنك سوراعان پیاس دیکاتی بی نه رسه ایکان اوتی بزکا جز نکز بوقاش موسابای ایکسی
بزنه ایکی[رو٥ت] سلام جازعان سلامنه جولقبادم سو نغسنا جولقتم جیرما سیکز کوند٥ مینتك
قولدا تیمدی ایکاردا راس بولسا پادشا٥ خزوتی آلارعا بیك کوب یشمام بیرکان حارونجی سینین
آلتن میدال عر تایسسنا آلتی منك ته نکه آقشا جانینا ٥رب یارعان جولدا استار نا جنه انعام
کوتب تورامز دیوتی

موسا مرزاعا مین آیتتم شوخان آیتتی آقشادان بولسا سادا جلودان بولدی دیب بیك قزارب
ویالدی اول آیتتی بر فتایدنك پاروازی بار ایکان ماعان بیرمادی سزکه آلب کیتتی دیدی مین
آیتتم ماعان دا بیرمه سته ن پیتیرمورعا اوتی برله ن آلب کیتتی دیدم ونان سونك کنلغلی خوش
بولدی

مین رکبه قلمان ایدم آطاسنان یزدی کیم کوریدی دیب ویلاعان ایدم ایکاردا وزی آلب
کیتسه بیکار کنه قلعان ایکانمن دیب پوشایمان بولدی خودا بویرسا بیل سزکه کوب آقشا جیبرمك
وادیسی بار

جله ماعان جازنکز پیتیرمورد ا قاندای آدامدار دان اوزونکزکه دوس جار کسی تایتنکز سانیار
آندا باردی ما اوسیپونکه سلام آیتنکز سزکه جولقاندای بولسا

جنه ماقی سزدی تاتندی ما سوراماینشا یاکی جوقیا ایکی ماخمود بوکوند٥ یزد٥ قوناقتا
ایکاردا پیتیرمورد ا اوتیتن بر جیر تایسانکز جاقسی بولار ایدی

موندا سزد نك حاقنکوزدا جازعان کاز٥تتی بیك ماقتایدی پولکوڑای شیشکو ٹیچ [سین تورالی]
ماعان سلام آیتتی قوانش قلب جنه قاسم بالاسی کوشه ك سولتان پردانلق سوراب موندا کیلکان
مین ژاینشای عویبرناطرعا جولقتردم آلار جنارال عویبرناطرعا ماعلوم قلدی ایکاردا قایل قلسا
خابار بیرمك یانابان تیز وبنا وزم برلمن آلب بارسام کیراك

جنه سارجان بالاسی قوشقارلری کاتینین جارده‌سی بوینشا پادشاه حضریتنه کیتمی هم
وقان سولطان بن برمجان دیکان بالاسی برلهن آلارنی آندا اینشالا کورسینکز کیراك جنه فورط
پیروفسکیدنك قاسندای ایلده‌ردی هم کیرواندی قوقاندفتر شاوبطالاب آلب کینکان آندا کینیصاری
بالالاری برکه ایرمش جنه اوزدیرنکزدنك ایسه ندکنمرنکزدی کیمه‌ك جازب بیلدرب بزدیردی
قواندرب نورسانکزدار آتشانی دا کیمیك جبهه‌رمن ایکاردا ازجاوصانکز آتشانی آزجبهه‌من
دیو هر دایم خوداداان ایسه‌ندکنمرنکزدی تلهب جازغوشی آطانك سولطان شنفس والیحان
وولی بزم بز شیرکشتنك کومسه [illegible]
خودا بیورسا جبهه‌رمن

1860 жылы 9 августа Шоқанның әкесі Шыңғысқа жазған екінші хаты

Сіздің мүбарак намаңызды иулдің 6-да жазған жолығыб көб шад болдым. Көбтен хабар алмағанға хафа болыб тұрыб едім. Иншалла сіздер сәлеметтіктеріңізді жіберіб тұрсаңыз көб жақсы болар еді. Бізден хал ахуал сұрасаңыз алхамдилла сау саламат деб білесіз. Мақыжан һәм саламат ол бұ күнде дачада тұрады. Пойұс дегені кәмәр белбеу ләкин аңа еш ләзім жоқ бекер жазған.

Петерборға келгеннен бері өзімнің халімні бұрынғыдан жақсырақ көремін. Һауасы маған жақсы жағымды болды. Оны мұнда ашна болған ұлұқтар һәм военной министр хұб біледі Барон Ливен деген жанарал граф Толстой сенатор Лубимов уа ғайри ұлықдар. Бұларға асқа барыб жүремін ләкин бұ күнге шейін Бутовқа уа Гулкевичке барғаным жоқ. Ондайлардың һәммасымен ашналығым бар бәлки ғайрыларымен достығым бар. Өзім һәм бірнече кітаб тасанниф қылыб жатырмын. Газетлерде менім хақымда көб жазған еді есіткенсіздүр.

Өздеріңіз жүрерде маған бұйырған едіңіз ақшаның қанча чыққанын жазұб тұр деб. Һәр нечік сіздерге жалған айтыб болмас. Әуелгі жыл білмеген шаһар көбірек чықды. Киім қылдырдым, форма сатыб алдым, көйлек дамбал, падшаға представит еткенде, ұлұқтарға асқа барғанда каретамен жүрмек керек. Һәр нечік бұ күнде һәм чықты жалование формулиар список келгенше берілмейді качан келерін хұда білсін.

Бірнече күн ақчасыз отұрыб көб хажалат көрдім. Өзүңіз білесіз бұ шаһарда ақчасыз адам аштан өледі. Әзер әзер екі жүз теңге займға алдым. Енді бұ хатты алғаннан кейін азырақ ақча жіберсеңіз жақсы болар еді. Мен сіздерден сұрауға ұйаламын, сұрамай болмайды, борыш қылсам мұнан да жаман. Егер де һәр айда жіберіб тұрсаңыз жақсы болар еді һәм аз шығар еді. Көб ақча қолда болса көбірек чығады.

Мұндағы мұсылмандардың біріне сөздесіб сіз айында оған жіберсеңіз айында маған беріб тұр деб жақсы болар еді.

Мұса әкем ақча жібере ме жібермей ме хұда білсін. Ол өзі бір ғажаб адам мен өзім одан сұрамаймын. Һәр нечік бұл хатты алғаннан кейін біраз ақча жіберсеңіз жақсы болар еді арамыз алыс мұнда аз кечіксе хал хараб.

Орынбордан чыққан сұлтандар бір жұма болды мұнда келгеніне. Мұқан сұлтан бәріне председател бір писмоводител бар атын ұмыттым һәммасы сегіз тоғыз кісі падшаға бүгін көрісетұғын күн. Пристав болыб келген Плотников деген председателінің товариші переводчигі қазақ төресі афисер Алмұхамед Сейдалин. Жақып оны біледі Ахметтікінде көрген. Башкен ханұм сәлем айтыбты. Апама, балаларға, барча ағайындарға сәлем айтарсыз. Жақыпқа сәлем егер Жақып Омбыға барса сурет қылыб жіберсін.

Сіздің дворянски кназдық хақында өзіңіз арқылы хлопотат етсеңіз дұрыс болар иа облостное правление арқылы Карл Казимироуич бірлән ақылдасыңыз(на основании указов 1746-1776 г. марта 14 1884 г. февраля 22). Сонда қазақ хандарының әуледіні кназ қылмаққа қосқан. Ләкин происхождениесін анық көрсете алмағаны үшін 1804-жылдан бері ноғайларға кназдық берілмеген. Егер сіздің свидетелствода дворяндық дұрыс көрсетілсе кназдық сұрасаңыз һәм болады. Законге тура келеді.

Орынборға губернаторлыққа Бизақ деген жанарал баратын болды. Орынбор қазақтарының облыстық губернаторы Григоревбен мен қыс күні ол Петерборға келгенде көб дос болдұқ, ол маған келіб жүрді. Адресті мұндай қылыб жазсаңыз иншалла тисе керек.

Мой адрес: В Кавалериское отделение, Департаменте Ген штаба. Ұғылыңыз Мұхамед-Ханафия Уәлиханов.

سزدنك مباركنامه‌كزى يبلدنك ٦ سندا جانجان جولجب كوب شاد بولدم
كوتمن حاضر آلماغا حاضا بولب توب ايدم اينشالله سزده سلامتكزدى جبهرب تورسانكز
كوب جاقسى بولار ايدى بنده‌ن حال احوال سوراسانكز الحمدلله ساو سلامت ديب بلديز
مانجان هم سلامات اى بوكوندە دلهادا تيرادى پوس ديكانى كلمار بيليور لكين آنكا
ضرى لعنم جوق بيكار حاجان

پنجيرورغا كيلكنده بيرد اوزنك خالقى بورنمدان جاقسراق كورمن هاراسى ماغان جاقسى
جاعمدى اوزى موندا آشا بولمان اولوقتلار هم اوينای مينيستر حوب بلده دى بارون ليوين ديكان
جنارال كراف تيمستى سيناتور ليبيوف و عيرى اولوعدار بولارغا آسقا بارب جرمن ليكين
بوكونكه سين بيتوشا و ثيكيوچكه بارغانم جوق اوندايلاردنك همماسى مين آشنالغم بار
بلكى عايرلارمن دوستمم بار اوزم دهم بر نيچه كتاب طصنف تلب جاتيرمن كازمله‌رده مينم
حقمدا كوب جاجان ايدى ليستكانسزدور

اوزديرنكز جوبرده ملكان بورغان ايدنكز آشانلك قانشا چقفانن جازوب تورديب هر نيچك
سزديركا جالمان آيتب بولماس آيلكى جل بلماكان شهر كيرمك چتدى كيم قيلدردم فورما ساتب
آلدم كوليت دامال پدنا دغا پرپتسائيت اينكاندا ولوقدارغا آسقا بارغاندا كارتامين جوبيت
كيراك هر نيچه بوكوندە هم چنتى جالوزانيا تيرمزلار سپيسوك كيلكنشه بيرلمبدى قاجان
كيلمن حودا بلمس

بر نيچه كون آنجا سزدينيز وب كوب حاجالبت كوردم اوزونكز بله سزبو شهردا آنجا سز آدم
آمنان اولبدى آزهر ازهر يكى جوزطانكا زايمغا آلدم اينندى بو حانتى المانان كيس آيتان
آنجا جبهرمه نكز حقمس بولار ايدى مين سزده ردين سوراوغا والامن سوراماى جنايدى
بورى قلسام مونلين دا حضان ايكار هر آيدا جبهرب تورسانكز جاقسى بولار ايدى هر آز مخار
ايدى كوب آنجا قيلنه سبغا كيرمك شهادى موندا اى موسلماندا اردنك برنه سوب مسب
سز آيندا ايمان حبه برمكز آيندا ماغان بيرب طور ديب جاقسى بولار ايدى

موسا آکه م آقچا جبهرمه جبهرمیمه حودا بلسن اول وزی بر عاجاب آدام مین وزم اودان
سورامایمن هر نیچك پول حتی آلغانلان کین براز آقچا جبهرسه‌نکز جاقسی بولار ایدی آرامز
آلس موندا آز کیچکسه حال حاراب

اورونبوردان چققان سولتاندار بر جوما بولدی موندا کیلکینشه موقان سولتان بارنه پرید سیدا
تیل بر پیسوژادینل بار آطن وطتم همماسی سیکز توعزکسی پادشاه‌عا بوکن کورسه توون کون
پریسطاف بولب کیلکان پلوتنیکوف دیکان پرید سید اتیلینلك توژاریشی پیرو ژادچیکی قضاق توره‌سی
آفتسیر آلموحمید سیدالین جاقب اونی بله دی آحمیتتکند ه کورکان باشکین حانوم سالام آیتتی
آپاما بالالارعا بارچا آعایندارعا سالام آیتزسز جاقپقا سلام ایکار جاقب اوبمها بارسا سوره‌ت
قلب جبهرسن

سزدنك دژارانسکی کنیازدنك حاقندا وزونکز آرقلی حلوبوتات ایتسه‌نکز دوس بولاریا
وبلاستوف پراژلینیه آرقلی کارل کارنیمیروویچ بله‌ن آقدداسنکز(نا وسنوژانی وکازوف ٦٤٧١ ــ
٦٧٧١ مارتا ٤١ یی ٤٨٨١ فیورالیا ٢٢) موندا قازاق حاندارنك آولعدنی کنیاز
قلماقتا قوستان لیکین پروبسحوجدینیاسن آنق کورسمه آلماعانی وشن ٤٠٥٧ جلدان بیری
نوعایلارعا کشازدق بیرلماکان ایکار سزدنك سژدیتیلدستوادا دژاریاندق دوس کورسه‌تلسه
کنیازدق صوراسانکز هم بولادی زاکونکا تورا کیلادی

ورنبورغا عورناطرلقفا بیزاق دیکان جنارال باراتن بولدی ورنبور قازاقترنك
اولوسطق عورناطره گریگوریوف بن مین قس کوتی اول پیطربورعا کیلکاندا کوب دوس
بولدوق اول مخان کیلب جوردی

آدریستی موندای قلب جازسانکز ینشاللا تیمه کیره‌ك

موی آدریس ژ کاژالوریسکی. آتدیلینیه دیپارتامینتا گین شتابی
وعلو نکز موحامید حانافیا والیخانوف

1883 жылы Ыбырай Алтынсариннің Баядил Кейкинге жазған хаты

Қадырдан ағамыз Байекеге сәлем

Бағдүнде алхамдилла саламат бармыз. Бұл жақтың қары жұқа, малы семіз, бірақ малда да, адамда да сырхау бар. Адам ауруы қорасан, малда сығыр бірлә түйе өліп жатыр.

Мұның бағдүнде жаңа арада учител Мазохинден хат жолықтым. Моллалар Бақтұбайның тұрған үйінден қуамын деб машақатланүбдұр. Биұл школда болған уақытымда Бақтұбай жамағатым бірлә тұрамын деген соң, мен айтұб едум сол Бақтұбайның осы тұрған фәтеріне тұрұр, аның үчін учител болған адамлар жақын жерде тұрмаса, күн-түн қатынамағы боран-чашын болғанда мүшкіл болса керек деб. Және осы Бақтұбайның тұрған үйі түбінде школға керек болады деб былтыр школ ачқан уақытда да ауызча нече рет өзіңізге де айтұлған сөз еді.

Һәр нечік әуелде школаның медіресе жайларында болмақына рұхсат берүлері рас болса, школның өзіне кереклі орынларын алұб файдаланмасқа түбінде де мүмкін емес. Бұл раушлі һәр бір молла һәм ғайри қазақлар күнде біреуі келүб учителлерге азар берүб жәбірлей берселер, школның да күн көрүб тұрмағы қиұн болса керек.

Соның үчүн хазретүңізден көп өтінемін, бұл тығызлықларны кім етүб жүрсе де қойдұрсаңыз еді. Моллалар айтадұмыс шәкірд балалар оқытуға керек деб. Сұраб қарасақ, медресеге оқимын деб келген де бір шәкірд жоқ. Мұндан көрінедүр тек школға тығызлық беруінің талабы бар екенлігі. Егер бұ тұғрыда сізің маслиқатұңызға тоқтамасалар, өтінемін маған тез арада хабар берсеңіз еді тиүшлі хакімлерге. Мұндай кісі басына хакімлік етүб учителлерге абида беруден құтқарсаңыз еді деб. Өтінмегім үчүн, хазрде сізден бір ақыл сұрамай һәм хабарұңызға

еріштірмей бөтен кішілерге білдіруні лайық көрмеген үчүн сізні бимазалаб хат иаздым, ғайыбқа биұрмайсыз деб.

Хайыр дұғаларыңыздан үмідде қалучы ыхласлы қызметкеріңіз Ибраһим Алтұнсарин, 28 ғинуарда.

3.3 ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР

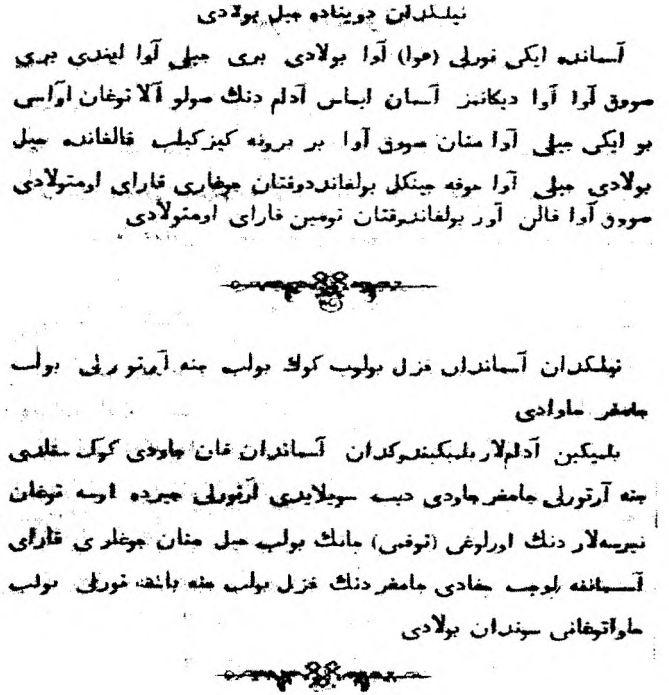
«Түркістан уалаяты» газеті. 1872, №20.

Нелікден дүниеде жел болады

Асманда екі түрлі ауа болады. Бірі жылы ауа енді бірі суұқ ауа. Ауа дегеніміз асман емес адамдың сулау алатұған ауасы. Бұл екі жылы ауаменен суұқ ауа бір бірүне кез келіб қалғанда жел болады. Жел ауа жұқа жеңіл болғандұқтан жоғары қарай ұмтұлады. Суық ауа қалың ауыр болғандұқтан төмен қарай ұмтұлады.

Нелікден асмандан қызыл болұб көк болыб және һәртүрлі болыб жамғыр жауады

Білмеген адамға білмегендүкден асмандан қан жауды көк сықылды және әр түрлі жамғыр жауды деб сөйлейді. Әртүрлі жерде өсе тұрған нәрселердің ұрұқы (тұқымы) жан болыб желменен жоғары қарай асманға ұчыб чығады. Жамғырдың қызыл болыб және башқа түрлі болыб жауатұғыны сондан болады.

оыб чыққан шәкіртлерге шариғат, інжіл кітабларын тегін берсе жарайды һәм 5) кішкене қалалардағы медреселерге халықдың шаруасына файдалы дүниеде болатұғын нышаналарды байқамақ үчүн жеңіл жылқы сайманларны берсе керек.

Қыр даланың ічінде не болыб жатқаны

Қарқаралы шаһарынан әрмен қарай 20 чақырым жерде 2 кісі барымтачылар қазақ Оспан һәм Рақыш Ержан балаларына келіб тиібді. Барымтачылардың жарадар қылғандарының зардабын кедірместен Рақыш офат болыбды.

Зайсан ойазындағы Чырчық су деген өзеннің жанында белгісіз жеті қазақ орұс Константин Баженов дегенге тиіб 2 аты арба астығыменен тартыб алыб кетібді.

Өскемен ойазындағы Алтай болұсының қазағы Айбаш Көтіш ұғлы 8 кісі жолдасыменен жылқыға келіб тиіб екі жылқычысын байлаб тастаб болұсдың кандидаты Күнжасар ұғлының һәм биі Читі ұғлының 21 жылқысын қуыб кетібді.

Өскемен ойазындағы Құлынжы болұсында сауда қылыб тұрған Көкен болұсының қазағы Сәмек Жанабай ұғлының 31 теңге 50 тиынлық пұлын һәм 100 теңге ақчасын Қашбар ұғлы һәм Жатсанбай ұғлы өзге қазақларменен бірігіб талаб алыбды.

Арыстант базар болұсының қазағы Кенчібай Жанарбек ұғлы Семей облұсының облұснай сот мехкемесі мінезбен түзететұғын испрауителный аристантски отделение абақтысына жатуға бұйырған екен. Бұл аристант қазақды Зайсаннан Семейге қарай айдаб жібергенде атдың басын ұстаған жәмчікдің жарадар бергені бойынча почтауай Қараөткел ыстансиасында қачыб кетібді һәм мұны іздеб таба алмабды.

Тұратұғын кемиссие мехкемесінен

Жолларды салмақ үчүн һәм өзге керекті нәрселер үчүн жерді қазғанда һәм аңлаусызда құлаған тофырақның ічінен даһы да өзге һәр түрлі себебменен қай жакда һәр түрлі темір, жебез, қола, күміс сүйек ?? (сөз өшіп қалған) жасалған бұрынғы заманнан қалған ескілікті нәрселер табылады. Закон бойынча табылған нәрселерді тұрған жайда жақын тұрған ұлұқға алыб барыб берсе болар еді. Бұл нәрселерні алған ұлұқ падшаһ ағзам хазретлерінің бұрұнғы заманнан қалған ескілікті нәрселерді алатұғын кәмиссие мехкемесіне жіберер еді уа бұл мехкеме нәрселерді тауыб алған адамға ақчадай төлеу берер еді. Имді бұл нәрселердің белгілі тәуірірегі ақ падшаһ ағзам хазретлерінің таңсық нәрселерді жинаб қойатұғын ирмитаж деген үйүне һәм падшаһ ағзам хазретлерінің әмірі бойынча ескілікті нәрселерді сақтаб қойатұғын өзге жайларға алыб барыб қойады. Көбінесе тауыб алған адамлардың білмегендігінен мұндай нәрселерді жоқ қылыб жібереді. Иаки бекерге тастайды. Қымбат бағалы нәрселерді файдакүнем адамларға арзан бағаға сатыб жібереді. Бұл файдакүнемдер тауыб алған нәрселерді ұлұқлар төлеу бермесден босқа алыб қойады деб азғырады. Бұл себебден бұрынғы заманнан қалған қымбат бағалы көб ескілікті нәрселер ғылым оқуға һәм дүниедегі таңсық нәрселерді жинаб қойатұғын музей деген үйге файда келтірмесден қор болыб кетеді.

Жоғарғы айтылғанға қарай падшаһ ағзам хазретлерінің бұрынғы заманнан қалған нәрселерді алыб тұратұғын кәмиссие мехкемесі мұның турасында аңлатбақ үчүн бұлайча деб жариа қылады:

1. Егер де кім де кім кез келіб тауыб алған нәрселерін өз төресінен һәм ұлұқлар арқылы жіберсе онда һәр дайым жіберген нәрселерінің бағасынан да қымбат төлеу алар еді.

2. Егер де тауыб алған нәрселері арзан бағалы начар

болса сақтаб қойұб кейүн ұлұқларға табыс қылса жарар еді. Неге десеңіз ғылым оқуға көб файда келтірер еді.

Патшаһ ағзам хазретлерінің бұрынғыдан қалған ескілікті нәрселерін алыб тұратұғын кәмиссие мехкемесі жоғарғы айтылған сөзлерге қосыб тахы да жариа қылады патшалық һәм жай жердегі бұрынғыдан қалған ескі қорған мола һәм ескі қалаларда қоймасы бар ғой деб іздеб қазса онда рұхсат берілмейді. Һәм закон бойынча қылмысты болады. Мұндай жайларды қазғанда ескілікті нәрселерді алыб тұратұғын кәмиссие мехкемесінен рұхсат сұраса жарайды. Һәм сондай адамға ғана рұхсат берүледі. Егер де бұл сұранған адам ғылым оқудың файдасы үчүн қараймын десе һәм қалайча қазудың мәнісін білетұғын болса.

Жеті еріншек сарт

Жеті сарт тамақ жеуге отырұбты. Бұлардың алдұнда бір табақ қой еті тұрады. Сартлар жейміз деб отұрғанда бұлардың біреуі айтыбты есік ачық тұр барыб жабуға керек деб. Бұлардың біреуі де орнұнан тұрыб есік жабуға көнбебді. Мең есүкке жеткенче бұлар етді жеб қойады ғой деб. Сратлар көбге чейін таласыб отырұб ахрында бүй деб тоқтасыбды. Кім бұрұн бір сөз айтады иаки болмаса орнұнан қимылдайды сол барұб есүк жабсұн дебді. Барчасы сөйлемей қимылдамай отырұбды қайсұмыз бұрұн сөйлейміз деб. Бұл уақытда үйге бір аш ит енүб келүбді. Бұлардан қалған нәрсені жеуге. Сарттың біреуі де қимылдаб сөйлемеген соң ит етді жей бастады. Етдің бәрүн жеб қойған соң ит сартлардың бет ағзұн жалай бастады. Сөйтүб жүрүб бұл біреуінің ернін тістеб алғанда сол адам ерні ауырған соң айғай салыбды. Барча сартлардың бәрі орнұнан тұрұсұб бұл кісіге есік жаб деб айтұбды.

نور کسطان کاریسی تنك آیه‌وبجه نور کسطان
لابانه علم اوقوباسان اوچون باشکس شور
ه کینکاسنوی آدملاردی صایلاب قویماقده او
یلاب نوروبدی ۞ بول کینکاسنوی ادملاردنك
مندانی کیونکی بولنسه کیراك دیدی (۱) کشکنه
قالالاردہ هم شهرلاردہ کیناب حسنی کتاب او
قیموعن اوی منان اورناتسه کیراك ۞ ۲) آر
ضان کیبابلاردنك هم حط جازوغه کیراکی در
سهلاردنك لافکهس اورناتسه کیراك ۳)حلقه
کیراکی اوقولاردی آیب اورناتسه کیراك ۴)
کینکاسنوی آدملاردنك ال آحرالسه‌فارای کشکنه
مدرسهلاردان حانکا اوقب چقمان سبرلارکه
سریغب انحل کیبابلارن نیکن سبرسه جارایدی
هم ل) کشکنه قالالارداغی مدرسهلارك حلقدنك
ایتروانسنه فاضالی دولیاده بولانوغن نیشانهلاردی
بقمان اوحون حینکل جبلهی صایبابلاردی بیر
بسه کیراك

** قره داغلیق ایچنده نه بولب جانلری **

قاره داغلی شهریندن آرمان ... چاقریم
جبرده ۶ کس بارمطاچیلار قزاق اوسپان هم
رافس ایرمان بالالاریله کیلب تسبیدی** دارم
طاچیلار دنك جاراداز قلعه لدن زنك ضاردانلر
کندیرماسدن رافس اوفاط بولدی

زابطان اویازدداغی چرچف صو دیکان او
رای بنك جانده بیکیسر جیسی قزاق کیلب قزاق
اوروص کونسطانطین ناحیه سوف دیکاکه تیپ ۲
آطن آربه آسغی منان ذارتب آلب کیندی

اوسکامن اویازدداغی آلطای بولوصنك
قزاغی آیمس کوتیس اوعلی ۸ کس جولدا
سی منان جلیقه کلب تیپ ایکی جلیجیسن
بایلان طاستاب بولوصدنك کاندیدانی کوتجاسار
اوعلیمنل هم بین چیس اوعلینك ۲۱ جلقیسن
قوویب کیندی

اوسکامین اویازدداغی قولوتجی بولوصنك
سامده قلب بورعان اوکیس بولوصنك قزاغی
سیمك جاندی اوعلینك ۳۱ تفنك ... ل بین لف
ران هم ... : تفنك آلجیسن قاشیار اوعلی هم
جانسنیای اوعلی اورکه قراقلرمنان بریکب
نالاب آلدی

نورانوعن کامبسیه محکمه سیان

حوللاردی صلاق اوچون هم اورگه دیراکتن
ترسهلار اوچون حیردی فارغانلق هم انکلار
سزده قولاغان طوفراقدن اچیلان داهیه اورگه
هر نورلی سب سیان فانی حافظه هر نورلی تیمر
جیز قولا کیوس سویلاگ ترکیلدن جاسالغان
بورانغی زمانلان قالغان ارسکلکلی ترسهلار تابلا
دی هر زالوی بوریچه موندای نارغان ترسهلاردی
نورغان حایه حافی نورغان اوتوفعه آلب باریب
بیرسه تولار ایدی بول ترسهلاری آلغان اولیف
پادشاه اعظم حضرتلاریندن شبورغی زمانلان قالغان
ایسکلکلی ترسهلاردی انوعن کامبسیه محکمه سنده
جیارار ایدی وبدل محکمه ترسهلاردی تاویب آلغان
آدامعه آچه‌دای تولاو بیرار ایدی ایدی بول
ترسهلاردنك بیلگلی تاوین زاتی اق پادشاه اعظم
حضرتلارینك تانکسی قرسهلاردی جنباب قوبانو
غن ابرمیطاح دیکان اوبرنه بم پادشاه اعظم حضرت
لاری سنك آمری بوینچه ایسکلکلی ترسهلاردی
صافتاب قوبانوغن اورگه جایلارغه آلب باریب
قویادی کوبرمسه تاویب آلغان آداملاردنك
بلماگاندیگنان موندای ترسهلاردی حوف قلب
جیارادی پاکی بیکارگه تاشنایدی قصبات باغالی
ترسهلاردی فایده کونلم آداملارغه آرضان
باغه‌غه صاتب جیارادی بول فایده کونامدیر
تاویب آلغان ترسهلاردی اولوقلار تولاو بیر
ماسدان بیسه آلب قوبانو دیب آرغرادی
بول سبدان بورنغی زمانلان قالغان قصبات باغالی
کوب ایسکلکلی ترسهلارعلم امقوعه هم دیبادانی
تاگسنی ترسهلاردی جنباب قوبانوغن موره ی
دیکان اورگه فایده کیلدرماسدان قور مولب
کیتادی

جوغارغی آیتلغانغه قارای پادشاه اعظم
حضرتلاری تك بورنغی زمانلان قالغان ترسهلار
دی آلب نورانوغن کامبسیه محکمه‌سی مونتك
نورانسنك آیکلانساق اوچون تولاسچه دیب جاریه
قلادی

۱) آگرده دیمك کم کیبر کیلب تاویب
آلغان ترسهلارین اوز نورانسیان هم اولوقلار
آرتغرلی حیارسه اونك هر کم چارلاب ترسه
لاری سنك باغسمانك قصبات تولاو آلار ایدی

۲) آگرده تاویب آلغان ترسهلاری ارضان
باغالی تاپار بولسه صافتاب قوبوب کیون آدامف
لارغه تابس قلسه جارار ایدی بوگه دیسانکر علم

اوقوعه کوب فائده کیلتیرار ایدی

پادشاه اعظم حضرتلاریمك تورکی زمان
مان ذلعان ایسکلتی نرسه‌لاریی الب تورانو
غن کامپسیه محکمه‌سی جوغارغی اینلعان سوزلارنگه
قوسب ذاعه جاریه فلادی پادشالق هم جان حیر
داکی تورکستان ذلعان ایسلی قورغان مولا هم
ایسلی فالالاریده قویماسی بارغوی دیب امر
دیب فارسه اونده روحصت بیرلمایدی هم زالوں
بوینچه فامسی بولادی ❀ موندای جابلاردی
فارغاندہ ایسکلتی نرسه‌لاردی آلب تورانوغن
کامپسیه محکمه‌سان روحصت سوراسه جاراندی
هم سوندای آدامغه غنه روحصت بیرولادی اگر ده
بول سورانغان آدام عالم افودنك فایده‌سی اوچون
فارامس دیسه هم فلایچه فازودنك مایسن بلدنو
غن بولسه

جیتی ایرنجیك صارط

جیتی صارط نامیق جیوگه اوترویدی ده
اردنگ الدوذده بر طاداق قوي ایطی بور ایدی
صارطلار جیمز دیب اوتوغانده بولاردنگ براوپی
چنوبتی ایسمگ اچق دور وارب جابوغه گیراك
دیب بولاردنگ براویده اورتوذان قورب ایسمگ
جابوغه گونیابدی ۞ مین ایسوگکه سینگانچه
جولار ایطدي جیب قویادیطویدیب* صارطلار گو
دگه جیبین تالاسب اوتروب احرذده بویدیب ذوقتا
سیدی* دگه بوروون بر سوز ایتادي یاگی
بولمایده اوردهذان صلداتدی سول داروب ایسوك
جاسون دیب دی* درجه سی سویلامای قیملداماي
اورویدی ۞ ایسومر بوروون سویلامیز دیب*
بول وقتده اویکه بر ش ایت اینوب گیلو
دی بولاردان قالغان ترسه نی جیوگه * صارط
دنگ براویده قیلغاب سویلامای تصوذنك ایت
ایطدی جمی باشلادی ایطدنگ باروون جیب قو
یعدتصوذنك ایت صارطلاردنگ بیت اعروون چالای
دیسادی ۞ سوذنب حوروب بول براویذنك

اخرمن دستاب الغانده سول اده بردی آویرغان
سونك اتغای صالدی بارچه صارطلاردنگ دری
ورتوذان ذوروسب بول گسیکه ایسوك جاب
یب ایتوسدی

«Дала уалаяты» газеті. 1894, №36

Бақсылар, дуаналар

Бұрынғы өтіб кеткен шаман заманұмен біздің қазақ халқының ойлаған ойында ғұмұрында һәр түрлі рәсім қалды. Кәфір болұб жүрген уақытда біздің қазақлар көб хұдайлар бар бұлардың бастығы тәңір діннен деб білучі еді. Осы уақытда Мұхаммед пайғамбардың күтіб тұрғучы түрікдің тұқұмынан чыққан мұсылманлар бір хұдайды тәңір деб атайды. Хұдайдан басқа өзге диу пері һәм шайтан лағнет жын бар деб инануучы еді. Сол уақытда хұдайлардың тәні деб алған адамлары бақсылар деб білучі еді. Һәм бұлар арқылы адамларға өз ыхтиарын білдүрер деучі еді. Және сол уақытда төрелерден соңғы адамлар бақсы еді. Бақсылар тасатдық шалған малдарды бауыздаб жүріб дәрігерлік қылучы еді. Бақсылардың сол күнгі қылатұғын нәрселері осы күнге че қалды. Бұрынғы кәфір заманында қазақлар бақсыларға хұрмет етіб сый беруучі еді. Сол себебтен көб адамлар бақсы болмақны ойлаб тырысса да өзлерінің денесің суыққа һәм ыстыққа үйрете алмаған соң жайдарұна қалучы еді. Бақсылық тұқым қуыб біреуден келеді. Кейбір адамлар әуелі әйелі науқасқа шалдығыб сонан соң бақсы болыб кетеді. Кейбір адам хәлі болмаған соң күн көруге бақсы болады. Бүтін бір адамдың үрім бұтағы бақсылық құрады. Әкенің бақсылығы балаға сонан ары үрім бұтағына жайылұб кете береді. Кейбір әкенің бақсылығы екі болмаса одан көбірек балаларға дариды. Мұндай нәрселер ілеуде біреу ақ болады.

Бақсы болтұғын адамлар бұлұтды күні ачу чақырұб құрыстаб талыб қалады. Жауынды чашынды күні осындай науқас пайда болған адамлар ачуланыб сөйлесбей томсарұб отұрады. Болмас іске бұлар ызаланыб сарнай бастайды. Сарнағанда бұлар ән салыб дәмсіз өленділер айтыб хұдайға һәм диу пері жынларға жалбарұнады менің тынышұмды алыб азабтандырма деб. Көб сарнағаннан кейүн науқастанған адамлар ағызынан ақ көбік ағыб есі кетіб ұғымсыз сөзлер

айта бастайды. Бұларға зекіб ақыруб сөз сөйлесе бұл ессіз адамлар қолұна не түссе сонымен салыб қалыб иаки болмаса зекіб ақырған адамларды тістеб алады. Бәрінен де бұларға фалан қыл түген қыл демей ақ ыхтиар беру керек сарнаб жылаб сықтауға. Нече қайтара талғаннан соң бұлардың есі ауыб жынға чалыныб кетеді. Бұл адамлар жаман түс көруб төсекдерүнен атыб тысқа чығыб көзі көрген жаққа қарай жүре береді. Күндүз бұлар адамларға жын шайтанларды көруб тұрмыз бұлар бізбен бірге жүріб тұр деб айтады. Бүйтіб науқастанған адамлар бір ауылдан бір ауылға тұруб жүреді. Әбден қыдыруб болған соң бұлар бір атақты бақсыға баруб мұның батасын сұрайды. Сый берсе бақсы бұларға бата береді. Сап-сау адам бақсы болайын десе бір белгілі бақсыға баруб мені қасұна ертіб жүр дейді. Егер де бақсы мақұл көрсе мұны қасына ертіб алады. Бақсыға ерген адам әуелі бақсыға бір жылдай шәкірт болады. Тағы бір жыл бұған қолқабыстық қылыб үчінчі жылы бақсыға бір нәрсе сыйлаб мұның батасына алады. Жаңа бақсы мен бақсы деб мағлұм қылыб жын шайтанларум бар деб жариа еткенде бұдан бақсылұғыңа көзімізді жеткіз деб сұрайды. Өзүнің бақсылығына сендіруге бақсы суық күні жалаң бас жалаң айақ жүрсе керек қыздырған темірді жалаб. Мұндай қылған нәрселерде бақсы аман есен күймей қалса қазақлар мұны бақсы деб біледі. Бұрұн біздер айтұб едүк сау адамларда бақсылардың істегенін істейді деб. Һәр бақсының қобызы мен асасы болады. Егер де қобұзы жоқ болса домбырасыз болмайды. Асаны ағачдан істеб басына үшкір темір енгізуб үкілеб тастайды. Қобызға тағатұғын шегі қойдың иаки болмаса ешкінің шегінен һәм мұны тартатұғын жіңішке қыл тағылатұғын тобылғыны бақсылардың өздері істейді. Қылға қарағайдың шайұрұн жағыб тартқанда қобыздың дауысы ұғымды жақсы болыб чықбайды.

Мұндай қыл тағылған тобылғының дауысы сүйкүмсіз жаман болады. Бақсының һәр қайсысы қобыз ойнауды білсе жарайды. Егер де қобыз жоқ болса домбыра ойнайды.

Бәрүнен де бұрұн бақсы Қорқытдың күйін үйреніб алады. Бұл Қорқыт бақсылардың бақсылардың сиұнатұғын әулиесі еді. Таңғалса да бұлар бақсылар Қорқытдың күйін естіб орнында тыныч тауыб отыра алмайды. Қорқұтдың күйін үйренген соң бақсылар өзге атақты бақсылардың жын чақыратұғын күйдерін үйрене бастайды. Көбінесе бақсылар түнде халық көб жиұлғанда ойнайды. Қазақлар өздерінің үй ічінен біреу науқастанса сонда бақсыны чақырыб ойнатады. Бақсылар әуелі науқас кісіні байқаб қарайды. Қачан науқастандың науқасыңның себебі неден болды деб сұрайды. Бақсылар науқасдан сөз сұрағанда жан жағында тұрған адамлар сұраған һәм айтқан сөзлерді есітбесін деб сақтықменен сұрайды. Мұнан соң қолұна қобұзын алыб Қорқытдың күйін ойнайды. Қобызға жаман ұғымсыз сөзлер айтыб сарнаб азан қосады. Бұлар сарнағанында өздерүнің жын чақырыб науқастың жазылуына һәм жын шайтанды үйден қуалаб чығуға жәрдем бер деб сиұнады. Бақсы өленді чарчаб демі құрұғанча ғана айтады.

Мұнан соң қобұзын тастаб өзүне һәм науқасқа һәр түрлі тамача ойын сиқыр көрсетеді. Сиқыр көрсеткен соң науқас адамдың сырқауын қачан һәм не себебден жабысқанын бұған қандай дәрі керек екенін айтады. Әрине надан бақсылар дәрігерлікден һеч нәрсе білмеген соң жаңылыс қылады. Бұл себебден өздерінің ойыменен ойлаб чығарған өтірүк дәрідеріменен емдейді. Мәселен бақсылар қара қой иаки ақсары қой сойғызұб өкбесіменен науқасты қағады, терісіменен ораб қойады. Иаки болмаса науқасты жалаңашдаб чидің ічіне отырғызұб қойыб 40 айақ иаки 40 челек жылы суменен соғады тұмар береді һәм ғайры өзге ем қылады.

Қай чақда бақсылар не науқас екенін біліб бұған қандай дәрі керек екенін білмекке жаһат етеді. Бұл себебден қойдың 41 кебі құмалағын иаки атдың алты қылын алыб бал ічеді. Ақ киіздің үстүне салыб құмалақты үчке бөледі. Оң қол жақдан бастаб һәр бөлегіден 4 құмалақдан чығара

береді. Қачан 4 құмалақдан аз болуб қалғанға чейін әуелгі бөлінген құмалақдың артылыб қалғанын оң қолдан солға қарай алдыңғы қатарға қойады. Екінчі бөлген құмалақдың қалғанын 2-чі қатарға һәм 3-чі бөлген құмалақдың қалғанын 3-чі қатарға қойады. Бақсылар осұлайча қылыб 3 қабат қылыб бөліб 4-ден артылған құмалақдарұн бірінің артұнан бірін іркес тіркес қойа береді. 2 қылменен бұлайча бал ачады. Қылды 2 қылдан алыб 2 түйүнменен байлаб қойнұна салады. Жан жағындағы адамларды үндетпей қойады. Бір минутдан кейүн алған соң қылдың бәрі 2 түйүнменен қосылыб қалады. Мұның себебі қараб тұрған адамларға мағлұмсыз болады.

Осы уақытда бақсылар азайыб бара жатыр. Қазақлар бұларға көб инанмайды. Бағзы жайларда бақсыларды жек көреді. Бұрұн бақсы деген атақты жақсы көрер еді. Қазірде мұндай атақты ұйат көреді. Мәселен жеңіл мінезді көб сөйлейтұғын тантық адамды әдебсіздігін көрсетбек үчүн бақсы деб атайды. Халықдың ағызында бақсылар турасынан айтылған сөзлер болмаса бір аз уақытда ұмытылыб кетсе де керек деб ойлаймыз. Жай уақытларда өзге жай қазақдан бақсылардың бөлекче артықдық жері болмайды. Бірақ жоғарғы жазылған жұмысдарыменен ғана бөлектігі болады. Бақсылар өзге қазақлардай ақ болыб мұсылманның дінін күтіб жүреді. Офат болған бақсыларды көмгенде өзге жай қазақдай қылыб көмеді. Бұларға өлгеннен кейүн өзге жай қазақдай қылыб хұрмет қылады. Бақсылардың қылған кәсібін дуана да қылады. Әуелгі уақытларда дуаналар өздерүнің жақындарұна жақсылық жәрдем қылмақ үчүн кәсіб қылар еді. Бұлар мұсылмандықдың жөнін айтұб жүручі еді. Ғаріб қасіс, жетімдерге ақылды сөздер айтыб һәм өзге жәрдемчілік қылар еді. Диуанлық әуелі шейх бұрқы диуанадан әуелгі болыб қалған еді. Осы уақытдағы дуаналар шейх бұрқы диуанаға сиұнады. Дуаналар сиұнғанда шейх бұрқы диуана пірім қолдай гөр деб сиұнады. Осы уақытдағы дуаналар шейх бұрқы диуанаға ұқсаб жайау жүрмей атқа мініб файда іздеб жүреді. Дуаналар басына аққу терісінен бөрік киуб қолұна

аса алыб жүреді. Асасының пішіні бақсылардың асасына ұқсас келеді. Һәм ақтағанда ағызына түскен сөзлерді айтыб танытыб жүреді. Һәм өлең айтыб сарнағанда сөзін 2 ағыз өленменен бастайды:

Дуана кірер есікден

Шайтан қачар тесікден

Бір ауылға жақындарда сарнаб тұрұб бұл ауылға қорқыныч кез келіб тұр, бұл бәледен құтылуға қиұн деб айтады. Ондай мұндайға инанатұғұн ырымчыл қазақдар біз үчүн дұға қыла гөр деб бір нәрсе береді. Мұндайға инанбайтұғын қазақлар мазақ қылыб күлүседі.

باقصیلار دووانالار

بورذغی اوتب کیتکان شامان زمانذونان بز
دنک قزاق حاقی‌نذک اویلاغان اویوذده عمروند،
هر تورلی رسم قالدی ❁ کافر بولب جورکاز
وقتنده بزدنک قزاقلار کوب حدایلار بار بولار
دنک باستغی تنکر دیدان دیب بلوچی ایدی ❁
اوسي وقتنده محمده پیغمبردنک دینن کوتب
تورغوچي تورکدنک توقومیذان چققان مسلمان
لار بر حدایدی تنکر دیب اتایدي * حدایدان
باسقه اوزگه دیوپیری هم شیطان لغنت جن بار دیب
اینانوچي ایدي ❁ صول وقتنده حدایلاردنک تاذک
داب الغان اداملاری باقصیلار دیب بلوچي ایدی
هم بولار ارتقیلی اداملارغه اوز اختیارین بلدرا ردیو
چی ایدی ❁ جنه سول وقتنده تورالاردان صو
نگغي اداملار باقصي ایدي ❁ باقصیلار تاصات
دق شا اغا ن مالداردي باویزداب جوروب
د ا ر کیر لك قلوچی ا ید ی ❁ باقصي
لاردنک سول کوذگی قلاتوغن درسه‌لاری اوسی
کوذکاچه قالدی

بورذغي کافر زمانذه قزاقلار باقصیلارغه
حرمت اینب صي بیروچی ایدي ❁ سول سبب
دان کوب اداملار باقصی بولماقدی. اویلاب

بیرەدی ﷺ صاب صاو ادام باقصی بولاین دیسه
بر میلکلی باقصیفه باروب میفی قاسونکا ایر
کاب جورددیدیو اعکردە باقصی «قول ککورسه
«وفی قاسنه ایرتب الادی» باقصیفه ایرلین ادام
اتولی باقصیفه بر جلدلی شاعکرت بولادی ماعی
بر جل بوعان قول قاسنق قلب اوچچهی جلبی
باقصیفه بر نرسه صیلاب «وندق یاضاسن الادی

بیانکا باقصی مین باقصی دیب محلوو قلب
جن ضیطدلاروم بار دیب جاروه ایتکلده بودان
باقصیدوه‌کا حکوزمزدی جیسکر دیب سوراوادی
ایرونک باقصلغه سیتیرلوگه «قصی صوروق
حکوی جالاتک باس جالاتک آیاق جورسه آوراق
قردرغن بیمردی جالاسه موندای قلغان قرسه
اردە باقصی امان ایسان حکویه‌ای قالسه فراق
لار «وفی باقصی دیب بلادی ﷺ بورون بردیر
اتیب ایدوگ صاو ادامارده باقصیلاردنک استه
گاتن استایدی دیب ﷺ هر باقصی‌نگ قوبوزی
دین اساسی بولادی» اعکرده قوبوزی چوق
بولسه دومیراسر بولەایشی ● اصانی اماجدان
ایستیب بلسه اوشکر تیمر ایتکلزوب اوکولیب
قاستایدی» قوبزغه ناعاقوغن شیکی قویدنک
یاکی بولسابه ایشکینگ شیکدان هم «وفی
قارناتوغن جینکشکه قل ناعلاتوغن شولمعینی
باقصیلاردنک اوزدیری استایدی» قیلعه قراغایدنک
ساقورون جایمی بارتقاندە قوبزدنک داورسی
اوعردی جاقصی بولب چقمایدی

موتلقای قیل طاعلغان «وبالقشنگ داویسی سوکو
محز جاعان بولادی» باقصی‌نک هر قایسی
قوزر اوبتاودی بلسه جارایدی» ا گردە قویر چوق
بولسه دومیرا اوبتاودی» باروالغده بورون باقصی
قورقدنک ککوی اویرانیر الادی بزل قورقه
باقصیلاردنک زمانده باقصیلاردنک سیوتاوغن

اولسابی ایدی» تاکاقالسه‌ده بولار باقصیلار قوز
قلدنک حکوین استب اورندە تلغ تاوب او
تراعایدی» قورقدنک حکوزون تاوقالسه باقصی
لاردنگ دینمسن قوروسیتادی » قورقدنک لوین
اوغراکا صونگ باقصیلار اوزلە لاقاتی باقصیلار
دنکه جن جاقوراتوعن حکوزدیرن اوغراله باسنا
یدی

دی سوزدیر اینب هم اوزکه جاردامچلق قلار
ایدی، دیوانالق اولی شیخ بورقي دیوانادان او
لکي یولب قالغان ایدی اوسی وقتداغي دووانه
لر شیخ بورقی دیوانه‌غه سیوغادی، دووانه‌لار
سیوغاندا، شیخ بورقي دیوانه پردم قوادایکور
دیب سیوغادی ۞ اوسی وقتداغی دووانالار
شیخ بورقي دیوانه‌غه اوقساب جایاو جورمای
اطقه مذب قایده ایزدیب جورادی ۞ دووانه‌لر
باسنه اقغو نمرسیدان بورک کیدیب قولوغه
اصه الب جورادی اصسینک پشنی باقصیلاردنک
اصاسنه اوقساس کیلادي هم اقتاغانده اعزغه
توسکان سوزلاردی اینب تاشب جورادي هم او
لانگ اینب صارناغانده سوزن ۲ اعز اولانکمان
باسایدی

دووانه کمراو ایسگدان
شیطان قاچار تیسکدان

بر اویلغه جاقندارده صارناب توروب بول
اویلغه قورقنیچ کیلب تور بول بلادان
قوتلوغه قیون دیب ایتادی ۞ اوندای موندایغه
اینانانوغن ایرمچل قزاقدار بز اوچون دوعه قلا
گور دیب بر ترسه بیره‌دی موندایغه اینانمایتنم
من قزاقلار مازاق قلب کولوسادی

«Түркістан уалаяты» газеті. 1876, №3

Оқу, жазу адамға көп пайдалы

(Хасановтың мақаласынан)

...Біздің ауыз ба ауыз айтқан сөздерге түсініп, бетпе бет отырып сөйлесіп, әр сөздерге жауап қайтарғанымыз дүниашылықта бізге көп аздық қылады. Неге десеңіз айтқан сөздеріміз құлаққа естіліп, көңілімізбен түсінсек те, көзімізге ол айтқан сөздеріміз көрінбейді. Жазудың, оқудың керегі сол – егерім біреу бір алыс жерде болса, барып айтуға қиын болса, айтайын деген сөздерін көзге көріндіріп, қағазға жазып жіберсе, тілмен айтқанын да, айтпағаның да бір болады... Және жазу, оқудың пайдасынан бізден бұрын қанша адамдар өтіп, олардың не қылып дүниядан өткендерінің бәрін де білеміз. Бұрынғылардың аңқаулықпен дүния ілімдеріне жете алмай, істеген істерінің кем-тар болған жерлерін біздер жазылған қағаздардан оқып, жыл сайын бәрін де біліп келеміз. Сол себепті бұрынғы заманда болмаған темір жол дегендей, телеграф сымындай айлалар шығып, падшалықтар түзіліп, қанша істер болып қалды.

Бізден соңғылар бұл айлаларды қалған қағаздардан оқып көріп, арасынан тағы да ақылды адам шығып, жұрт пайдасына мұнан да қиынырақ айла шығарады деп ойлаймыз. Сөзді аңғартып, расымен жеткізуге жазудан артық еш нәрсе болмайды... Арамызда жазу, оқу білетұғындарымыздың аздығы, біздің ойымызша, оңайлықпен оқытудың мәнісін біліп, жылдам уақытта оқу, жазу үйретіп шығаратұғын адамдарымыздың кем тарлығынан деп ойлаймыз... Бұрынғы өткендер мың жыл шамасындағы болған адамдар баланы қандай қылып оқытса, осы біздің заманда да еш өзгертпейінше сондай қылып оқытады. Ең бастап әліпбиге түсіреді, бір жылға шейін бала әліпбиден шықпай және не оқып жүргенін білместен жүреді. Мұнша уақыт әліпбиді оқып жүрген соң баланың оқудан көңілі де қайтып, көбісі оқудан қашып, ақыр наданшылыққа кіріп кетеді. Әліпбиден шықса, балаға өз тілінше оқу менен жазу қатар үйреніп, өзінің

атын өзі жазғандай қылмастан, не оқып жүргенін білмеген балаға өз тілінен аударып, фарсыша, арапша оқытуға үйрете бастайды...

Балаға өз тілінше оқытып үйретпек керек, онан соң оны жаздырып үйретпек керек. Бала өз тілінше оқу, жазудың жөнжосығын білген соң осы жөнмен бүтін жұрттың жазуын, оқуын өз іждаһатымен я біреудің оқытуымен білейін десе, жолға түскен адамға адаспақ жоқ дегендей жолын көрген соң ждаһат қылса, біліп кете береді. Балаға әліпбиді танытып болған соң, оны жатпай жаздырып білдіруге керек. Онан соң бір әріпті екінші әріпке қосып оқытып, жаздырып, одан соң үш, төрт әріпті қостырып оқытып, жаздыру керек. Мысалы, ат, кісі т.б. осыларды түсіндіріп бір неше қайта айтқанда, қиындықсыз-ақ екі-үш айдың ішінде бала оқып және жаза бастаса керек...

Руссия жұртында әр қайда неше медреселер түзетіліп қанша заманнан бері оқытудың тәртіптерін түзетіп келіп, әлі осы уақытта орыстан өз тілінше оқу, жазуды сондай жылдам біледі. Үш айдың ішінде бала түсініп жазуға кәміл кірісе бастайды. Бұл – орысша оқудың оңайлығынан емес, оқытудың мәнісін білгендіктен деп есеп қыламыз. Мұсылман халқы болсын, орыс болсын, жақұт болсын, бәрі де бірі артық, бірі кем емес, әркім оқыса, білсе, өз әліне қарай жұрт арасында орын алып, абройлы болады. Осы сөздерді арамыздағы молдаларымыз ойына алып, жазу, оқуды жылдам үйретпекке тырысса керек деп үміт қыламыз.

«Дала уалаяты» газеті. 1896, №31

Қазақ тілінче жазу турадан

(Сұлтанғазиннің мақаласынан)

Қазақдар көб заманнан бері ғараб хәріфдері мынан жазады, алай болса да қазақ сөздерінде һәр түрлі жұмсақ әуездер көб болған себебінен ғараб хәріфдері жазуға анық толымда болмайды, сол себебден бағзы бір білімді адамдар мысал Григориеф, Ильминский дегендер қазақ сөздерін ғараб хәріфдері мынан жазғаннан орыс хәріфдері мынан жазса келісімді болар еді деб жа ад қылғандар еді. Бұлардың айтқандарын қабұл қылыб жана осы күнге чейін қырда басқа түрік тілдеріне ұқсаб ғараб хәіфдері мынан жазады. Осы уақытда қырда қазақ арасында жазба уақ кітабдар толыб жатыр ғараб хәрфі мынан жазған. Жана уақ басба кітабдар да бар жарлар мысал Ер Тарғын, Байан сулу мынан Қозы Көрфеш Нұрату жана басқалары бар. Онан басқа ғараб хәрфі мынан басқан Петрбордың университет медресесінің мадрис молдасы офат Илиа Николаич Березин деген чығарған хрестоматиа деген кітаб сонда һәр түрлі жыр, қыса, ертегі сөздер бар һәр түрлі түркі халқының һәм қазақдың. Ғараб жәріфдерінің түрік сөздерін анықдаб жазуға онча ұнамды емес екенін недәуір заман болды түрік жұртының ұлама білімділері де байқаған екен. Сол жарықдықдардың бір бөлегі ғараб әліфбиұн тастаб жаңадан әліфби чығарайық деб таласыб-таласыб, ғараб әліфбиұн ахырақ қалдырыбды. Осы күнде түрік жұртында ғараб әліфбиі мынан жазса да һәр хәріфдері бір түрлі болып азырақ өзгеріб кеткен фарсыларда өзгергендей болыб...

قازاقتا رکوب زامانتان بیری عرب خرفداری منان جازادی . آلای بولسادا سوزده رنده هرتورلی جومسلق آوازدا رکوب بولغان سیپینان عرب خرفداری جازوغاآنق طولمادی ،بولمایدی . صول سیبدین بعضی بربلمدی آدامدار مثلان : کریکوریوف ،ایلمینسکی دیکاندار قازاق صوزدارن عرب خرفداری منان جازغانتان اوص خرفداری جازسا کیلسمدی بولار ایدی دیپ جهد قلغاندار ایدی .[1] بولاردنك آیتقاندارن قبول قلب جه نه اینك بیك قلغاندار بولسادا اولاردنك کونکلندیکیلری اورننا کیلمای اوسی کونکه جه بن نردا باسقا تورمك تلدیرنه اوقساب عرب خرفداری منان جازادی . اوص وا قتدا نردا قازا ق آراسندا جازبا وا ق کتابتار طولب جاتر . عرب حرفی منان جازغان جه نه واق باسبا کتابتاردا بار . جرلار مثلان : ایرتارغن ، بایان سلو منان توزی کورفیش نورا طو جه نه باسقالاری بار . اوتان باسقا عرب حرفی منان باسقان بیطربوردنك اونیویرسیتیت مدره سه سی ننك مدرس منولداسی وفات ایلیا نیکولایچ بیروزین دیکان جغارغان خریستوماتیا دیکه ن کتاب صوندا هرتورلی جر ء قصا ،ایرته کی سوزدیر بار . هرتورلی تورکی خلقیتنك هم قازاقتنك عرب حرف ـ داریننك تورك سوزداردان آنداب جازوغا اونجا اونامدی ایماسایکاتن نه داویرزامان بولدی تورك جیرطینك اولا ما پلیمدیلری ده بایقاغان ایکان . صول جاریققداردینك بربولا کی عرب آلیف بیون طاستاب جانکادان آلفبی جغارالق دیپ طالاسب طالاسب عرب آلیف بن آخر آق تلدلدریدی . اوص کونده تورك جورطندا عرب آلیفبی منان جاز سادا هلا حرفداری برتورلی بولب آزراق اوزکارب کیتکان . فارسلاردا اوزکارکاندای بولب

/×/ اوص بلمدیلردینك آیتقانی تورادا برسویله رمیز . /×/

3.4 КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІСІ

1881 жылы Қазанда басылып шыққан «Бозиігіт» қиссасынан үзінді

Әлқисса хикайатда андағ келміш дүр. Малазия шаһарында бір хан уар еді. Исімі Тахимас ерді. Иұрты уалаяты бек көб ерді. Аның бір қызы бар еді. Аты Һунуз ерді. Би ғайат сахиб жамал хуб суратлық ерді. Атасы бек ұлұғ сарайда һечкімге көрсетмей асырар ерді. Қачан он бес иашына иарашды ерсе бір күн иатұб түш көрді. Түшінде үйіне бір иігіт келміш, көрді бір кіші никах қылмыш. Нұрлы иүзлеріне хайран қалмышлар. Қыз шол сағат ойғаңұб кетді ерсе ол келміш сурет ианында болмады. Ол сурет ғашықы қызға асар айтды би тақат болды. Екінчі иыл дахы да бір түш көрді. Шол иылғы келген иігітні иане көрді. Үчүнчі иыл Бозиігіт қызны түшінде көрүб ғашық болұб би тақат болды. Һечбір сағат сабыры қалмады. Ізлей барсам екен, иолұнда құрбан өлсем екен деб. Түшінде Бозиігіт сабыр қыл деб айтқан бір шайыры:

Жан жан жарым келгені
Түшде көрдің сен бені
Қошұлұр күн болған иоқ
Сабыр еткіл сен әлі
Біз хазірміз баруға
Шаһар елге иұрұрге
Алла әмірі бар болса
Дидарыңызны көргүнче
Біз елұңе барғұнча
Дидарыңызны көргүнче
Ләйлі менен Мәжнүндей
Сабыр қылсаң керекті
Сабыр қылмай іш бітмес
Мұрадыға тез иетмес
Злиха бірлән Иусуфтей
Сабыр қылсаң керекті
Барұр уақыт болған жоқ

Бұ уәличе күн толған иоқ
Тахир менен Зухрадай
Сабыр қылсаң керекті

Қызның ғашықтығы күннен күнге зиада болды. Бұ сырны қашындағы қырық нөкер қызлар иане айтды. Қызлар һәм мұның бірлән бірге зарлық қылұр ерділер. Қыз Боз иігітнің атын ұнұтқаны иоқ ерді. Шаһарға Бозиігіт есімлі иігіт келсе мендін сиұнчі сұраб не сұраса да берұр едім дейді. Қызның ата анасы қызына айтұр ерді не хасіретің уа не сырхауың бар деб табиблар келтүрүр ерді. Һечбір дәру болмас ерді.

Бағдад шаһарында Абдулла есімлі бір хан бар ерді. Абдулрахман ұғлы ерді. Ол Абдулла ханның иалғыз ұғлы бар ерді. Аты Бозиігіт ерді. Сондағ сифатлы көркем ерді. Көрген кіші дахы бір көрсем екен деб тұрұр ерді. Өзі ақыллы ерді. Абдулла ханның бір уәзірі бар ерді. Аты Табыл ерді. Аның бір ұғлы бар ерді аты Күмән ерді. Бек хұб дана иігіт еді. Бозиігіт бірлә бір күн туғмыш ерді. Екісі бір біріндін айрылмас махаббатла дост еділер. Күнлерде бір күн Бозиігіт иатыб иұқламаш ерді. Түшінде иане бір хұб сурет көрді. Бозиігіт шол уақытда он иеті иашында ерді. Қолларұнда бұлбұл сандуғачлар сайрар еді. Һәм қашында қырық қыз бірге келміш. Бозиігіт мұны көрүб хайран қалды. Қыз хуб әуезі бірлә Бозиігітке қараб шайыр айтғаны:

Ғафил мүсін жан жігіт
Жігіт бүйтүб жатар ма
Мен иолұнда ынтызар
Мейүлің болса маған бар
Үч иыл болды сақлаймын
Келе ме деб иоқлаймын
Ғафил мүсін жан жігіт
Иігіт бүйтүб жатар ма
Жанұң жанға қошұлұб
Чын хақиқат иар болсаң
Шаһар бустан бұлбұлы
Сайран иүзнің бір гүлі

Дариа кечүб тау өтүб
Бізні азаласаң керекті
Ніл дарианың жауһары
Мен ерүрмін гауһары
Мен алтұндан терекмін
Гауһар болсам керекмін
Қанаты күміш ауыр алман
Қабұл көрсең керекті
Көкде тұрған иұлдұзмын
Суда иүрген құндұзмын
Хақдан белгі алғанмын
Нұрдан үлгі алғанмын
Тайақыңны қолға алұб
Мені ізлесең керекті

Әлқисса. Бозиігіт ойғанды ерсе суреті ианында болмады. Бір иылға ча зағфрандай болұб сарғайды. Ата анасы сұрар ерді аймас ерді. Шол иылда Бозиігіт он сегіз иашында ерді. Екінчі иыл дахы түш көрді. Қыз әуелгі тек болұб зарлық қылұб иылаб бір назым айғаны:

Дөрт иыл болды сақлаймын
Келе ме деб иоқлаймын
Хабарың иоқ өзің иоқ
Салам наме сөзің иоқ
Мен иолұнда ынтызар
Сақлай сақлай болдым зар
Мехирбан офадар
Шафағат сізден керекті

Әлқисса. Бозиігітнің жауаб бергені
Бір хуб сурет назарсын
Кеч болғанда хазарсын
Не хасратлік мазарсын
Не иерлүксің иерің айт
Ізлей барсам елің айт
Сенің елің білмесмін

Елүң қайдын табармын
Былтүр келдүң қашыма
Биыл келдүң қашыма
Көб қайғұға салдүң сен
Мұнда ғайыб болдүң сен
Сені қайдан табармын
Иерің айтсаң керекті
Қызның жауаб бергені
Атға мінүб чықсаң сен
Айтқан сөзні ұқсаң сен
Мені қабұл көрсең сен
Түшде қошқан алламыз
Күндүз бізні қошмай ма
Дүние бізден өтмей ме
Тез ізлесең керекті

(Әлқисса). Бозиігіт ойғанды ерсе иянында мәзкүр сурет болмады. Тақат тұта алмады. Аш су ічмеді. Азаларға ой қылды. Досты Күмән бірлән кеңеш қылүб һеч кішіге білдірмейінче досты Күмәндін рұхсат сұраб бір назым айғаны:

(Назым бұдүр)
Қисса Бозиігіт

Бір хуб сурет көрдім мен
Хайран қалыб тұрдым мен
Мәслихатлы жан достым
Ақыл тапмай тұрдым мен
Қайғұ түшді башыма
Ақыл тапмай болдым зар
Мақұл көрсең жан достым
Сафар чығар ойүм бар
Кетмес қайғы түшкендүр
Ақыл табғыл жан достым
Бір иыл болды жанғанмын
Бұ қайғұға қалғанмын
Сізден бөлек үйүм иоқ

Көңлүмні аңа салғанмын
Иолдашым иоқ еткелі
Дәрменім иоқ кеткелі
Жан иолдашым сен едің
Батмай иүрдім айтқалы
Кетмес бәлеге иолұқдым
Дәрменім иоқ жан достым
Аны азалаб өлсем де
Дәрменім иоқ жан достым

(Әлқисса) Досты Бозиігіт үчүн күйүб иығлаб бір назым айғаны:

Мақұл сөздүр барғаймыз
Хақ иазғанын көргейміз
Біз иолында құрбанлық
Хызмет етүб иүргеміз
Тақдыр иазса алламыз
Чарасы иоқ бендеміз
Достқа қайғы кез болса
Өлсе керек жан досты
Тақдыр болса өлгейміз
Хақ иазғанұн көргейміз
Бөлүнүб сізден қалмасмын
Башқаға бар деб айтмасмын
Мен иолұнда құрбанлық
Иалғанчы дос болмасмын

(Әлқисса) Достындан мұндағ мехрибан сөзні ештүб бек сондай екісі екі хызметкер алұб екі түйеге алтұн күміш һәм азұқ алұб һечкімге білдірмей хұдай тағалаға тәуекел қылұб бірге құбыла тарафыға рауан болдылар. Иолда бара иатқанда хақ тағалаға иығлаб бір назым айғаны:

Башны берген алламыз
Ризық берсе керекті
Тән иаратқан алламыз
Денсаулық берсе керекті
Жан иаратқан алламыз

Өзі сақласын бендесін
Қайсы жерде болса да
Медед берсе керекті
Айақ берген алламыз
Қуат берсе керекті
Ақыл берген алламыз
Себеб қылса керекті
Біз иоқ ердік бар қылған
Тән иаратқан жан берген
Тәуекел қылдұм аллаға
Иол башлаучы өзіңсің
Һәрбір түрлі бәледен
Жан сақлаучы өзіңсің

(Әлқисса) Бұлар Маймун шаһарыға келүб иетділер ерсе мұнларны Маймун кішілері ұстадылар. Нече рұхсатласа да иібермеділер. Бұлар үч иыл тұтқұн болдылар. Ахыры бір күні барча түйелерні алтын күмішлерні ташлаб сәл қылұб дариаға түшб қачдылар. Балхун шаһарыға келүб кеме иасатұб дариа бірлә кетділер. Үч ай өткендін соң бұларны Маймун адамлары қуыб иетүб Маймун шаһарыға алұб келділер. Нече нече рұхсат тілесе де иібермеділер. Зирегі ол Маймун шаһарының падшаһы Бозиігіт тек адам зада шаһзада ерді бұларны жынысым дейу иібермеге қимай. Ол маймунның ғадатлары ол ерді. Падшаһны адамдан қойар ерді. Егер де өз жынысларыдын шаһ қойсалар анлар көб тәрүклік қылмаслар ерді. Бозиігітні зынданға салұрға көзі қимайұнча қачмасұнлар дейу күзетчілер қойды. Анда Бозиігіт өз халіне пұшайман болұб бір мінәжәт айғаны:

(Мінәжәт)

Биүк тауға гез болдұқ
Өтмек бізге қанда енді
Темір үйге қамалдұқ
Чықмақ бізге қанда енді
Недей елге гез болдұқ
Иүзін адам көргүсіз

Бойнұма құрұқ түскендүр
Иұлқынсам да болмасты
Кәфір елге гез болдұқ
Жалұнсақ да болмасты
Рахымсыз елге гез болдұқ
Илансақ да болмасты
Бұ бәледен құтұлұб
Иол иүрүр күн болар ма
Ата бірлә анамны
Бір көрер күн болар ма

(Әлқисса) Бұлар үч иылдын соң досты Күмән бірлә қачыб құтұлдылар кемеге мінүб. Шонда Бозиігіт хақ тағалаға сығынұб бір назым айғаны:

(Назым)

Хаққа бойұн сұнғанмын
Зар сергерден болғанмын
Зар сергерден құлұңны
Өзің сақла иллаһи
Сенсіз бізге дәрмен иоқ
Күллі ғаламның панаһы
Бұ фаналы дариадан
Өзің сақла иллаһи
Артымызда дұшман бар
Алдұмызда бұшман бар
Бізге қаршы дұшман бар
ғарибларның панаһы
Өзің сақла иллаһи

(Әлқисса) Бұларның алдұндан бір кеме қаршы келді. Бұ екі ғаріб һәм қорұқдылар біз бичараларны иане гіріфтар қылмағайлар ерді деб. Екі кеме бір біріне иақындаштылар. Көрділеркім Бағдад шаһарының саудагерлері ерміш. Бұларны танұб иығлашұб көріштілер. Керуен ахли үгүт насихат айтыб қайт деділер. Түшде көрген суретке әуере болмағыл деділер. Һеч тыңламадылар. Ахыр аламұр рұхсат берділер. Керуен ахли бұларға киүм уа тамақ алтұн күміш

берүб разы қылдылар. Бозиігіт керуенден айруларұнда һәм ата анасұна сәлем айтұб бір назым айғаны:

Хош рұхсат сіз керуенлер
Сағ саламат иеткейсіз
Аман есен иеткейсіз
Ата анамны көргейсіз
Бізден сәлем еткейсіз
Бір іш башқа түшкендүр
Иүрмей көңлүм тынмайды
Мехир махбуб шаһарны
Бір көрмей көңлүм тынмайды
Көб хасретлер көрібміз
Зар сергерден иүрүбміз
Қайғұм иұтсам қанғұм иоқ
Бұ иолұмдан қалғұм иоқ
Әмір қылұб алламыз
Тірі болсақ қайтғаймыз
Тірі болсам қайтғаймын
Өлсем сәлем еткеймін
Қайтұб керуен иүрмесе
Атам бізні көрмесе
Көб ғайыбымызны кечірүб
Разы болсұн атамыз
Бахил болсұн анамыз
Бұ иылдан мен келгеймін
Келмесем мен өлгеймін
Бахил болұң достларым
Хақ иазғанын көргейміз
Аман болың достларым
Есен болұң достларым

(Әлқисса) Керуен ахли қайтұб Бағдад шаһарына рауан болдылар. Бұлар қырық күн сергерден болұб иүрүб Малазиа шаһарына келділер. Бір халайық нарасында бір ғабид иігітнің хұжрасы уар еді. Ол иалғұз иігіт үйіне сәлем берүб кірділер. Бұ екі мүсафир тағриқа тағриқа қылыб айтдылар. Ғабид

һәм мұнларның сөзлеріні ештүб бұ екі мүсафирні айаб бек иығлар ерді. Бозиігіт Малазиа шаһарыда бір ай хайран болұб иүрді. Һечкім бұларны білмеді.

(Әлқисса) Шаһарда бір хуб суретлі иігіт көрдім деб бір иігіт келүб Сахибжамалға байан қылды. Қыз иігітден бұ хабарны ештүб қашындағы қырық қызға бір назым айғаны:

Жорға атдай жүрішті
Хан заныидан тұрышды
Көрген түшнің турасы
Бүгін келген болмасұн
Тез артұндан барұңыз
бізден хабар салұңыз
Мехрибаным болмасұн
Тез көңүлге алұңыз
Қлақаны бар башында
Жан жолдашы қашында
Бағдад шаһары бұлбұлы
Хазір келген болмасұн
Күн чығышдай келібді
Иорға атдай иелүбді
Ата анадан айрұлұб
Бізні ізлеген болмасұн
Фида қылған жаныны
Құрбан қылған малыны
Бағдад шаһары сұлтаны
Боз иігіт ол болмасұн
Барұб иүзін көріңлер
Қай иерлік деб сұраңлар
Әдеб бірлән тұрұңлар
Бізден хабар сұраса
Бері алұб жүріңлер
Андан хабар алғанны
Сиүнчі хабар салғанны
Алтұн иүзік гауһар таш
Сиүнчіге берүрмін

Қырық қызның ічінде
Аны иахшы көрермін
Хабар Алұң достларым

(Әлқисса) Қырық күн Малатиа шаһарында иүрділер. Көзлеріға һеч нәрсе көрінмеді. Боз иігіт бір күн хақ тағалаға мінажат қылұб иығлады уа иатды. Түшніде бір ақ сақаллы кіші айтды ай бичара бұ шаһардын чықмағыл табарсын деді. Ертен тұрұб досты Күмәнға көрген түшні айтұб бір назым айғаны:

Бір түш бүгүн көрібмін
Иарның иүзүн көрүбмін
Ұчұб қондұм мен
Екеу болұб қондұм мен
Үчеу болұб ұчыбмын
Күннің иүзін қабладым
Қонарымны таппадұм
Иарұм артында қалыбмын
Тоқтаб аны сақладұм

(Әлқисса) Түшні достыға айтұб ертеден ахшамғаче сергерден иүрділер. Ол күн Сахибжамал қырық қыз бірлә Бозиігітні шаһардын қараб иүрділер. Ахшамдын соң қызның сарайының қашыға келділер. Бозиігітні көрмейінче қызлар сарайға кірұб кетділер. Бозиігіт сарайның тышында қалды. Хан қызы сарайға кірұб зар иығлаб бұ назымны айғаны:

Иеті иылдұр болдұм зар
Мен иолұнда ынтызар
Жаның жанға қошылұб
Бір иүрер күн болар ма
Көкрекдегі қайғұдан
Құтұлұр күн болұр ма
Келем деген уағдаң
Сенің болды иалғандай
Мұнча сақлаб келмедің
Бөтен иарны алғандай
Алла қошқан иар едұң

Иарұңа офа қылмадұң
Иеті иылдан үйүңден
Орнұңдан һеч тұрмадың

(Әлқисса) Бозиігіт сарайның тыңлаб олтұрды. Қыз мұны білген иоқ ерді. Бозиігіт сарайның тышында тұрұб бір хуб әуез илә бір назым айғаны:

Сені мұнда иаратды
Мені анда иаратды
Сені менге қаратды
Мені сенге қаратды
Тез табарұм қандадұр
Арада дариа иаратды
Чөлде иұрдім су тапмай
Суда иұрдім иол тапмай
Дөрт иыл болды иолында
Хайран болұб иұрдім мен
Көб хасретні көрдім мен
Табанларым ұйұлұб
Қол терілерім сұйұлұб
Не сергерден иұрдұм мен
Атамны да көрмедұм
Анамны да көрмедім
Һечкім бірлә жұрмедім
Сені ізлеб жұрдім мен
Сені көрұр күн болса
Жаным құрбан қылғаймын
Не болсам да болғаймын
Мен бір мехман келұбмін
Нұрыңны түшімде көрұбмін
Хайран болұб иұрұбмін
Сені көрұр күн болса
Не болса да болұбмын
Таудын ташдын өтұбмін
Бұ шаһарға жетұбмін
Иүзің көрер күн болса

Ата анадын кетүбмін
Атым менім Бозиігіт
Қашымда бар дост иігіт
Чын хақиқат иар болсаң
Үйге кірсем керекті
Жаным сүйген жанымның
Иүзін көрсем керекті

قصه سی بوز یکت

(اقصه حکایتده آتیلماغ کلمش دور ملاطیه شهرنده بر خان دار
ایدی اسمی طاهماس ایردی یورطی ولایتی بیلك کوب ایردی
آتنك بر قزی بار ایدی آی هنوز ه ایرتی ینه غایت صاحب
جمال خوب صورتلیق ایردی آتاسی بیلك اولوغ سرایده هیچ کم کا
کورسانمای آصرار ایدی قیزان اون بش یاشینه ایرشدی ایرسه
بر کون یاتوب توش کوردی توشنده اویقه بر یکت کلمش
کوریر بر کشی نکاح قیلمش دورلی یورلار ینه حیران قالمش لار
قزشوق ساعت اویغانوب کتدی ایرسه اول کیلمش صورت یاتمده
بولمادی اول صورت عشقی قزغه اثر اینمکی بیطاقت بولمادی
ایکنجی یل دخی بر توش کوردی شول یلغی کیلکان یکتی
ینه کوردی اوچونجی یل بوز یکت قرق توشنده کوریوب عاشق
بولوب بیطاقت بولدی هیچ بر ساعت صبری قالمادی این لای
پارسام ایکان یولنده قربان اولسام ایکان دیب توشنده بوز یکت

صبر قیل دیب اینکان بر شعری

جان جان یاریم کیلکافی * توشده کوردك سن بنی
قوشلار کون بولغان یوق * صبر اینکل سن الی

بن حاضرمن بارورغه * شهر ایلکا یورورکه
الله امری بار دولسه * دیمادار تکترف کورکورمچه
بن ایلاونکه بارغورچه * دیمادار تکترف کورکورمچه
لیلی منان مجنونمای * صبرقیلمسانمك کراکتی
صبر قیلمای اش بتماس * مرادیغه تیز یتماس
رایحه برلان یوسفمای * صبرقیلمسانمك کراکتی
بارور وقت بولغان جوف * بوغدایه کون ذولغان بوف
طاهر منان زهره‌ای * صبرقیلمسانمك کراکتی
الفصه)* قزنمك عشقلغی کونتان کونکه زیاده بولدی یوسوف
شناسای قرق نوکار قرلار ینه اینتدی قرلار هم موننك برلان برگه
بار ایرف قیلور ایردی لار قزیورزیکت نمك آطلی اوغونقاق یوق
ایردی شهرکا بوز یکت اسملی یکت کایلسه منت یون سیرچی
وزراب فی سوراسه ده بیرور ایسم دیمدی قزنمك آنا آتاسی
ان بنه ایتور ایردی نمسه رنمك وینه سرماؤنمك بار دیب طبیب لار
کیلتورور ایردی هیچ بر دارو بولماس ایردی
الفصه)* بغداد شهرنده عبدالله اسملی برخان بار ایردی
عبدالرحمن اوغلی ایردی اول عبدالله خان نمك برغالغر
ظلی بار ایردی آتی هرز یکت ایردی ثیقناغ صفت لی کورکلم
ایردی کورکان کشی دخی برکورسا م ایکان دیب طرور ایردی
ازی عقل لی ایردی عبدالله خان نمك بر روزبری بار ایردی آتی
بلبل ایردی انمك برا وغلی بار ایردی آتی کمون ایردی نیك
خوب دانه یکت ایدی یوز یکت برلم بر کون نیچه یش ایچ ای کلم
کلمش بوز یکت مونی کورب خیران قالدی کوب آ آن ایتدی
بوز یکت کم قارا ب ثیر آ ایغانی
غافل موسن جان جکت * جکت موبتوب چارمه
من بلبلوانکده * بلبلاق بولسه دب بوغلاسه من بار
امچ بلبلوانکی صاغلاسمن * کلاسه دب بوغلاسه من بار
خانوانك موسن جان جکت * بکت بوجنوب چارمه
جانوانك جانغه قوشلوب * جن حقیقت بار صاغلاق
شهر یوستان بلبلی * سیران یرنماق بر کلی
نیل درياچه‌سوبطاؤ اوتوب * برزق ارلاسانمك کراکتی
من آلتونقان تیرانکمن * من ایرمن کوهری
قناتلی کمش اویس آلمن * قبول دوستمك کیراکتی
کوکده بلوزغان پرلم دن * صوده بوركان ذیلمورمن
سقسن بیلکی آلغان من * نوردن اولکی آلغان من
نیاغنکنی قولغه آلوب * منی ایرلاستمك کراکتی
(الفصه) بوز یکت اوینغانلری ایرسه صورتی پیدا بولدی بوز

بر یلغه چه زغفرانك ای بولوب صارغایدی آتا آناسی صورار ایردی
ایتماس ایردی شول یلده بوزیکت اون سکز یاشنده ایردی
ایکنچی یل دخی توش کوردی قز اوّلکی تیك بولوب زار لیف
قیلوب یلاب بر نظم آیغانی

حورت یل بولدی صاقلایمن * صیلامه دیب یوقلایمن
خبرڭك یوق اوزنك یوق * سلام نامه سوزنك یوق
رمن بولونکده انتظار * صاقلای صاقلای بولدم زار
مهربانم وفادار * شفقت سزدن کراکتی

القصه بوزیکت ننك جواب بیرکانی

بر خوب صورت ناظرسن * کیچ بولغانده حاضرسن
نه حسرتك مزارسن * نه یرلوك سن یرنك ایت
ایزلای بارسام ایلونك ایت * سنتك ایلونك بلمازمن
ایلونك قایدین طابارمن * بلطور کیلدوڭ قاشیمه
بیبل کیلدونك قاشمه * کوب قایغیغه صالدونکسن
مونده غایب بولدنك سن * ستی قایدان تبارمن
یرنك ایتسانك کراکتی * قزنك جواب بیرکانی
اطغه منوب چتسانك سن * ایتکان سوزنی اوتسانکسن
منی قبول کورسنك سن * توشده قوشقان الله من
کوندوز بزنی قوشمایمه * دنیا بزدین اوتمایمه
تیز ایزلاسنك کراکتی

(القصه) بوز یکت او یغاندی ایرسه یانتنده مذکور صورت بولمادی طاقت طوته آلمادی آش صو اچمادی ازلار که اوی قیلدی دوستی کمن برلان کینکاش قیلوب هیچ کشیکه بلدرماینچه دوستی کمن دین رخصت صوراب بر نظم آیغانی

(نظم بودور)

قصه بوز یکت

بر خوب صورت کوردیم من * خیران قالیب طوردم من
مصاحتلی جان دوستم * آقیل طاپمای طوردم من
قایغو توشدی باشیمه * آقیل طاپمای بولدیم زار
معقول کورسانك جان دوستم * سفر چیغار اویوم بار
کتماس قایغی توشکاندر * آقیل طابغیل جان دوستم
بر یل بولدی جانعانمن * بو قایغوغه قالغانمن
سزدان بولاك اویوم یوق * کونکلومنی آنکا صالغانمن
یولداشم یوق ایتکالی * درمانم یوق کیتکالی
جان یولداشم سن ایدنك * باتمای یوردیم ایتکالی
کیتماس بلاکه یولقدیم * درمانم یوق جان دوستم
آنی ازلاب اولسامده * درمانم یوق جان دوستم

(القصه) دوستی کن بوز یکت او چون کویوب یغلاب بر نظم ایغانی

معقول سوزدر یارعایمز * حق یازغانن کورکایمز
بز یولنکده قریانلیق * خدمت ایتوب یورکایمز
تقدیر یازسه الله مز * چاره سی یوق بنده سنی

دوستقه قایغی کیز بولسه * اولسه کیرك جان دوستی
تقدیر بولسه اولکایمز * حق یارغانون کورکایمز
بولنوب سزدان قالماس من * باشقه غه باردیب ایتماسمن
من یولونکده قربانلق * یالغانچی دوس بولماس من
(القصه) دوستلندین موندا غ مهربان سوزلی ایشتوب بیلك سوندی ایکسی ایکی خدمتکار آلوب ایکی تویه کا آلتون کمش هم آزوق آلوب هیچ کمکه بلدرمای خدای تعالی غه توکل قیلوب برکه قبله طرفینه روان بولدی لار یولده بارایاتقانده

حق تعالی کا یغلاب بر نظم آیغانی

باشنی بیرکان الله مز * رزق بیرسه کراکتی
تن یاراتقان الله مز * دین ساولیق بیرسه کراکتی
جان یراتقان الله مز * اوزی صاقلاسین بنده سین
قایسی جیرده بولسه ده * مدد بیرسه کراکتی
آیاق بیرکان الله مز * قوّت بیرسه کراکتی
عقل بیرکان الله مز * سبب قیلسه کراکتی
یزیوق ایردك بار قیلغان * تن یاراتقان جان بیرکان
توکل قیلدوم الله غه * یول باشلاوچی اوزنکسن
هر بر تورلی بلادن * جان صاقلاوچی اوزنکسن
(القصه) بولار میمون شهریکا کیلوب یتدی لر ایرسه مونلارنی میمون کشی لری اوستادیلر نیچه رحمت تلاسه ده بیارمدیلر بولار اوچ یل تونقون بولدیلار آخر بر کونی بارچه

تۆالارنی آلتون کمش لرنی طاشلاب صال قیلوب دریاغه توشوب
قاچیلار بالحون شهر یکا کیلوب کیمه یاصاتوب دریابرله
کیتیلار اوچ آی اوتکاندین صونك بولارنی میمون
آدملاری قوب یتوب یتوب یتوب میمون شهر یکا آلوب کلدی لر
نیچه نیچه رخصت تلاسه ده یبارمدیلار زیراکی اول میمون
شهرینك پادشاهی بوز یکت تیك آدم زاده شاه زاده
ایردی بولارنی اوز جنسم دیو یبارمکا قیمادی اول میمون تنك
عادتلاری اول ایردی پادشاه نی آدم دن قویار ایردی لر اگرده
اوز جنسلاریدین شاه قویسه لار آتلار کوب تروکلك قیلماسلار
ایردی بوز یکت نی زنداغه صالوب غه کوزی قیمایونچه
قاچساسونلار دیوکوزاتچی لر قویدی آنده بوز یکت اوزمالینه
پشیمان بولوب برمناجات آیغانی

(مناجات)

بیوك طاوغه گیز بولدوق * اوتمك بزگه قنده ایندی
تیمر اویکا قامالدوق * چقماق بزگه قنده ایندی
نیدای ایلکا گیز بولدوق * یوزن آدم کورگوسز
بویتمه قورق توشکاندر * یولقنسامده بولماستی
کافر ایلکا گیز بولدوق * جالونساقده بولماستی
رحیم سز ایلکا گیز بولدوق * یلانسقده بولماستی
بو بلادان قوتولوب * یول یورور کون بولارمه
آتا برله آنامنی * بر کورار کون بولارمه

(القصه)

(القصه) بولار اوچ یلدین صونك دوستی کمن برله قاچیب قوتولدی لار کمه کا منوب بشونده بوزیکت حق تعالی گه صعنوب بر نظم آیغانی

(نظم)

حققه بویون صونعانمن * زار سر گردان بولغانمن
زار سر گردان قولونکنی * اوزنك صاقله الهی
سن سر بزکا درمان یوق * کل عالم تنك پناهی
بو فانلی دریادان * اوزنك صاقله الهی
آرتمزده دوشمان بار * آلدومزده بشمان بار
بزکا قارشی دوشمان بار * غریب لرنك پناهی
اوزنك صاقله الهی

(القصه) بولارنك آلدوندان بر کمه قارشی کلدی بو ایکی غریب هم قورقدیلر بز بیچاره لرنی بنه گرفتار قیلمغایلر ایردی دیب ایکی کمه بر برینه یاقین داشتی لار کوردیلر کم بغداد شهریدنك سوداگارلری ایرمش بولارنی طانوب یغلاشوب کورشتی لر کروان اهلی اوگوت نصیحت ایتب قایت دیدیلر توشده کورکان صورت که آوّاره بولماغیل دیدیلر هیچ تنکلاماديلر آخر الامور رخصت بیردیلر کروان اهلی بولارغه کیوم وطماق آلتون کمش بیروب راضی قیلدیلار بوزیکت کروانداں آیرولارونده هم آتا آنایسینه سلام ایتب بر نظم آیغانی

هوش رخصت سزه کروانلر * صاغ سلامت یتکای سز

امان ایسان جتکای‌سز * آتا آنامنی کورکایسز
بزدین سلام ایتکای‌سز * بر اش باشقه توشکاندر
یورمای کونکلوم تنمایدی
مهر محبوب شهرنی * برکورمای کونکلوم تنمایدی
کوب حسرتلر کوریمز * زار سر گردان یوروییمز
قیغوم یوتسام قنعم یوق * بو یولدان قالغوم یوق
امر قیلوب الله‌من * تری بولساق قایتقای‌مز
تری بواسام قایتقایمن * اولسام سلام ایتکای‌من
قایتب کروان یورماسه * آتام نزنی کورماسه
کوب‌عیبمرنی کیچروب * راضی بولسون آنامز
بحیل بواسون آنامز * بویولدان‌من کیلکای‌من
کیلمسام من اولکای‌من
بحیل بولونك دوستلاریم * حق یارغانن کورکایمز
امان بولنك دوستلاریم * ایسان بولونك دوستلاریم
*(القصه * کروان اهلی قایتوب بغداد شهرینه‌روان بولدیلر
بولار قرق کون سرگردان بولوب یوروب ملاطیه شهرینه
کلدیلار بر خلایق تراسنده بر عابد یکت تنك حجره‌سی وار
ایدی اول یالغوز یکت اوینه سلام بروب کردیلر بو ایکی
مسافر تفریقه تفریقه قیاب ایتك یارعابد هم مونلرتنك سوزلرنی
ایشتوب بو ایکی مسافرنی آیاب بیك یغلار ایردی بو زیکت
ملاطیه شهریده بر آی خیران بولوب یوردی هیچ کم بولارنی

بلمادی *(القصه)* شهرده بر خوب صورتلی بنت دوردیم
دیب بر یکت کیلوب صاحب جمالغه بیان قیلدی قز یکتدان
بو خبرنی ایشتوب قاشنداغی قرق قزغه بر نظم آیقانی

جورغه آطدای جورشتی * خان داننداں تورشدی
کورکان دوشننك توراسی * بوکون کیلکان بولماسون
تیز آرتوندان بارونکز * بزدین خبر صالاونکز
مهربانم بولماسون * تیز کونکل که آلونکز
قالقانی بار باشنده * جان جولداشی قاشنده
بغداد شهری بلبلی * حاضر کیلکان بولماسون
کون چغشدای کیلبدی * یورغه آطدای ییلوبدی
آتا آتادان آیرولوب * بزنی ایرلاکان بولماسون
فدا قیلغان جانتی * قربان قیلغان مالنی
بغداد شهری سلطانی * بوز یکت اول بولماسون یرلر
باروب یوزین کورنکلار * قای یرلك دیب صورنکلار
ادب برلن طورونکلار * بزدین خبر صوراصه بیری
آندان خبر آلغانتی * سیونچی خبر صالغانتی
آلتون یوزك کوهر طاش * سیونچی که بیرورمن
قرق قزنتك اچنده * آنی بخشی کورارمن

خبر آلونك دوستلاریم

(القصه) قرق کون ملاطیه شهرنك یوردیار کوزلری غه هیچ نرسه
کورنمادی بوز یکت یرکون حق تعالی که مناجات قیلوب

یغلادی و یاتدی توشنده بر آق صافدللی کشی ایتدی
ای بیچاره بو شهردین چقماغیل طبارسن دیدی ایرتن طوروب
دوستی کمن غه کورکان توشنی ایتوب بر نظم آیغانی

بر توش بوکون کوربمن * یارننگ یوزین کوربمن
اوچوب طاوغه قونمدوم من * ایکاو بولوب قونمدوم من
اوچاو بولوب اوچبمن * کون ننگ یوزین قابلادوم
قونار منی طاپادوم * یاروم آرتنده قالبمن
توقطاب آنی صاقلادوم

*(القصه)*توشنی دوستیغه ایتوب ایرته دین احشامغه چه سرگردان
یوردیلر اول کون صاحب جمال قرق قز برله بوزیکت نی
شهردین قراب یوردیلر اخشامدین صونك قزننگ سرای ننگ
قاشیغه کلدی لر بوزیکت نی کورمایچه قزلر سرایغه کروب
کیتدی لر بوزیکت سرای ننگ طشنده قالدی خان قزی

سرایغه کروب زار یغلاب بو نظمنی آیغانی

یتی یلدور بولدوم زار * من بولونکده انتظار
جاننگ جانغه قوشلوب * بر یورار کون بولارمه
کوکراگدا کی قایغودن * قوتولور کون بولورمه
کیلام دیکان وعده نگ * سننگ بولدی یالغاندای
مونچه صاقلاب کیلمادنگ * بوتان یارنی آلغاندای
الله قوشقان یار ایدونگ * یارونکه وفا قیلمادونگ
یتی یلدان اویونکدان * اورننگدان هیچ تورمادینگ

(القصه) بوزیکت سرای ننك طشنده طنكلاب اولتوردی
قزموق بیلكان یوق ایدی بوزیکت سرای ننك طشنده تورور

بر خوب آوازایله بر نظم آیعاق

سنی مونده یارانمدی * منی آنده یارانمدی
سنی منكا قارانمدی * منی سنكا قارانمدی
نیچون تاباروم قنده دور * آرادہ دریا یارانمدی
چولده یوردیم صو تاپمای * صودہ یوردیم یولطاپمای
دورت یل بولدی یولنكده * خیران بولوب یوردیم من
كوب حسرتنی كوردیم من * طاباناماریم اویولوب
قول تیمرلادم صویولوب * نه سر كزدان یوردیم من
آتامنی ده كورمادیم * آتامنی ده كورمادیم
هیچ كم برله جورمادیم * سنی ایزلاب جوردیم من
سنی كوروركون بولسه * جانم قربان قیلقایمن
نه بولسامده بولغای من * من بر مهمان كیلدین
نورنكنی توشمه كوریمن * خیران بولوب یوریمن
سنی كورور كون بولسه * نه بولسه‌ده بولوب‌من
طاودین طاشه‌ین اوتوبمن * بیر شهرگه جنوب‌من
یوزنك كورار كون بولسه * آتا آنادین كیتوبمن
آنیم منم بیر یكت * قاشمه‌یار دوست یكت
چن حقیقت یار بولصاوك * اویكه كرسام كراكتی
جانم سویكان جانم‌نك * بوزین كورسام كراكتی

3.5 ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ӘДЕБИЕТ НҰСҚАЛАРЫ

1895 жылы Қазанда жарық көрген «Түс жоруға» байланысты кітапша

Тағбир нама

Бисмиллахи рахмани рахим

Алхамдулиллахи раббил аламин уа алғақиба лилмуттақин уассалауат уассаламу али хайри халқа Мухаммед уа алажмағин билкулликим тағбир иағни түш иорымақ хазрет Иусуф али ассаламның муғжизасы тұрұр. Уа барча пайғамбарлар машақат тартыб тұрұрларкім халық файдасы үчүн уа бұ китаб Иусуф пайғамбар али ассаламның тағбир кітабы тұрұр. Һәр иерде тағбир кітабы көб тұрұр. Әммә бұ афзаллар икдар ләкин мұхтасар қылдұқ қараған уа оқұған. Асаналық үчүн уа бұ кітаб он екі баб үзіріне тәртіб қылынды. Уа алла тағала иғлам.

Әуелгі баб

Һәр кім ерсе түшінде сығыр көрсе падшаһлардан ғинайат көргей уа хошлық көргей. Егер кім ерсе түшінде намаз уа қамат көрсе сүйінгей уа достлардан ғинайат көргей. Уа ғайыбдан қолына нрәсе кіргей. Егер кім ерсе түшінде ай уа күн көрсе уа машайыхларны уа ұлұғларны көрсе хақ тағала ол бендеге хажы қағбаны рузи қылғай уа дәулетге иеткей. Уа ұғланыңдан уа қарындашыңдан сүйінгей уа дәулет уа ғиззат көргей. Хақ тағала бір бала рузи қылғай. Ол баладан сүйінгей. Егер кім ерсе түшінде өлүк көрсе ол бендеге ғайыбдан мал хасил болғай. Егер кім ерсе түшінде тірікні өлүк көрсе ғұмұры ұзұн болғай. Уа ғам құсадан құтылғай. Егер кім ерсе түшінде азан уа қамат көрсе діні қуатлы болғай. Егер кім ерсе түшінде намаз оқұр көрсе ел ічінде ұлұғ болғай. Егер кім ерсе түшінде қазы көрсе гүнәһлардан пәк болғай. Егер кім ерсе түшінде падшаһ көрсе сүйінгей. Егер кім ерсе түшінде бұғдай көрсе сүйінгей уа ғұсалардан аман болғай. Егер кім ерсе түшінде ерте намаз уақытын көрсе шол заманда ғайыбы қайтғай.

Екінчі баб

Егер кім ерсе түшінде сабан суырыб ашлық сачар көрсе не тілегі болса мұрадына ерішкей. Егер кім ерсе түшінде гөрстан көрсе ғибрат алмақ иазықларындан тәубе қылмақ уа сабұрлұ болмақға ашартдүр. Егер кім ерсе түшінде өлүгні тірік көрсе дүниеде уа ахиретде ғазиз ауле не мұрады уар ісі тамам табғай. Егер кім ерсе түшінде өлүк иығлағанын көрсе ол өлүк имансыз болғай ләкин ол түш көргучіге иахшы болғай. Егер кім ерсе түшінде өлүгні ашар көрсе халайық арасында ғазиз ауле. Егер кім ерсе түшінде өлүгні арығ тон бірлә көрсе сүйінчілік болғай. Егер кім ерсе түшінде көб қойларға күтучілік қылұр көрсе ол қойлар санынча ол кім ерсеге ізгүллік болғай тақы сығырлар һәм андақдар. Егер кім ерсе түшінде өрмекүч тұтар көрсе иа қолы үзре иүрүр көрсе зahад болұб халайыққа сүйіклі болғай. Егер кім ерсе түшінде бал құрты тұтар көрсе хатұнындан сүйінгей халал мал насиб болғай. Егер кім ерсе түшінде бір тар иерге мінер көрсе жамал иесі хатұн алғай. Егер кім ерсеге түшінде мінер ат берселер иахшы мәртебе уа мансаб ерішкей. Егер кім ерсе түшінде қара ат иа жирен ат көрсе сүйінчілік уа рахатлық болғай уа дәулет уа ғиззат болғай. Егер кім ерсе түшінде ақ иылан көрсе мұсылман дұшман болұр уа қара иылан көрсе кәфір дұшман болұр. Егер кім ерсе түшінде құшлар бірлә сөз сөзлешүр көрсе уа анлар мұңға жауаб берселер ол бендеге ғайыбдан дәулет келгей халайықлар жыр ән қылғай, мұрадыға иеткей, ғылым уа хүкімет үгренгей, халайық арасында ғазиз олғай. Егер кім ерсе түшінде иафырақ иеміш ашар көрсе һәмише ғиззат уа хұрмет уа дәулетде болғай. Егер кім ерсе түшінде иат хатұнға иа өз хатұныға жаммағ қылұр көрсе иашы ұзұн болұр уа тілегеніні табғай.

Үчінчі баб

Егер кім ерсе түшінде алтұн көрсе ол алтұн ақча болса садақа бермек керек иахшы ермес. Егер кім ерсе түшінде тілек тілесе алтұн күміш насиб болғай, мұрадына ерішкей.

Егер кім ерсе түшінде алтұн уа күміш иүзік көрсе ел ічінде мал тұтқучы болғай. Егер кім ерсе түшінде меруерд таш көрсе қыз баласы болғай. Егер кім ерсе түшінде жауһар көрсе шандақ мал тұтқучы болғай.

Дөртінчі баб

Егер кім ерсе түшніде ұрұш уа талаш уа дау уа дұшман көрсе ғайбатдан тілін сақламақ керек. Егер кім ерсе түшінде темір иа мұнға ұхшаш нәрселер көрсе падшаһлардан уа кәфірлерден ғинайат көргей. Егер кім ерсе түшніде пычақ иа көзгі иа қылыч түрлік нәрселер көрсе дұшманлық ұлұғлардан рузи болғай. Егер кім ерсе түшінде қалға уа шаһар көрсе ғам ғұсадан емен болғай.

Бешінчі баб

Егер кім ерсе түшінде бұғдай иа арпа иа тары мұндағ нрәселер көрсе ғайыбдан рузи иеткей. Егер кім ерсе түшінде қатық иа май иа сачүк нәрсе көрсе халал мал рузи болғай.

Алтынчы баб

Егер кім ерсе түшніде бадам май көрсе Аға інісінден ғайыб болмыш. Болса саламат келгей мұрадына иеткей. Ахыр әмірде қарындаш ұрығындан дұшманлық көргей. Егер кім ерсе түшінде сары май көрсе зухмат көргей. Егер сүт иа қатық көрсе халал мал қолына кіргей. Егер кім ерсе түшінде қой көрсе дәулет уа ниғметі артқай.

Иетінчі баб

Егер кім ерсе түшінде чағыр көрсе уа иа иүзім көрсе уа иа ічсе бұ түш дәлелдүр һәр иерде саламат болғай. Егер кім ерсе түшінде көб иемішлер көрсе уа құрұғ иүзүм көрсе дәулетге иеткей. Егер кім ерсе түшінде қара иүзім көрсе реніж машақат көргей. Егер кім ерсе түшінде қауын көрсе шадлық болғай. Егер қыш күнінде мұндағ нәрселерні көрсе суұқ болғай. Егер кім ерсе түшінде иаз күніні көрсе иырақдан

қарындашы келгей. Егер кім ерсе ачығ алма көрсе ғұмыры қайғұда кечкей. Егер кім ерсе түшінде көб чи иүзім көрсе һәр данасы санынча мал тапқай. Егер кім ерсе түшінде һәммә түрлік иемішлерден көрсе пісте уа қанда уа қарс уа набат мұндағ нәрселер көрсе шадыман болғай уа дұшманлары соқыр болғай һәр түрлі мұрады хасил болғай.

Сегізінчі баб

Егер кім ерсе түшінде һәр түрлік шарбатлар уа халуалар көрсе барча халайық дұға қылғайлар шадлық болғай уа рахат көргей ниғметі зиада болғай. Егер кім ерсе түшінде шекер уа бал көрсе ел арасында ұлұғ болғай.

Тоқызынчы баб

Егер кім ерсе түшінде ақ тон кисе дәулеті зиада болғай. Егер кім ерсе түшінде сары тон кисе хатер болғай падшаһлардан қорқу болғай садақа бермек керек. Егер кім ерсе түшінде қара тон кисе иа қызыл тон кисе иа көк тон кисе аманлық уа ұчсызлық болғай. Егер кім ерсе түшінде сары уа қызыл тон келтүрүб алдұнда қойсалар аңға қайғұ болғай уа садақа бермек керек. Егер кім ерсе түшінде көк тон кисе сүйінгей барча ғам ғұсадан халас болғай. Егер кім ерсе түшінде құш көрсе дәулет уа рахатлік болғай. Егер кім ерсе түшінде тері тон кисе иа көрсе халал малдан рузи қылғай. Егер кім ерсе түшінде башмақ иайтук иа кауіш көрсе халал хатұны талақ болғай.

Онұнчы баб

Егер кім ерсе түшінде хайуан уа һәр уа хашылардан уа иаман нәрселерден көрсе сақлансұн. Егер кім ерсе түшінде ат мінсе мұрадын тапқай иа тауа иа ешек мінсе мұрады хасил болғай. Егер кім ерсе түшінде тауа көрсе машайыхларның сөзіден көб манафат көргей. Егер кім ерсе түшінде тауаға мінсе ол тауа бұ кім ерсеге зиан қылса ол азрайыл алейхи ассаламды хұдай тағаладан ғафил болма дайу хабар берүр. Егер кім ерсе түшінде қой көрсе аманлық болғай чөнки

қойның башыдан айақына тегрү мүбарак тұрұр. Егер кім ерсе түшінде құлан иа сычқан көрсе ғайыбы хазир болғай екісіні бірге көрсе қызы болғай. Егер кім ерсе түшінде ата арслан иа қаплан иа бөрі көрсе амалларындан аңа көб манафат хасил болғай. Егер ата бөріні көрсе дұшманы аңа мусаххир болғай. Егер кім ерсе түшінде доңғұз көрсе дұшманлардан залымлардан зиан тигей. Егер кім ерсе түшінде доңғұзны өлтүрүр көрсе дұшманлардан аман болғай. Егер кім ерсе түшніде ақ киік көрсе ол һәм ізгү тұрұр. Егер кім ерсе түшінде бір адам дұшман болұб көрсе аңа қасад қылса сақланмақ керек. Егер кім ерсе түшінде иылан көрсе иаман тұрұр садақа бермек керек. Егер кім ерсе түшінде ай көрсе қолыға хатұн түшкей. Егер кім ерсе түшінде иыланны тұтар көрсе қолыға бір аз нәрсе кіргей.

Он бірінчі баб

Егер кім ерсе түшніде қарчыға көрсе ел ічінде хұрметлік болғай. Егер кім ерсе түшінде байғұш көрсе падшаһлардан ғинайат болғай. Егер кім ерсе түшінде қара құш иа лачын көрсе иа шұнқар көрсе падшаһлардан ұлұғлардан ғинайат иеткей. Егер кім ерсе түшінде леклекні көрсе зухмат көргей. Егер кім ерсе түшніде иыланны көрсе аңа иалғандан бәлелер рузи болғай. Егер кім ерсе түшінде қойан иа көгерчін көрсе бір лайық халал жафат насиб болғай. Егер кім түшінде қар көрсе халал ниғметден насиб болғай. Егер кім ерсе суны кеме илән кечсе өзге уалайатқа түшкей. Егер кім ерсе шаһарны көрсе ел ічінде ұлұғ болғай. Егер кім ерсе түшінде самрұғ құшны көрсе бузрук болғай. Егер кім ерсе түшінде әтечні көрсе мал уа жаны аман болғай уа рахатлық болғай уа ғишрат рузи болғай.

Он екінчі баб

Егер кім ерсе түшінде қар иа су көрсе шаһарға иа өзіне хасталықдан хатер болғай садақа бермек керек. Егер кім ерсе түшінде дариа суыны көрсе хатер тұрұр. Егер кім ерсе

түшінде бұлұт көрсе падшаһлардан хауіф бардұр садақа бермек керек. Егер кім ерсе түшінде балық тұтса халал мал рузылық болғай. Егер кім ерсе түшінде чи ет көрсе паришанлық болғай. Егер кім ерсе түшінде қой етіні көрсе халлар хауіфті болғай. Егер кім ерсе түшінде қар көрсе черік болғай түшінде түшүш болғай. Егер кім ерсе түшінде очақ көрсе ол үйге алла тағала берекет бергей. Егер кім ерсе түшінде аш уа нан көрсе өзге иерден келсе ұлұғлардан тәртіб көргей. Егер кім ерсе түшінде ашны ит бірлән ашаса харамдан аңа рузи болғай. Егер кім ерсе түшінде тауық көрсе харам малдан насиб болғай. Егер кім ерсе түшінде оң қолы сынса ағасы иа ұғланларыдан өлгей. Егер кім ерсе түшінде сол қолы сынса дәулетіге зиан тигей. Егер кім ерсе түшінде айақы сынса мал сахабы өлгей. Егер кім ерсе түшінде һәр хатұныны өбе тұрұр көрсе иігіт болса дост көргей.

Тамам.

تعبیر نامه

بوکتاب باصمه اولنمشدور قزانده دومراؤسکی ننك
طبع خانه سنده محمدجان وبرادری شریفجان الکریمی
لارننك خراجاتی ایلان ۱۸۹۵ نجی یلده

بوکتاب باصمه سنه رخصت بیرلدی سانکت پیطربورغده
۲۷ نجی مارطده ۱۸۹۵ نجی یلده

Дозвол. цензур. С. Петербургъ. 27 марта 1895 г.
Типографія Б. Л. Домбровскаго, въ Казани.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله اجمعين بيلكم كم تعبير يعنى توش بورمق حضرت يوسف عليه السلام نك معجزه سى قرر ويارچه پيغمبرلر مشقت تارتيب تررلر كم خلق فايده سى اوچون ويوكتاب يوسف پيغمبر عليه السلام نك تعبير كتابى تسرر هر يرده تعبير كتابى كوب قرور اما يواقصار اقدر لكن مختصر قيلدق تا اغانمه واوقوغانمه آسانلق اوچون ويوكتاب اون ايكى باب اوزرينه ترتيب قيلندى والله تعالى اعلم *

﴿ اوّلكى باب ﴾

هركم ايرسه توشنده صفر كورسه پادشاهلردين عنايت كوركلى وخوشليق بولغاى (اگركم) ايرسه توشنده نيار وقاصت كورسه سؤنكلى دوست لاردين عنايت كورنكلى وغايبدين قوليه ترسه كركى (اگركم) ايرسه توشنده آى وكون كورسه ومشايخلرى والوغلارى كورسه حق تعالى اول بنده كا حج كعبه نى روزى قيلغاى ودولت كا يتكلى واوغلانلردين وقرنداشلردين سونكلى ودولت وعزت كوركلى حق تعالى بر بالا روزى قيلغاى اول بالادين سونكلى (اگركم) ايرسه توشنده اولوك كورسه اول بنده كا غايبدين مال حاصل بولغاى (اگركم) ايرسه توشنده تريكى اولوك كورسه عمرى اوزون بولغاى وغم غصه دين قوتولغاى (اگركم) ايرسه توشنده اغاق وقاصت

کورسه دینی توتمای بولغای (اکرکم) ابرسه
توشنده نمازلرنی کورسه ایل اچنده اولوغ بولغای
(اکرکم) ابرسه توشنده فاضی کورسه گناهلاردین
پاك بولغای (اکرکم) ابرسه توشنده پادشاه
کورسه سونگای (اکرکم) ابرسه توشنده
یوغدای کورسه سونگای وعده‌لردین ایمین
بولغای (اکرکم) ابرسه توشنده ایرته نماز
وقتنی کورسه شول زمانده غایبی قایتغای *

﴿ ایکنچی باب ﴾

(اکرکم) ابرسه توشنده صبان سوروب آشلق
صاچار کورسه نه فلاکی بولسه مرادینه ابرشکای
(اکرکم) ابرسه توشنده کورستی کورسه
عبرت آلیق بازغلاریندین توبه قیلیق وصولو
بولماغدا اعارلندر (اکرکم) ابرسه توشنده اولوکنی

تربك کورسه دنیاده وآخرتده عزیز اوله نه مرادی
وار ایسه تمام تابغای (اکرکم) ابرسه توشنده
اولوك یغلاغانن کورسه اول اولوك ایمانسز بولغای
لکن اول توش کورگوچیکا بخشی بولغای (اکرکم)
ابرسه توشنده اولوکنی آشار کورسه خلایق آرامنده
عزیز اوله (اکرکم) ابرسه توشنده اولوکنی
اویغ تون برله کورسه سوینچلیك بولغای (اکرکم)
ابرسه توشنده کوب قویلارغه کنوچیلك قیلور
کورسه اول قویلار سانیچه اول کم ابرسه کا ایدگولك
بولغای تنی صغرلارم آندافدر (اکرکم) ابرسه
توشنده اورماکوچ تونار کورسه باقولی اوزره یورر
کورسه زامدیولیب خلایقه سوگلی بولغای (اکرکم)
ابرسه توشنده بل قورتی تونار کورسه خاتونندین
سونگلی خلایغل نصیب بولغای (اکرکم) ابرسه

توشنده برقار برکا منار کورسه جمال اياسی خاتون
آلغای (اکرکم) ابرسه کاتوشنده منار آه ابرسه لر
یخشی مرتبه ومنصب کا ابرشکای (اکرکم) ابرسه
توشنده فاره آه یا جیران آه کورسه سونج لیك
وراحت لیك بولغای ودولت وعزت بولغای (اکرکم)
ابرسه توشنده آق بلان کورسه سلمان دوشمان بولور
وقرا بلان کورسه کافر دوشمان بولور (اکرکم) ابرسه
توشنده قوشلار برله سور سورلاشور کورسه وآنلار
مونکار بولاب ابرسه لر اول بنده کا غایت دین دولت
کیلکای خلایقلار جیران قالغای مرادینه بنکای علم
وحکمت اوکرنکای خلایق آراسنده عزیز بولغای
(اکرکم) ابرسه توشنده یوراق ویمش آغاز
کورسه همیشه عزت وحرمت ودولتده بولغای
(اکرکم) ابرسه توشنده باغه خانوینه یا اوی خانوینه

جماع

جماع تیلور کورسه یلغی اوزون بولور وتلاکلی
تلغای *

❁ اوچنچی باب ❁

(اکرکم) ابرسه توشنده آلتون کورسه
اول آلتون آچه بولسه صدقه بیرمك کرك یخشی
ابرسی (اکرکم) ابرسه توشنده تلاك قلاسه آلتون
کموش نصیب بولغای مرادینه ابرشکای (اکرکم) ابرسه
توشنده آلتون وکموش یوزك کورسه اهل اچنده مال
توتوچی بولغای (اکرکم) ابرسه توشنده مروار
طاشی کورسه قربالسی بولغای (اکرکم) ابرسه
توشنده جوهر کورسه اوشاندای مال توتوچی بولغای *

❁ دورتنچی باب ❁

(اکرکم) ابرسه توشنده اوروش وطلاش ودعوی ودوشمان
کورسه غیبت دین تلین صاقلامان کرك بلاغه دینلا

بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده تیمورنا مونکا اوشبلش
نرسه لر کورسه پادشاهلاردین وکافرلردین عنایت
کورکای (اکرکم) ایرسه توشنده چاپای با کورکی بلغاج
تورلیك نرسه لری کورسه دوشمانلق اولوغلاردین
روزی بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده قلعه وشهر
کورسه غم غصه دین ایمین بولغای

* بشنچی باب *

(اکرکم) ایرسه توشنده بهدای یا آربه یا طاری
مونداغ نرسه لر کورسه غایبدین روزی بنکای
(اکرکم) ایرسه توشنده قانق یا مای یا سیوك
نرسه کورسه حلال مال روزی بولغای *

* آلتنچی باب *

(اکرکم) ایرسه توشنده بادام مای کورسه آغا اینی
منددین غایب بولمش بولسه سلامت کیلکای مراد بنه

بنکای

بنکای آغر آمرده قوندامش اوروغ دین دوشمانلق
کورکای (اکرکم) ایرسه توشنده ماری مای
کورسه زحمت کورکای اکرسون یا فانق کورسه
حلال مال قولینه کرکای (اکرکم) ایرسه توشنده
قوی کورسه دولت ونعمتی آرتغای *

* بنانچی باب *

(اکرکم) ایرسه توشنده چاقر کورسه ویا بوزم
کورسه ویا لپسه یونوش دلیل در مربوده سلامت
بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده کوب بیش لر
کورسه وقوروغ بوزم کورسه دولت کا بنکای (اکرکم)
ایرسه توشنده قاره بوزم کورسه رنج مشقت کورکای
(اکرکم) ایرسه توشنده قاون کورسه شادلق
بولغای اکر قش کونلنده مونداغ نرسه لر نی کورسه صبوق
بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده بلز کونش کورسه

برادرلرین قرنداشی کبلکای (اکرکم) ایرسه توشنلا آچیغ آلهکورسه عبری قبغودهکبلکای (اکرکم) ایرسه توشنده کوب پی یوزم کورسه مردانهسی سلامتیه یتل تایلغای (اکرکم) ایرسه توشنده همه تورلیك بیشلردین کورسه یستد وفند وفرص ونیان سوندای نرسه لر کورسه شادمان بولغای ودوستلاری صوفر بولغای هر تورلیك مرادی حاصل بولغای *

﴿ سکزنجی باب ﴾

(اکرکم) ایرسه توشنده هر تورلیك مرتبه لر وعلولر کورسه یارچه ملایق دعا قبلغایلار شادلق بولغای وراحت کورکای نعمتی زیاده بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده شکر ویل کورسه ایل آرلسنده اولوغ بولغای *

﴿ توقوزنجی باب ﴾

(اکرکم) ایرسه توشنده آق طون کیسه دولتی زیاده بولغای (اکرکم) ایرسه توشنلا صاری طون کیسه مظفر بولغای یلانشاملاردین قورقو بولغای صدقه بیرمك کرك (اکرکم) ایرسه توشنده قرا طون کیسه یا قزیل طون کیسه یا کوك طون کیسه اما نلیق واوچسز لغی بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده صاری وقزیل طون کنلرو ب آلدیزده تویسه لار آنکا فایغو بولغای یمدنه بیرمك کرك (اکرکم) ایرسه توشنده کوك طون کیسه سونکای یارچه غم غصه دین خلاص بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده قوش کورسه دولت ورامت لیك بولغای (اکرکم) ایرسه توشنده نبری طون کیسه یاکورسه حلال مالدین روزی قیلغای (اکرکم) ایرسه توشنده یاشیل یا ایتوك یا کلوش کورسه حلال غنیوی لمزق بولغای *

﴿ اونوچی باب ﴾

(اگرکم) ایرسه توشنده حیوان وهر وحشی اوردین ویهان فرسه اوردین کورسه سافلانسون (اگرکم) ایرسه توشنده آط منسه مرادین تاپقای یاتوا یا ایشاك منسه مرادی حاصل بولغای (اگرکم) ایرسه توشنده توا کورسه مشابخ لرینك سوزیدین کوب منفعت کورگای (اگرکم) ایرسه توشنده نواکا منسه اول توا بو کم ایرسه کاربان قبلسه اول عزرائیل علیه السلام حق تعالی دین غافل بولمه دیوخبر بیرر (اگرکم) ایرسه توشنده قوی کورسه امانلق بولغای چونکه قوی تنك باشیدین آیاقینه تیکرو مبارك تور (اگرکم) ایرسه توشنده قولان یاسپقان کورسه غایبی حاضر بولغای ایکسنی برکا کورسه قزی بولغای (اگرکم) ایرسه توشنده آنا آرسلان یا قپلان

بابوری کورسه عمل اولتدین آنکا کوب منفعت حاصل بولغای (اگرآنا بوریسی کورسه دوشمانی آنکا مسخر بولغای (اگرکم) ایرسه توشنده دونکفوز کورسه دوشمانلاردین ظالم اوردین زیان تیکای (اگرکم) ایرسه توشنده دونکفوزنی اولتورور کورسه دوشمانلاردین امان بولغای (اگرکم) ایرسه توشنده آن کبك کورسه اول هم ایلکوتورور (اگرکم) ایرسه توشنده یر آدم دوشمان بولوب کورسه آنکا قصد قیلسه صافلانمای کرك (اگرکم) ایرسه توشنده بلان کورسه یمان تور صدقه بیرمك کرك (اگرکم) ایرسه توشنده آی کورسه تولیغه فانون توشکای (اگرکم) ایرسه توشنده بلانی توتار کورسه تولیغه برآزارسه کرکای ﴿

﴿ اون برنجی باب ﴾

(اگرکم) ایرسه توشنده قارچغه کورسه ایل ایچنده

مرمتلك بولغای (اُکرکم) ایرسه توشنده بایغوش
کورسه پادشاهلارڈین عنایت بولغای (اُکرکم)
ایرسه توشنده فلرانوش یالاچین کورسه باشونفلر کورسه
پادشاهلارڈین اولوغلارڈین عنایت بنکلی (اُکرکم)
ایرسه توشنده لك لك لی کورسه زمست کورکلی (اُکرکم)
ایرسه توشنده یلاقلی کورسه آنکا یالغانلرین بلانر
روزی بولغای (اُکرکم) ایرسه توشنده قویلی
یا کوکلرین کورسه برلایق ملال چیقت نصیب بولغای
(اُکرکم) ایرسه توشنده فلر کورسه ملال نعمت ڈین
نصیب بولغای (اُکرکم) ایرسه توشنده صوی کبه ایلان
کیسه اورکا ولایتکا توشکلی (اُکرکم) ایرسه توشنده
یبری کورسه ایل پلچنلا اولوغ بولغای (اُکرکم) ایرسه
توشنده سیروغ قوشنی کورسه بزرك بولغای (اُکرکم)
کورسه توشنده اچی لی کورسه مال ومالی امان بولغای

ورامتلیك بولغای وعشرت روزی بولغای *

❖ اون ایکنچی باب ❖

(اُکرکم) ایرسه توشنده فلر یا صو کورسه شهرکا
یا اورزینه خسته اقدیرین خطر بولغای صدقه بیرمك
کرك (اُکرکم) ایرسه توشنده تریاصوی کورسه خطر
تور (اُکرکم) ایرسه توشنده بولوط کورسه پادشاهلار
ڈین خوف بارڈر صدقه بیرمك کرك (اُکرکم) ایرسه
توشنده باتق توشسه ملال مالدوروزباق بولغای (اُکرکم)
ایرسه توشنده چی ایت کورسه پریشانلق بولغای
(اُکرکم) ایرسه توشنده قوی ایتی کورسه مالدار خوشلی
بولغای (اُکرکم) ایرسه توشنده فلر کورسه چریك
بولغای توشنده تشویش بولغای (اُکرکم) ایرسه
توشنده اوچق کورسه اول ایوکا الله تعالی برکت بیرکای
(اُکرکم) ایرسه توشنده آغی ونلن کورسه اورکا

یردین کیلسه اولوغلاردین نرتبب کورکلی (اکرکم)
ابرسه توشنده آشنی ایت برله آشاسه حرامدین انکا
روزی بولغای (اکرکم) ابرسه توشنده طاوق کورسه
حرام مالدین نصیب بولغای (اکرکم) ابرسه توشنده
ارنك قولی سنسه آغاسی یا اوغلانلارندین اولکلی
(اکرکم) ابرسه توشنده صول قولی سنسه دولتیکا
زیان تبکلی (اکرکم) ابرسه توشنده آیاقی سنسه
مال صاحبی اولکلی (اکرکم) ابرسه توشنده
هر خاتوننی اوبا تور کورسه یکت
بولسه دوست کورکلی *

﴿ تم ﴾

1898 жылы Орынборда жарық көрген «Қазақ календарындағы» ғылыми-көпшілік әдебиет үлгілері

Россіянің Ак Патсасы.

Осу күнгі улу патса Государь Императоръ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ, бүтүн Россіяны билеуши, 1868 жылда 6 майда (заузада) туған. (Онуң адас аўлиесин еске алып кўрмөттөйтўи күнў 6 декабрде—жоддиде).

Патса кäзретининг жамагаты Государыня Императрица АЛЕКСАНДРА ФЕОДОРОВНА 1872 жылда 25 майда (заузада) туған. (Адас аўлиесин кўрмöттöйтўи күнў 23 апрелде сäўрде). Патса кäзретино ноке монон косулган 14 ноябрде (кауста) 1894 жылда.

Патса улу кäзретининг туған äкеси Государь Императоръ АЛЕКСАНДРЪ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ опат болду 1894 жылда 20 октябрде (акрапта). Патсамыздың анасы Государыня Императрица МАРІЯ ФЕОДОРОВНА 1847 жылда 14 ноябрде (кауста) дүнүйö келген. (Адас аўлиесин кўрмöттöйтўи күнў 22 июлде (йесотте), опат болған патсаның некели жамагаты еди.

Патса кäзретининг орун басары Наслѣдникъ Цесаревичъ улу князь ГЕОРГІЙ АЛЕКСАНДРОВИЧЪ 1871 жылда 27 апрелде (сäўрде) туған. (Адас аўлиесин кўрмöттöйтўи күнў 26 ноябрде кауста).

Январь (дьалҕы). 1 (среда—сэрэмбэ). Новый годъ жаңа жыл, ыарыы.

6 (понедѣльникъ—дүйсүмбү). Богоявленіе Господне—суоллаах түөһүн күн.

Февраль (кулун). 2 (воскресенье—жэкээмбэ). Срѣтеніе Господне—Іисусъ Христосы кэрэлэлаган күнэ.

21 и 22 (пятница и суббота—жума, сэмбэ). Масленица—ыкы күн май мирамы.

Мартъ (камал). 25 (вторникъ—оссомбо). Благовѣщеніе Пресвятыя Богородицы—Ыраҕы Кыыс Маріяҕа жаксы кабар бэриллэтин күн, Булгабыш.

Апрѣль (сэтэр) 10, 11 и 12 (четвергъ, пятница и суббота страстной недѣли бийсэмбэ, жума, сэмбэ). Іисусъ Христосъ кыналган жуманыҥ күндэрү.

13—19 седмица Святой Пасхи—кызыл жумурткаҕыныҥ мирамы (Іисусъ Христосъ тирилиэ туриэҕиныҥ жэти күн мирамы).

23 (среда—сэрэмбэ). Тезоименитство Государыни Императрицы АЛЕКСАНДРЫ ѲЕОДОРОВНЫ. Патса кѣрэтиниҥ жамаатыгар Государыня Императрица АЛЕКСАНДРА ѲЕОДОРОВНАҤЫҤ адаа аҕыйаан ыскэ элэҥ күрүөттүйэтүн күнэ.

27 (воскресенье—жэкээмбэ). День рождения Наслѣдника Цесаревича ГЕОРГІЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА. Патса Наслѣдникъ Цесаревичъ улуу киниэ ГЕОРГІЙ АЛЕКСАНДРОВИЧЧЫҤ туган күнэ.

Май (алаҕа). 6 (вторникъ—сэрэмбэ). День рождения Государя Императора НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА. Патса кѣрэтэ Государь Императоръ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧЧЫҤ туган күнэ.

9 (пятница—жума). День Св Николая Чудотворца олги Николай кӯдрӧт кылушының кӯнӯ.

14 (среда—сәрсембө). Священное коронованіе Ихъ Императорскихъ Величествъ Государя Императора и Государыня Императрицы Патса кäзретининг оның жамагатининг таж кійген кӯнӯ.

22 (четвергъ—бійсембе). Вознесеніе Господне — Іисусъ Христостың аспанға шыккан кӯнӯ.

25 (воскресеніе—жексембе). День рожденія Государыни Императрицы АЛЕКСАНДРЫ ӨЕОДОРОВНЫ. Патса кäзретининг жамагаты Государыня Императрица АЛЕКСАНДРА ӨЕОДОРОВНАНЫҢ туған кӯнӯ.

Іюнь (саратан). 1 (воскресеніе—жексембе). Пятидесятница кызыл жумурткадансоң елӯшӯ кӯнӯ мирамы.

2 (понедѣльникъ—дӯйсөмбө). Сошествіе Св. Духа святой Тынның апостолларға тӯсӯӯ мирамы.

29 (воскресеніе—жексембе). Св. Петра и Павла Петръ, Павелъ деген апостоллардың кӯнӯ. Петрау мирамы.

Іюль (йәет) 22 (вторникъ—сесембе). Тезоименитство Государыни Императрицы МАРІИ ӨЕОДОРОВНЫ. Патса кäзретининг анасы Государыня Императрица МАРІЯ ӨЕОДОРОВНАНЫҢ адас аӯліосын кӯрмӧттӧйтӯн кӯнӯ.

Августъ—(сӯмбүлө). 6 (среда—сәрсембе). Преображеніе Господне Іисусъ Христостың жактырылған кӯнӯ.

15 (пятница—жума). Успеніе Пресвятыя Богородицы Марінмъ Ананың өлгөн кӯнӯ.

29 (пятница—жума). Усѣкновеніе главы Іоанна Крестителя шәһидулдурушы Іоанның басын кестирӯӯ.

30 (суббота—сенбе). Св. Александра Невскаго Александръ Невскій аӯліонинг кӯнӯ.

Сентябрь (мизан). 8 (понедѣльникъ—дӯйсөмбө) Рождество Богородицы Марінмъ Ананың туған кӯнӯ.

14 (воскресенїе—жексенбе) Воздвиженїе креста *Господня Іисусъ Христоотын кресин тапкан күнү*.

26 (пятница—жума). Іоаннъ Богословъ летениин күнү.

Октябрь (акран). 1 (среда—серсенбе) Покровъ Пресвятыя Богородицы Покрау мирамы.

21 (*вторникъ—сенбе*). *Восшествїе на престолъ* Государя Императора НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА. Патса кäзрети Государь Императоръ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧНИН' такка минген күнү.

22 (среда—серсенбе). Икона Казанской Божіей Матери Казанской мирамы.

Ноябрь (каус). 14 (пятница жума). День рожденія Государыни Императрицы МАРІИ ѲЕОДОРОВНЫ. Патса кäзретинин анасы Государыня Императрица МАРІЯ ѲЕОДОРОВНАНЫН' туган күнү.

2 (пятница—жума). Введенїе во храмъ Пресвятыя Богородицы Маріамъ Анаы Кудайга кулшылык кылатын үйгө киргизген күнү.

26 (среда—серсенбе). Тезоимонитство Наслѣдника Цесаревича. Патса Наслѣдникъ Цесаревичъ улу кнаь ГЕОРГІЙ АЛЕКСАНДРОВИЧНИН' алае йүлёсин еске алып күрмöттойтүн күнү.

Декабрь (жодди). 6 (суббота—сенбе). Тезоимонитство Государя Императора НИКОЛАЯ АЛЕКСАНДРОВИЧА. Патса улу кäзрети Государь Императоръ НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧНИН' алае йүлёсин күрмöттöйтүн күнү. Жана Николай йүлёсиниин мирам күнү.

25, 26, 27 (четвергъ, пятница, суббота—бёсенбе, жума, сенбе). Дни Рождества Христова Іисусъ Христостъ туган мирамы.

Табель календарь на 1897 годъ

ДНИ КӰНДӨР.	Январь ақпу.	Февраль кут.	Мартъ қаңтар.	Апрѣль сауыр.	Май зауза.	Іюнь саратан.
Воскресеніе жексенбе	5 12 19 26	2 9 16 23	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29
Понедѣльн. дүйсенбо	6 13 20 27	3 10 17 24	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30
Вторникъ сесенбе	7 14 21 28	4 11 18 25	4 11 18 25 1	8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24
Среда серсенбе	1 8 15 22 29	5 12 19 26	5 12 19 26 2	9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25
Четвергъ бейсенбе	2 9 16 23 30	6 13 20 27	6 13 20 27 3	10 17 24 1	8 15 22 29	5 12 19 26
Пятница жума	3 10 17 24 31	7 14 21 28	7 14 21 28 4	11 18 25 2	9 16 23 30	6 13 20 27
Суббота сенбе	4 11 18 25 1	8 15 22 1	8 15 22 29 5	12 19 26 3	10 17 24 31	7 14 21 28

ДНИ КӰНДӨР.	Іюль ақсет.	Августъ сұлтан.	Сентябрь жилде.	Октябрь ақпан.	Ноябрь қаңтар.	Декабрь желтоқ.
Воскресеніе жексенбе	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28
Понедѣльн. дүйсенбо	7 14 21 28	4 11 18 25 1	8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24 1	8 15 22 29
Вторникъ сесенбе	1 8 15 22 29	5 12 19 26 2	9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25 2	9 16 23 30
Среда серсенбе	2 9 16 23 30	6 13 20 27 3	10 17 24 1	8 15 22 29	5 12 19 26 3	10 17 24 31
Четвергъ бейсенбе	3 10 17 24 31	7 14 21 28 4	11 18 25 2	9 16 23 30	6 13 20 27 4	11 18 25
Пятница жума	4 11 18 25 1	8 15 22 29 5	12 19 26 3	10 17 24 31	7 14 21 28 5	12 19 26
Суббота сенбе	5 12 19 26 2	9 16 23 30 6	13 20 27 4	11 18 25 1	8 15 22 29 6	13 20 27

1897-нши жылда болатугун күнүн айдын тутулуу жайындагы кабарлар (затмения въ 1897 году)

1897-нши жылдын ишинде күн оки рет ай бир рет тутулар. Маскеуде тек айдын тутулуу көрүнөр.

1) 20-нши кутта күн дөнгелек тәризди болуп тутулады. Бу тутулуудун дүнүй жүзүнө басталып көрүнүи кешки 7 сагат 53 минотта болар. Дөнгелек тәризди болуп көрүнүүдүн басы кешки 8 сагат 55 минотта, акыры түнүү 12 сагат 36 минотта болар. Тутулудын жер жүзүнө көрүнөбөйтүи болуп таркауы түн ортасы аугансоң 1 сагат 38 минотта болар. Күнүн бу тутулуу көрүнөр Американын (жаңа дүнёнүн) орта жеринде, ог түстүндө, күн шыгыс пен ог түстүкө караган шетинен башка жерлеринин бәринде, мүкит тенизинин үстүндө, Австралиянын ог түстүкөн күн шыгыска караган жагасында.

2) 17 аседе күн дөнгелек тәризди болуп таңы тутулар. Тутулудын басы кешки 3 сагат 32 минотта болар. Дөнгелек формаға айналууның басы кешки 4 сагат 34 минотта болар, ог дөнгелек форманың таркауның акры кешки 8 сагат 21 минотта болар. Тутулудын нугани таркауның акры кешки 9 сагат 23 минотта болар. Бу тутулуу Африканын күн батыска караган жагасында, Атлантическій (күн батыстагы) тенгиздиң үстүндө, Американын орта жеринде көрүнсө керек.

3) 27 жеддиде ай жартылаи тутулады. Тутулудын басы 3 сагат 5 минотта (ортонги) болар, таркауы 3 сагат 53 минотта болар. Айдын бу тутулуы Американын терис түстүкө караган бөлүмүнүн күн шыгыс бетинде, Американын ог түстүк бетинде бүтүндөй, Европада, Азіада, Африкада көрүнөр.

Россія [illegible]талығының карайтұғын жері (Российская имперія) бү[illegible]а жерін жыйнағанда дүнүдегі болған құрлықтың[illegible]ың алты бөлүмінің бірінен бар. Ол мынар жер салыст[illegible]анда Европадан ек есе жарымдай артық.

	Квадратн верстъ (безъ внутреннихъ морей) шаршы шақрым қадары.	Канша адам мекендейди.
Европейск[illegible]осія (тек Ев[illegible]ада Россіянің[illegible]ы).	4,138,907 төрт милліон бир жүз отуз сегиз мың, тогуз жүз жети квадр. шақрым.	81,725,185 орақ-қатын.
Польша ([illegible]ктардың жо[illegible].	111,875 шаршы шақрым.	7,960,304
Финляндія[illegible]ы.	326,293 —	2,176,421
Кавказъ ж[illegible].	415,231 —	7,284,547
Сибирь [illegible].	1,210,365 —	4,318,680
Орта Аз[illegible]ты карайтын ж[illegible]ер.	13,026,550 —	5,827,098
Барша ка[illegible]ық жерлер.	19.026,225 шаршы шақрым.	108.231,225 адам бүтүн империяда.

Племенной состав населения России. – Россиянинг барча халқын рус руға бөлгөндө: 1) 88 процент ариискій халыкка болады: славян рус 81 процент, литовцы $3^1/_2$ процент, нѣмчиттер $3^1/_2$ процент, грекгер, румынлар 1 процент; 2) Европлар $3^1/_2$ процент; 3) Урал-Алтай халыктары: финлер, зырянлар, мокшы, чуваштар 4 процент болады; 4) Башкурт (истек), ногай, калак $4^1/_2$ процент болады.

Религіозный состав населения. Россіянинг кол астындагы халыктарны диндерине гарай бөлгөндө: а) орустун шын диндегиси 77 процент, б) рум журтунун католик дининдегиси 8 процент, – олар поляктар; в) протестанттар (нѣмчиттер) $4^1/_2$ процент. Булардын $80^1/_2$ процент бәриде насаранылар, Христосъ динин устаушылар: г) мусулманлар 6 процент, д) европлар 1 процент; е) бутка табынушылар $^1/_2$ процент.

Сословный состав населения. Россіядагы халыктарды баздөбәғыг асылдарына гарай бөлгөндө йәрли $^1/_2$ процент өскиден келе йаткан дворянь (ак сүйөк) тукумы болады, екинши бир процент жарым личный дворяндар (бәғ болган ак сүйөктөр, кыметпен алган дворяндык); үшүнчү свящонниктер 1 процент; төртүнчү кала халкы 9 процент; бесинши бөлек бөлек ауллардан турушылар (кара шекпен) 75 процент; алтынчы йекор 5 процент; жетинши бөген патсалыктардын кеилери $1^1/_2$ процент; сегизинши тагыда 1 процент бар осу айткандарга кирмөйтин кеилер.

Россія йәскерининг өсеби согуш жок жай уакытында: 1) генераллар, түрлү описерлар 31,196 кеи. 2) солдаттар 840,568 кеи, 3) атты казактар 164,447 кеилер

Патсалыктар.	Патсалары, якимдери, олардын туган уакыты.	Диндери	Дуруулыкай болуужуйдо.	Жеринин шамасы шарши шакрым	Калкынын есеби.	Патса туратын калеы
Абиссинія. . .	Менеликъ II король	Насарани православ.	Африкада.	446,484 шарши шакрым.	3-4 милліон.	Гондаръ.
Австро-Венгрія .	Францъ Іосифъ Императоръ (18-нши сүмблбдб 1830 жылда).	Насарани.	Европада.	594,708	42,813,251	Вѣна. Будапештъ
Англія кара	В е л и к о б р и т	а н і а	н ы.			
Аравія, түрүктүн караунан башка	Патсасыз иктіярлы журт.	Мусулман.	Азіяда.	2,017,968	1,102,000	Сивунъ. Таримъ.
Афганистанъ . .	Абдуррахман ханъ-эмир.	Мусулман.	Азіяда	483,393	4 милліона.	Кабулъ.
Белуджйстанъ .	Миръ-Ходадакъ ханъ.	Мусулман.	Азіяда.	243,121	450,000	Келатъ.
Бельгія. . .	Леопольдъ король 9 сүүр 1835 жыл.	Насарани.	Европада.	25,890	6,150,000	Брюссель

Патсалыктар.	Патсалары, әкимдери, олардың туған уакыты.	Диндери.	Дүнүнүн кай бөлүгүндө.	Жериниң шамасы шаршы шакрым.	Калкының есеби.	Патса туратын каласы.
Болгарія . . .	Князь Фердинандъ.	Насарани.	Европада.	89,142	3,154,385	Софія.
Бухара	Сейдъ-Абдул агадъ эмиръ.	Мусулман.	Азіяда	21,058	2,130.000	Бухара.
Великобританія .	Викторія, (катын король 24 заузада 1819 жылда).	Насарани.	Европада аралдар.	308,530	38,783,000	Лондонъ.
Германія . . .	Вильгельмъ II, Императоръ, король(7 сәурде1848 жылда).	Насарани.	Европада	475,061	46,855.704	Берлинъ
Пруссія . . .				306,130	29.960,000	
Греція	Георгъ II. король (24 желди 1845 жылда).	Насарани. православ.	Европада.	56,857	2,187,000	Аѳины.
Данія	Христіанъ IX, король 3 сәурде 1818 жылда.	Насарани.	Европада.	33.662	2,108,000	Копенгагенъ.

Патсалыктар.	Патсалары, йакындеры, олардың туган уакыты.	Диндери.	Дүнүйүнкай бөлүмүндо.	Жериниң шамасы шаршы шакрым.	Калкының есеби.	Патса туратын каласы.
Египеть (Мысыр).	Магометъ Тевтикъ хединъ 19 кауста [illegible]	Мусулман.	Африкада.	33,047	6,817,265	Каиръ (Мысыр).
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Мадридъ
	куруп турган шешеси Мария Христина) 17 заузада 1886 жылда.					
Италія . . .	Гумбертъ I король 14 камал 1844 жыл.	Насаранн.	Европада.	251,883	30,260,065	Римъ (Рум).
Китай	Квангсу Императ. 15 сумбаб 1871 жыл.	Мажусы.	Азіяда.	10,172,771	402,735,000	Пекинъ.
Нидерланды (Голландія)	Вильгельмина кыз король, овуг жастыгы себепти патсалыкты тузби турган шешеси Эмма.	Насаранн.	Европада.	29,084	4,336,012	Гага.

Патсалыктар.	Патсалары, әкимдери, олардың туған уакыты.	Диндери.	Дүнүнүн кай бөлүгүндө жүрөт.	Жериниң шамасы шарш. шакрым.	Калкының саны.	Патса туратын каласы.
Персія (Кызылбас патсалыгы) . . .	Музаффаръ-Эддинъ шах 1852 жылда.	Мусулман.	Азіяда.	1,448,630	7,653,600	Тегеранъ.
Португалія . .	Донъ Карлосъ король 28 мизавда 1863 жылда.	Насаранн.	Европада.	78,350	4,708.200	Лиссабонъ.
Руммнія . . .	Карлъ король 1839 жылда.	Насаранн.	Европада.	114,211	5,376,000	Бухарестъ.
Сербія	Александръ I король 14 сүмбүдө 1876 жылда.	Насаранн.	Европада.	42,702	2,013,691	Бѣлградъ.
Сѣверо-Американскіе Соединенные Штаты . .	Патсасыз. калыктың ортасынан сайланган әкимдериен турады. Үлкөн әкими Президентъ деп аталады. Ос күнүү Президентның аты Линкеленъ.	Насаранн.	Америкада терис түстүк жагында.	8,497,488	62,860,885	Вашингтонъ.

Патсалыктар.	Патсалары, акимдери, олардын туган уакыты.	Диндери	Цивилизацыкай белгуйзю.	Жериниг шамасы шарпы шакрым.	Калкыныг есоби.	Патса туратын каласы.
Турцiя	Абдул-Гамидъ II, султанъ 22 июня-	Мусулман.	Европада Азiяда.	1,811,502	17,073,480	Константинополь (Стамбулъ).
[redacted]						
Франшiя . . .	ПрезидентъФоръ,	Насарян.	Европа.	464,814	38,218,903	Парижъ.
Хива	Сеидъ Магометъ Рахимъ ханъ.	Мусулман.	Азiяда.	50,801	700,000	Хива.
Черногорiя . .	Николай князь, 7 акрапта 1841 жыл.	Насарян.	Европада.	7,936	236,000	Цетинье.
Швейцарiя . .	Президентъ Рюшонне.	Насарян.	Европада.	36,380	2,940,602	Вернъ.
Швецiя и Норвегiя	Оскаръ II, король 21 дайдуд 1829 жылда.	Насарян.	Европада.	682,080	6,703,901	Стокгольмъ Христiанiя.
Японiя	Мутсу Хито Императоръ 3 кауста 1852 жылда.	Маикуни пайгамбарада.	Азiяда аралдарда.	335,950	41,072,000	Токio.

Дүнүй тоналак. Сол тоналак шардын сырты жабы 9,261,288 шарчы милдей бар. Ал дүнүйдүн сырты айналып жаткан су, жана ал судан жыгып жаткан кургак жерлер бар. Кургакшылык 245,880,400 шарчы шакрым бар, сулар 680,263,400 төрт бурчтуу шакрым кадарлы. Кургакшылыктын суттыдык үч-сеси көп деседе болгандай.

Дүнүйдүн жүзүндөгү кургакшылык жерлер бу реүшти *бес бөлүккө бөлүнөдү*:

1) Европа	. .	17,784,100 шарчы шакрым.
2) Азия	. .	80,947,000 « «
3) Африка	. .	54,318,700 « «
4) Америка	. .	69,718,800 « «
5) Австралия, уак аралдар		16,260,900 « «

Теңиздердин өлкөдүгү (величина океанов): Великій океанъ (мукит теңизи) 330,000,000 шарчы шакрым, Атлантическій океанъ (күн батыштагы теңиз) 164,000,000, Индійскій (Индій теңизи) 1,326,000, Южный Ледовитый океанъ (он түштүктөгү суук теңиз) 35,000,000, Сѣверный Ледовитый океанъ (төрт түштүктөгү суук теңиз) 20,000,000 шарчы шакрым.

Адамдын бирүү орта эсеппен 33 жыл 6 минот *болады.*

Алтыс жаска жүз кендеи алты кеи жетеди. Сексен жаска бес жүз кендеи бир кеи жетеди. Жүз жаска мын кендеи бир кеи жетеди.

Бүтүн дүнүйдүн жүзүндө жыл сайын отуз үч милйон (миллионъ) кеи өлөдү. Ошонда күн сайын 91 мин кеи сагат сайын 3,790 кеи, минот сайын 60 кеи, секонд сайын бир кеи үзүлүгүн болады екен.

Бүтүн дүнүйдүн жүзүндө жыл сайын 42,500,000 кеи,

туады (42,500 мың кеси күн саин дүнүгө келеди екен). Туганы мен жы[illegible] саин өлгөндү салыстырганда 9,500,000 кеси артык

Жыл саин дүнүө жүзүндө 82,500.000 неке болады, сонда 120 кеиге бир неке келеди екен.

Дүнүөнүн жүзүндөгү ең үлкөн калалар: Лондонъ (*англишин каласы*) 4,190,000 адам турады, *Пекинъ* (*кытай каласы*) 4,500,000 *адам турады*, *Парижъ* (*француз* каласы) 2,288 мың кеси, *Вѣна* (*славянъ нѣмиштер каласы*) 1,136,270 *адам турады*. *Берлинъ* (*нѣмтъ каласы*) 1,125,000 адам. Петербургъ (*безиң каламыз*) 1,035,000 *кеси бар*. *Москва* 822,193 *адам бар*. *Константинополь* (Стамбулъ—*түрүк каласы*) 830,000 адам бар.

Калалардың, үик кала салынган жерлөрөнүң аттары	Алгачкылап саны мың кисөө жет.	Москвага (Масскеуге шеин неше шакрым.	Петербургга шеин неше шакрым.	Губерна жа об. аст. калага шеинеше шакрым
Акмолы, Акмол. обл.	6	3012	3616	—
Александровскій фортъ Закасп. обл	6	2509	2913	—
Анджиан-укр. Ферган. обл. . .	34	3840	4444	63
Астрахань, арнасындеги шойун жолга шеин 405 шакрым .	105	1414	2018	—
Асхабадъ, обл. Закасп.. шойун жолда	11	2984	3756	—
Атбасаръ, у. г. Акмолин. обл. .	2	2757	3361	642
Ауліе-Ата, у. г. Сыр-Дар. обл. .	6	3512	4116	288
Барнаулъ у. г. Томской губ. .	18	3009	4076	357
Вѣйскъ у г. Томской губ. . .	10	3761	4229	510
Верхнеуральскъ (Тал-кала) Оренбургской губ.	10	1893	2500	575
Вѣрный Семир. обл. . . .	22	4036	4640	—

Калаларнинг уяк кала салин-ган жерлерининг аттары.				
Гурьевъ, у. г. Уральской обл. (Ўйшўк)	6	2130	2740	484
Джизакъ, укр. Сыръ-Дар. обл. шойун жолда	22	3652	4256	187
Джаркентъ, укр. Семир. обл.	4	4373	4977	—
Зайсанскій постъ, Семипал. обл.	4	3653	4257	—
Ирбитъ, у. г. Перм. губ.	6	2009	2477	602
Призывъ (Жар жола) у. г. Тургайской обл.	7	2079	2683	—
Казалинскъ фортъ Сыръ-Дар. обл.	6	2512	3116	936
Казань, г. г. шойун жол Мäскеўго барады, Едил бойунда комендо жўрёдў	134	826	1430	—
Каракöлъ, онди Пржевальскъ, у. г. Семирѣч. обл.	2	4164	4768	263
Каркаралы, у. г. Семипал. обл	2	3428	3803	668
Катты-Курганъ Самарканд. обл. от арба	4	3798	4402	66
Кизилъ-Арватъ укр. Закаспійской обл. от арба	2	2768	2540	216
Коканд, у. г. Фер. обл.	54	3714	4318	62
Кокбекты, Семипал. обл.	3	3738	4442	357
Кокчетавъ, у. г. Акмол. обл.	6	2572	3176	457
Копалъ, у. г. Семирѣч. обл.	5	3096	4537	365
Краснодарскъ Закасп. обл.	7	2552	3324	—
Красный яръ, у. г. Астрах. губ.	15	1449	2053	35
Курганъ у. г. Тобол. губ.	9	2165	2824	538
Кустанай (Костанай) у. г. Тург. обл.	7	2076	2680	—
Ленинскъ ст. Семирѣч. обл.	1	4110	1578	496
Маргиланъ Ферган. обл.	26	2511	3115	—

Калаларды, уак кала салын-ган жерлердин аттары	Алматы-дан сана жер-ге сана жол	Москва-дан (Мо-сква) жол-ного шлагбаум.	Петербург-дан жол-ного шлаг-баум.	Губерна-ға сы-ғатлаған жер-ге сана
Мервъ Закасп. обл. от арба . .	11	—	—	—
Москва, бир неше шойун жолдун косулган жери. . . .	822	—	604	—
Нижній-Новгородъ Едил бойунда, шойун жол да бар . .	75	410	1014	—
Омскъ Акмол. обл	55	2707	3175	—
Оренбургъ г. г., от арба . . .	56	1500	2104	—
Оренскъ (Жаман кала) Оренб. губ.	10	1765	2369	265
Ошъ, у. г. Ферган. обл. . . .	14	3866	4469	89
Павлодаръ, у. г. Семипал. обл. .	6	3097	3568	337
Пейшамбе Самарк. обл. от арба.	5	3776	4480	78
Пенджикендъ Самаркандск. обл. от арба	6	3793	4397	61
Перовскъ, у г. Сыръ-Дар. обл. .	5	2864	3468	584
Петро-Александровскъ Аму-Дар. обл	8	3448	4052	1533
Петропавловскъ, у. г. Акмол. обл.	16	2361	3035	281
Пишпекъ Семир. обл. . . .	3	3694	4298	—
Самара от арба, Едилдо кеме журбтун кала	100	1120	1724	—
Самаркандъ от арба . . .	34	3733	4337	—
С.-Петербургъ бир неше шойун жолдун кушусу	1035	604	—	—
Саратовъ (Сартау) Едил бойунда, от арбасы да бар . .	123	803	1407	—
Семипалатинскъ кеме журотун суудун бойында . . .	17	3434	3902	—
Сергіополь, у. г. Семир. обл. .	1	3706	4174	178
Старый Маргеланъ Ферг. обл. .	25	3888	4492	14
Ташкентъ Сыр-Дар. обл. от арбага 284 якрын	122	3448	4052	—

Калалардың, уак кала салынган жерлердің аттары.	Аллардың санынан ер арбы мен	Москвага (Мәскеуге) шеин неше шакрым	Петербурга шеин неше шакрым	Губерния жә об. басқармасына шеин шакрым
Токмакъ, у. г. Семир обл. . .	2	3810	4414	154
Томскъ кеме жүрётүн судың бойында	42	3586	4236	—
Троицкъ Оренб. губ. от арбата 120 шакрым	17	1890	2494	757
Тургай, у. г. Тург обл. . . .	4	2078	2754	—
Туркестанъ, у г. Сыръ-Дар. обл.	4	3182	3786	266
Тюмень, у. г. Тобол. губ. от арба.	37	2132	2726	257
Узунъ-Ада Закасп. обл. от арба.	2	2654	3258	—
Уральскъ Урал. обл. от арба .	26	1592	2196	—
Ура-Тюбе, у. г. Сыръ-Дар. обл. .	12	3655	4259	207
Ургутъ Самарк. обл.	6	3768	4372	35
Усть-Каменогорскъ, у. г. Семип. обл.	7	3633	4237	202
Уфа от арба, кеме жүрётүн судың бойында. . . .	34	1357	1961	—
Ханская ставка Астр. губ. . .	1	1152	1756	385
Ходжентъ, у г. Самарк. обл. . .	55	3652	4256	142
Царицынъ, у. г. Сарат. губ., Едилдиң бойында, от арба да бар.	40	1005	1609	362
Чемкентъ, у. г. Сыръ-Дар. обл. .	8	3336	3940	112
Чимбай Амуръ-Дар. обл. . . .	2	3725	4379	327
Чиназъ, у. г. Сыръ-Дар обл. .	5	3512	4116	66

П о ч т а.

Катты, жиберилетин заттарды алу беру конторда ертеңги сагат сегиздон бастап түе кайтканнан соңгу еки сагатка шеин болады.

Кала ишие тапсырлатын каттар, орусша городская корреспонденція.

	Петербургтың мекен Мәскеуде.	Бөтен қалаларға
1) Ашық кат	3 тыин.	3 тыин.
2) Пошеттелген (камйерттелген) жай кат.	3 —	3 —
3) Заказной кат	12 —	10 —

Кат салған қалалардан бөтен қалаларға (орындарға) *таңсырлатын қаттар.*

Ашық салем кат почтовой вѣдомостваның басын шығарған бланкесіне жазылады; ол бланконың бәсі тіссе қайда таңсырлатын болсун үш тыин, отвѣтин илгері төлесе алты тыин. Ашық катқа сыйа меңсіңде, карандашпенде жазуға болады, тіссе қай тил мен жазсын.

Камперттелген қаттар, жай кат болсун тіссе заказной кат болсун, ауырлығы бес кадақтан артық болу тіс емес, жана ондай қаттар посылканың ішіне салынбайды, салынса, лот басына бір сомнан штраф (алынады) болады. Камперттелген жай қаттарға бөтен қалаға баратын болса, лот басына 7 тыиндық марка жапсыру керек: кат салынған қаладағы адамға таңсырлатын болса, үш тыиндық марка жапсыру керек; қаттың ауырлығы бір лоттан көп болуп тек 7 тыиндық марка жапсырылған болса, сол қатты қатаң кейдеп лот басына ек' еос отин ақша бндірлёдў. Камперттелген заказной қаттың адресе жазылған сыртына «заказное» деген сёзў жазу керек. Лот басына төленетін 7 тыиннан басқа, жана 7 тыин заказы жана расписқасы үшін

марклай алынады. Расписка кат салушының колына берилади: сол катты почты жогатса, сол расписка боинша кат салушыга 10 сом бериледи. Катты почтыга салушы кеи кат жиберген кеицеи катты жолгуп алгандыгына расписка алиндесе, онсуи каттың ишинде жазу керек, онуг ушуи тагы 7 тыин акша алынады. Катты жиберушидеи. Жаи каттыг, жана заказной каттардың ишине акша салыи жиберуге тийс емес. Акшалы каттардың сыртына «денежный» деп жазылады. Ондаи катка салыи катка акша жибериледи, векеилдер акша алынатын баели кагаздар жибериеди. Акшалы, жана катка салынган кагазды, баеин айтып, застраховать отуге тийс, кагаздарды казеиный баеинеи кем кесуге болмайды, артык кескенде еки баеинеи артык кесуи жана болмайды. Акшалы каттарды, ишинде баали кагазы бар каттарды, ишиндеги сомасы 50 дан артык болмаса, алушының уйуно апарыпта береди; бир-ак алушы акша төлеи алатын каттар уйно апарылмайды. Акы 10 тыин. Повѣкеде жазылады отнёмуи уйно акелип тапсыруга деген сёз, орусша «прошу доставить на домъ». Баеин кескен каттыг сыртына жазылады «цѣнный» (баели) деп. Цѣнный пакетпеи жибериледи ар турлу кагаздар, акша дан бётеи, векеилдер, бётеи заттарда. Бирак ондаи пакеттирдиг баеин 15 мыг сомнан артык кесуге болмайды. Страховать етуи жиберушиниг оз ыктіарында.

Такса. Аурлыгыныг акы лот басына 7 тыин, заказ жана расписка ушун 7 тыин, Страховать откени ушуи алынатын 600 сомга шеин тенге басына $^1/_2$ (жарты) тыиннан Онан аса, 601 сомнан 1600 сомга шеин тенгесине $^1/_4$ тыиннан алынады. Жана жибергена ушун 1 сом 50 тыин тагы төлеуге тийс. 1600 сомнан ари га-

рай кетсе тенгкосине $^1/_8$ тыинан алады. жана жиберге-ни үшүн 3 сом 50 тыин.

Посылкылар, почты аркылы жиберилетин заттардын бäсин айтып жиберсеңе, айтпай жиберсеңе болады.

Посылка ден акшадан, вексельден, бäлли кагаздан, жана кампертгелген каттан бöтен заттын (нäрсенин) бäринде жиберүге болады.

Посылканын аурлыгынын барын турган жери үш бут; бäси 5000 сомнан артык кесилмейди.

Жерликти, со калада турган адамга жиберген посылкадан бир губернанын жа областын ишиндеги бöтен калалардын бирине баратын посылкадан кадагына 5 тыинан алады (кадактын бöлүмдöрү болса бүтүн кадакка саналады, онанда алатугун бäси бес тыин). Бöтен бир губернага жа обласка баратын посылка болса, жо-рине гарай алады: 500 шакрым жери кадак басына 5 тыинан, 500 ден 1000 шакрымга деин 10 тыин алады кадак басына, 1000 шакрымнан äри гарай 2000 шакрымга шеин кадагына 20 тыин алады, сонан äри гарай äр бир 1000 шакрым үшүн 10 тыинан согун алына береди. Посылкага төленетин актын кемнеги 20 тыин. Почты менен жибериле турган посылкаларды, нäрселер-ли заттын түрүнö гарай, бöшкего, ящикке, териге, жа болмаса клеенкего, катырмалаган кененке салын оран бир тüстү жип шеп жа кендир мен тигү керек.

Кененке жа клеенкеге оран тиккен нäрсени сыр-тынан узунунан бир жана кесесинен бир шалын бай-лау керек мыкты жиппен жа кендирмен.

Ослай етип байлау тiнс алыска баратын посылка-ныда äли жакынга баратынында.

Аурлыгы бес кадак затты (посылканы), бүү от ар-бамснен жиберилетин болса, катты кагазга оран жибер-

седе болады. Алыска (бошқа қалаларға) жиберілетін посылкадан қалақ басына 5 тыйындан алады, ішіне акының ең кемінде посылка басына жиырма тыйын.

Адресін посылканың сыртына жазуға керек, ең бір жақпақ қолемдерге жалық посылканы орағанда кеңеңке тикседе болады. Онсыз посылканың адресі қағазға жазылмайды.

Әр бір посылканың сыртына жіберген кісі өзінің адресін анықтап жазуға тіс

Посылканың бәсі кесілген болса, бәсін анықтап қарындашпен жаңа цыфрамен де жазу керек, тыныссыз тоңке қисабымен.

Өз атына қат келген кісі (адресат) қатты ұйғыз әкелін беруін десе, поштадан (контордан) келген повѣсткеге жазады «бұлбұлы ұйгө әкелін тапсыруға» деп орусша «прошу доставить на домъ», ақырына өзінің атын жазады. Оның жалғаны қуәландыру керек емес Алдағы етіп жазғансоң повѣсткелерді қат салатын поштовой ящиктерге салуғада болады, оған марко басу керек емес. Тек жалғыз қат емес, посылкыларды сұйтіп ұйгө алдыруға болады. Қатты ұйгө әкелін тапсырғаны ұшін, берген жерде, он тыйын алады. Поштаға салынған қатты кері қайта салған кісі өзі алуға болады поштаның (контордың) бастығына жіберген қаттың формасын және адресін айратап анықтап жазып беру Қат баратын жерге жіберіп қойсада, контор оны тоқтатып, кері алып бізге қайта береді, тек барған жеріңде адресат алып қоймаса.

Бу турда поштаның телеграмға шығарған расходы қатты кері алуға сұраушы кісі төлейді

Ақшасын (посылканың бәсін) аларда төлеп алынын каттар.

Жіберуші жіберген заттың бәсін алушыдан алсын десе, жібергенінің сыртына бәсін жазады, сол сомаңы алушы посылканың аларда поштыға төлеп алады.

Сыртына төлеу салып жіберуге болады заказной каттарды, бәйлі каттарды, тағы сондай нәрселерді (посылкаларды) тек заграницаға (бөтен патсалыққа) жіберілетін нәрсенің сыртына алушы бәсін төлеп алсын деп жазуға болмайды. Бәсін аларда төлесін деп жіберген посылканың адресінің жоғарғы жағына «наложенный платежъ» деп жазылады, сомасы *қарыппенен және цыфра менен жазылады.*

Еки жүз теңкеден артық бәйлі затты «наложенный платежъ» бен жіберуге болмайды. Поштыға акысы теңке басына еки тыиннан, (кемшегі посылка басына бөтен 10 тыиннан алынатын акыдан басқа).

«Наложенный платежъ» бен жіберілген зат поштың маккамасының ішінде беріледі, алушының үйіне жіберілмейді (апарылмайды). Затты аларда алушының төлеген акшасын поштың бәйлі затты «наложенный платежъ» бен жіберген кеиге жібереді акысыз.

Телеграф.

Әр бир Россіяның карауындағы жерлерге жіберілетін телеграм басына 15 тыин қағаз акы алынады және сөз басына 5 тыиннан алынады жерінің алыс жақынына қарамай. Телеграм Россіяның ішінен Азія каларға, Азіядан Россія калаларға жіберілетугін болса, сөз басына 10 тыиннан алынады.

Срокты телеграм тез тапсырылады, булайғы телеграмдардың ретіне қарамай.

Суюқ нәрсенинг олчови. 1 бочка, куби (бочка). 1 бочкеде 40 шелек бар. 1 шелекте 100 шарки, 20 бөтилке бар, 10 штоф бар.

Астықтың олчови. Ласть 12 четверти мен бирдей.

1 четверть 3 четверикпен бирдей.

1 четверик 8 гарнца мен бирдей.

Сауда арасында 1 четверть есептелинеди: бійдайдан 9 бут жарымға, карабійдайдан 6 бут 1 ширекке, арпадан 7 бут 1 ширекке, сулудан 6 бутка.

Жер дегенимиз не нәрсе? (Что такое земля).

Кайда барсаңда, кайда турсаңда, астыңдағы бізди көтерген бир кара жер. Көгөрүп мунарған аспанмен таласкан таулар, узундугу бир айлық сапкан аққан сулар, көз жетпейтин тегиздер, дариялар, көлдөр, осулардың бәрида жердің үстүндө. Бул жер не нәрсе екен, кандай екен: төрт бурышты мекон, узун бекен, сопак бекен, бу жерди көтерип турган не нәрсе екен деп ойладандарың бар шығар; бир-ак осу сөздөргө бадөрүнө өздөрүң анық жуап тапкандарың жок кой. Буларды блу онай емес. Неше бир окумустардың бүтүн өмүрү бойынша, баска нәрсеге көнлүн бурмай, күнү-түнү окып ойлап шашы агарып сакалы куарып, тауп билип дәлел көрсөтүп айтып кеткендеринен сездерге бир азрак айтаин.

Жер карбыз секилди, алма секилди, жа болмаса жумуртканың ишиндеги сары уузу секилди томалак. Неликтен, не үшүн жерди томалак деп айтады дейтин шығарсыңдар. Жерди томалак деп айтудың, жердің томалактығына көрсөткөн дәлелдер көп. Бир жактан бир жакка сапар шығып жолаушы шығып келе айтканымызда бійик-бійик нәрселердің—таулардың, әуели түбөсүн

көрөмүз, сонан бара-бара ортосын, ең сонунда барып таудың өзөгин көрөмүз: онуң ар жағында да таулар болса, бәринде сол реўшти көрөмүз. Жер тегис болса, ондай нәрселөрди бара-бара көрмөй-ак, өзөгин түбөсүн бирдей-ак көрөр едик. Тауды айткан реўшти көрөўмөўдўң себеби: таумен бизиң ортамыздағы дөңгөб тауды бизиң көзўмўздөн тасалап, қабаттап тұрады: без илгөри жүргөн саин жердиң дөңгөбөў көпрөп, ең сонунда таусылып, тауды бизиң көрөўмўздөн қабаттайтын нәрсө булай токтоусыз тауды анық бәрин көрөмүз. Көзгө қойып қарағанда алыс нәрсөни жақындатып үлкөйтүп көрсөтүтүн *телескопь* деген қурал бар. Телескоппен айды қарасақ, ай үлкөн болып тағыда айдың үстүндөгү таулар, сайлар көрүнөдў. Ең бийик тауды басына шығып қарасақ да, оңша алыс жер көрүнбөйдў тек блай көзбен көрүнгөндөрдў үлкойтүп жақындатып көрсөтөдў. Мунуң себебинде жердиң томалақтығы. Бир жерде тұрғанда жердиң бозге тегис көрүнөтүгүну: жер тым үлкөн, без жерге қарағанда тым кешкинтаймыз. Жердиң зорлығы сонша: жердиң үстүндөгү бийик таулар, терең сайлар, жыралар жерди томалақ деп атаумызға ит бер тартынып отпейди. Ең бийик таулар қарбыздың үстүнө жабысқан бир туўур кумнан кеши. Талай кәлердиң айтқанын өшиттим: жер неге томалақ болсун? Жер томалақ болса, жердиң астында тұрған кәлер, нәрселөр неге қулап кетпейди деп? Булай деп айтулары жоғары түмөн деген сөзлөрдў өстөрине алмағанынан айтады. Бир нәрсени,-тас болсун, жоғары қарай лақтырсақ, ол тас ушып жүрө бермей қайта жерге түсөдў. Ар нәрседе сүйтүдў: нәрсөниң қулайтын жағын түмөн, қулап келе йатқан жағын жоғары деймиз: ар нәрседе төрөўсіз тайғусыз болса, жерге қулайды: ар нәр-

сени жер бағыб тартады. Жердиң астындағы кешлер, нәрселер неге жерден қулап кетпейди деген сөз, жоғары тастаған нәрселер неге жерге түседі, жердиң үстіндегі кешлер, нәрселер неге жоғары ушып кетпейди деген сөздерің бәрінің билдіргені бір.

Жердиң томалақтығын жана мнау көрсетеді: әр қалада сағатты күн тал түс болғанда он екіні соғатын етіп қойады. Петербурғ, Мәскеу, Қазань ушы аркамен қублага қатарырақ. Петербурғ күн батыста, Қазань күн шығыста, екеуінің ортасында қублага таман Мәскеу. Қазанда күн тас түбіне келіп тал түс болып, сағат он екіні соққанда Мәскеу мен Петербургда түс болып жетпейді: Мәскеуде түстің болууна 48 минут, Петербургда бір сағат он сегіз минут қалады, тұтқа сәске уақыты дегендай. Қазанда күн шыққансоң 48 минуттан соң, Мәскеуде 1 сағат 18 минуттансоң Петербурға күн шығады. Жер томалақ болмай тегіс болса, күн журттың бәрине бірдей көрінер еді. Күн батыска қарай жүре берсе, кеткен орнына күн шығыстан келеді; күн шығыска қарай кетсе күн батыстан келеді, қублага кетсе аркадан, аркаға кетсе кеткен орнына қубладан келеді. Осы реңпти дүнүе кезгендер неше бір мың. Осылардың бәрінде жердиң томалақтығын көрсетеді.

Жердиң үлкендігі. (Величина земли).

Окымыстар жердиң узуну қолденені қандай екенін аршындап бәшөгіндей біледі, қалай білгендерін айтып түсіндіру тым узақ, бул жолы дәлелсіз айтаин. Жерді аркадан қублага қарай, болмаса қубладан аркаға қарай как жарып бөлсек, бір жағы казанның түбі секілді томпақ, бір жағы казанның кекпағы секілді те-

гис дөңелек еки бирдей жарты жер болар еди. Сол жарты жердиң тегис жағын арқа жақ шетинен-нақ ортасынан жүргүзүп кубла жақ шетине шеин бөлшөгөндө 11,916½ шақрым; күн шығыс жақ шетинен күн батыс жақ шетине шеин ортадан жүргүзүп бөлшөгөндө 11,957 шақрым. Өсуған қараганда жер оның томалақ емес, алма реўшти, аскабақ реўштилеў. Күн батыстан күн шығыска қарай жерди ортасынан қақ жарып, әр жартысының тегис жағының айнала шетин бөлшөгөндө 37,450 шақрым. Токтамастан күнүнө жүз шақрым жүрүп отырғанда бир жыл үш ай он тоғыз күндө бүтүн жерди толық *бир айналып* келеди.

Жерди жайау айналу керек болса, күнүнө 25 шақрымнан жүргөндө, жерди бүтүндөй айналып болушлукқа 4 жыл керек болар еди.

Оны атпен жүрүп айналғанда күн тәўлигине 200 шақрымнан жүрсө, жерди бүтүндөй айналып болушлукқа 187 жыл керек болар еди.

Жерди айналып курсап жатқан темир жол болып сол темир жол мен күн тәўлигине 600 шақрымнан жүргөндө, бүтүн жерди 62 күндө айналып жетүге болар еди.

Жерди не көтерип тур. (На чемъ держится земля).

Кей бреўлер жердиң тереўи бар, жерди бир нәрсе көтерип тур дейди. Бул сөздү айтқан кешлер, бул сөзге нанған кешлер, иш нәрсе ойламай айтады; айтқан сөзге бала-саба секилди нана бергенше көп-жақсы ойлауға керек емеспе: жерди бир нәрсе көтерип турса, ол нәрсени ким көтерип тур деп. Күнгө, айға, жолдузларға қарандар: солардың бир нәрсе тереп, болмаса солар бир нәрсеге елнип турма? Олардың иш бир тереўи, сыйбуи жок. Кудайдың жаратқан ушу куйры жок кеншн-

лигинде, Кудайдың күдіретү шен үшүн жүргөн бир нәрселер; жер де солар секилди өз-өзүнөн токтаусыз үшүп жүрөдү. Сендер ойлайтуруп шыгарсыздар. Бсагс жер карап туруп, күн жерди айланып бир батып бир шыгып жүргөндөй болуп көрүнөдө, дурусу олай емес. Жер күнду айналып токтамастан үшүп жүрөдү; жер ушкандя өткен октал ушкур кетеди: минотында 1680 шакрым алады.

Күн турасында (о солнцѣ).

Ар күнү жарыгын шашып, баршагы сайуле жарык берип, күн шыгып өзүнүң кезегинде батып жүрөдү. Күн болмаса, бул дүнүө дүнүө болуп жер үстүндө бир нәрседе турмас еди. Осундай дүнүөнүң туткасы секилди болуп турган күн не нәрсе екен деп ойлагандарыңбарма? Муну билүүмүзгөде жардемши болатын окумустар. Олар күннүң кандай үлкөндүгүн, жерден канша кашыктыгын биледи. Күннүң формысыда жер секилди томалак. Күн жерден миллион жарымдай үлкөн, бирак жердей тыгыз нык катты емес. Күн жерден 385,000 рет аур. Күнду айналуга болса, күнүнө 70 шакрым жер жүрүп отуруп 160 жылда күнду бир айналып келер еди. Күннүң жерден алыстыгы 149 миллион шакрым. Мунун алыстыгынын шамасын мунадан байкагандар: жерден күнгө гарай дем алмастан күнүнө алты жүз шакрым ушуп отурса, 650 жылда күнгө жетер еди.

Күннүң асылының неден екиндигин, күн неядей нәрседен жаратылганын, ол күннүң ишиндеги тынбастан жанып турган не нәрсе екенин, әзир иш ким билмейди. Аклы кең дана окумустарга, жана әр кимгеде билмей тугунун билмеймин деп айту уйат емес; кайта билмейтин нәрсени биломин деп айту уйат. Кей бир

күннүң нәрселерине қарағанда күн де жердиң жаралған нәрсесинен ең айтуға болады. Күннүң бәт қыпқызыл болуы қызарып турған үлкөн томалақ күнді айналып қайтқан қызған тым ыссы ауа. Сол ауаның ишинде қара дақ секилди жүргөн бултлар бар. Күннүң үстүндөгү қара дақтардың ең үлкөнү жердиң бүтүн үстүнөн 50 рет үлкөн. Ол бултлар бир жерде турмай бир-ссе бар болуп, бир-ссе жок болуп жүрөдү. Оғуған қарағанда күн бәүнөн бәү айналып жүрөдү. Жүирма бес тәүликте сегиз сағатта күн бәүнөн бәү бир айналады. Бир түрлү куралдар мен окумустар күнүү айналған ауаның ишинде буу болуп орин ауаға араласып темирдиң, бакырдың, ак-қорғасынның барлығын билген. Буған қарағанда күн тым катты ыссы; темирди қайнатып буу етүге тым катты ыссылық керек.

Күннүң жердин миллйон жарым үлкөндүгүнө қарағанда, жер күннөн айналып жүрөө керек. Көлө күн жердин айналып жүргөндөй болуп көрүнөдө, олай ожо. Көзде кеини алдайды. Алыста жүргөн көйлер жақында турған козуның туйақтарындай болуп көрүнөдү, болмаса-атка минип шапқанда жердеги шөптөр, сайлар, жүрүп бара йаткан без болсақта, кеин кетип бара йаткан секилди болуп көрүнөдү. Айпага қарасақ айпаның ар жағында бөтен бреү тургандай болуп көрүнөдү.

Жердиң күндү айналып жүрүп турасында. (О движеніи земли вокругъ солнца).

Жер ійрген уршуктуң басындай бәүнөн бәү айналып жүрөдү. Сол бәүнөн бәү айналған калыбын тиңбей токтаусыз жер күнді айналып жердиң күннөн айналып жүрөтүн жолу дөгелек. Ол жолду окумустар *орбита* деп атайды. Орбитаның көлденеңининг жартысы 140 мил-

лион шакрым, бäри 280 *миллион шакрым*. Жер күндү орбитамен жүрүп 365 күндө, 5 сагат 48 минотта бир айналады. Осу айналуду бир жыл деймиз. Булай болганда бир жылда 365 күн 5 сагат 48 минот екен. Булай жылда 365 күн деп санайды, 5 сагат 48 минот дäй 6 сагатган аз кем, осу артыгын жынап үш жылда бир күн етип äр үш жылдың бресүин високосный жыл деп санайды. Ол жылда 366 күн, бзгөдөрөндө 365 күнөн. Жер күннөн айналып жүргөндө дым жылдам жүрөдү, бир минотта 1680 шакрым кетеди. Кыстың, жаздың, күздүң болуу жердиң күннөн айналып жүрүүнөн болады. Күн мен түннүң болуу жердиң өзүнүң озүнөн айналуунан болады. Бир томалак нäрсени,—алманы сабагына жип байлап, каранғы үйдө шам жагып айналдырсак, шамның жарыгы алманың тек жартысына түсүп жартысы карангыда кара көленкеде каладыгой. Осу секилди жердиңде күнгө карагаи жагы жарык болуп, *ол жагында күн болуп екинши сäүле түспöй* каранғы болуп каранғы көленкеде турган жагында түн болады.

Жер карап турмай бир калыпта өзүнөн өзү айналуу себепти жарык жагы каранғы жагына шыгып, каранғы жагы жарык жагына шыгып жердиң үстүндүң бäриндеде күн мен түн болуп брин бри алмасып турады. Жердиң каранғы жагы мен жарык жагы бирдей, не үшүн десеңиз, күннүң жарыгы äр уакытта äр минотта жердиң как жартысына түспй турады. Жердиң айналып туруу себепти жарык жагының шети каранғы жагына кетпе, каранғы жагының сондай шети жарык жакка келеди. Казир мунда түн болса, жердиң үстүнүң бäриндеде түн емес, мунда түн болса, жердиң екинши жагында күндүз. Москөуде казир күндүз болса, Америкада (бир Америка дейтин жер бар) түн.

Сендер таң калатугун шыгарсыз: жер мунча катты ушады, не себептен без ону билмейбиз, не себептен безге жер карап турган секилде көрүнөду деп? Дурус, безге солай көрүнөбү, мунун себептери ичау: от арбага миниб, болмаса ушкур итка минип шапканда безин көзүбүзгө бездер жүрүп келе йаткан секилде көрүнбөймуз, жолдагы безге ушраган нәрселер кейи карай көшүп бара йаткан секилди көрүнөду. От арбаныг, ушкур аттыг жүрүсү катты болса, жердиг ушуы онанда катты. Жер бир минотта 1680 шакрым кетеди, (от арби бир минотта 1 шакрым кетеди).

Екиншн: жердиг ушуы тегис, толкусыз. Суда желсиз күнү кайыкка минип жүргөндө безиг көзүбүзгө судуг жагасы, жарлар, таудар кейи кетип бара йаткандай көрүнөду. Мунуг булай көрүнүү кайыктыг ич нәрсеге кактыкпай соктукпай, жогары жа түмөн шайкалмай жүрүүнөн. Кайыкка агыстың, ескекпиниг колунуг күшү түсөн уйткуп копалса керек. Жердиг ушууна ондай себеп болуп, жерди селкилдететин, шайкалдатын ечи бир себеп жок. Жер ўзүндн өзү жана күнөн айналганда жерге кактыгатын соктылатын ич бир бөтен нәрсе жок. Сол себепти жер тегис шайкалмай бир калыпта ушады.

Үшүнүү: жер айналганда жер мен бирге жердиг үстүндө ў нәрселердиг баридо желде айналады; без жер үстүндө жер мен бирге айналып бара йатканда жердиг айналып бара йатканын билүгө коягалмай туруп калатын нәрсе жок. Аспандагы күн, ай, жолдуздар жердиг үстүндө болмай, бездер жермен бирге ич нәрсеге кактыкпай соктукпай ушуп бара йаткансоң кайыкка минип жүргөн ёнлерге судыг жагасындагы нәрселер, судыг жагасы кейи кетип бара йаткандай болуп көрүнгөндөй,

күн, ай, жолдыздар күн шығыстан күн батысқа қарай жүріп бара жатқандай болып көрінеді.

Ай турасында (о луне).

Ай да бізің жер секілді тоңалақ, байлаусыз, тайаусыз ұлып жүргөн нәрсе. Ай жерден елу рет кеши. Жер мен айдың арасы 360 мың шақырым; сол алыстығынан кей уақытта алыстайды, кей уақытта жақындайды. Айдың жарығы ең көнгірт күннің жарығынан жүз мың рет нашар. Жарық күн толық айдан үш жүз мың рет жарық.

Ай жерді айналып жүрүінө қарай айды жердің жолдасы деп атайды. Жермен бірге жүріп, айда күнді айналады. 27 тәулікше 7 сағат 45 минотта ай жерді толық бір айналады. Ай безге жарық болып көрінсөдө айдың бәрінің жарығы сәулесі жоқ, айға түскөн күннің сәулесі. Айға безге шығу болып шықсақ, жер де ай секілді жарық болып көрінөр еді. Айдың безге түрлі түрлі болып көрінүүнүң себебі мынау. Ай жерді айналып жүріп күн мен жердің арасына келгенде, жердің үстіндегі безге айдың қарангы жағы қарап, ай безге көрінбейді; ал ол орнынан жерді айналып тайғанда, безге айдың сәулесі түсіп жарық болған жағының шеті, кол-орактың басындағы темірі реңшті болып ағарып жаңа туған ай көрінөді. Сол айналу мен ай жердің қатарына келіп, күнгө жермен айдың алыстығы бірдей болғанда, ай үлкейіп қазанның қақпасының жартысындай болып, жарты ай көрінөді. Ай күннен алыстап жер айнен күннің арасына келгенде ай толық болып көрінөді. Осы қалыпнан шығып күнгө жақындаған сайын ай кемірсе береді: жартыланып, онанда кеміп, ақырында көрінбей кетіп, тағы туып тағы жаңа-

ып жүрөдү. Кудайдын күлдөгү мен дүнүё жаратылганынан бери, ай осу күнүнөн тайбай, жерди айланып, бир көрүнүп, бир көрүнбөй, бир үлкөйүп, бир кичирип жүрөдү.

Окумуштар адамдардын колунда, айды, күндү, жылдыздарды карайтын *телескоп* деген түрбө куралы болады. Телескопсуз мен караганда нөрселер үлкөйүп көрүнөдү, кей бир телескоптар мен карагандан бо нөрселер бирдей көзбен көргөндөн үш жүз рет үлкөн көрсөтөдү. Ошундай куралдар болбаса окумуштар айдын үстүндө адамдын жандыктардын бар экенин жок экенин билмейди. Канча үлкөйтүп көрсөтүүчү телескоп болсада, үш жүз алтыс миң шакым жерден кичи секилди кошкантай нөрсени көрүгө болбойт. Ондай жерден көрүгө тыя болбаса елү миң рет үлкөйтүп көрсөтүүчү телескоп керек, ондай телескоп азыр жок. Ошондо окумуштар түрлү түрлү куралдар аркылы ай жайнап бир-аз биледи. Окумуштарга айдын үлкөндүгү, калай жүрөтугуну, каттылыгы, жерден алыстыгы, айдын аурлыгы белгили. Ошулардын барлыгын айдын бир жагына карап шакалап билген. Ай жерден айналсада, жердей өзүнөн өзү айналмайды. Күнүгө сайлеси ынай айдын бир жагына түшөдү. Кай аукытта карасакта, айдын жарык жагы бөзгө анык көрүнөдү. Буган караганда айдын үстүндө булут, туман жок, булар болбаса кардын жанбырдын судын болбаганы үшүн. Айдын үстүндө жердин үстүндөгүдөй таулардан бийик таулар, терең үңүрлөр, үлкөн үлкөн ойпаттар бар. Бу ойпаттарды окумустар айдын теңиздери деп атайды, булай аталары дурус эмес, онун үшүн айдын үстүндө су жок. Булай көзбен карагандада айдын үстүндө кара дактар көрүнөдү; бул кара дактар айдын үстүнүн тегис эмес, адыр будурлугун көрсөтөдү. Алардын көрүнгөн

жерлер тауның үстөрү күнүң сәулеси түскөн ойгоо жерлер, карайып көрүнөтүн тауның көлөкөсө түскөн жер Айга телескоп нен карағанда тауларның басы, жыл тастай жаркырап ойнат шүкүр жерлеря көңүйлүү, теңиздери болуп көрүнөдү. Күлүй жаратқан жер үстүндөй сезилбесе-тиктеген, көрөгөн, түсүнбөйтүн жерлет көп, бир-як бул жерлетлер пайгамбарлың айтқан: от ауласа жан өлбөй, жылық бетин жуса конак келеди» деген жерлеттер секилдя екес. Итке нениң ылагың жүргөн айлалық болгың еди! Мысықтың конакта не иси бар, көлөкөлүү мысықта не иси бар?! Тек бир куда далага айтқан сөз. Бөлөнбөсөк болуп көгүрүп турган аспанга, жаркырап жер жүзүнө нурун шашкан күнгө, бир жарық, бир карангы болуп күбүлүп турган айга, сансыз жолдузларга карандарпы, — булар, жерлет емесне?

Күнүнүн айлын тутулуу тураемда (о затмении солнца и луны).

Күн тутулады, ай тутулады деп ешткендерин дө көрбөгөндөрүн де бар шыкар. Күн тутула бастаганнан жердин үстү бир түрлү көңүйлүү келпки түнгө карангылыкка ушамай ачеп тёбр болады. Сол уакытта тутулуп кыпаган шыны алып күнүнү көзүнө карасак, күнүнүн көбүн күн бышыс жагынан бир дөңгелек кара нёрсе бистин акрынадан жылысып күнүнүн күн шыгыс жагына карай жүрөдү. Күнүнүн сәулеси азайып бүү кенирип тауларын кезейгиккан ай сезилдеген бара-бара, дөңгелек кара күнүнүн үстүнөн шыгып, күн бурунгудай жарқыраш тутулуу басылады. Айлык тутулуу да осу реттүү. Осу тутулуулардың себеби кимау: сезилерге жер күнүү айлалып, ай жерди айланады деп айтылып той. Сөлер бири бир айланып жүрсөнү, жерлеп күнүнүн

арасына ай түсүп, күндү бөлөн кабаттап, бөз айдың көлөнкөсүндө калып күнүнүн көзү көрөйүп карангы тартып, күн тутулады. Күнүнүн көзүн карайып басып өтүп ай, сонун үшүн күн ай таусылганда тутулады. Айдың тутулуу, айдың толган учурунда, жер күнүнө айдың арасына түсүп, айга жердин көлөнкөсү түшөдү, сонун үшүн күндү айдан жер кабаттап ай карайып тутулуп көрүнөдү. Себеби осулай деп айтканнан ай таусылган сайын күн тутулады, ай толган сайын ай тутулады екен деп ойламандар. Айкөн күнүнүн тутулулары, айлык күн, жер үшөөгө кабаттасып күнүнүн көзүн ай кабаттаганда, болмаса жер кабаттаганда. Осу турпа жолдун ай бир-өсө жогары, бир-өсө төмөн кетеди. Окумуштар күнүнүн айдың кай күндө, кай сагатта, кай минотта тутула турганун күнү бурун айтып береди. Бул керемет емеспе? Окумуштардың айткан сөздөрү кандай анык, кандай түшүнүктү: көптүрмөй сомдирмей дурусун түшүндүрөдү дө койады. Окудуң байдасы осу! Надандардан сурасаң, алдо менн айтады. Бир түрлү калык, айдың тутулатугуну айды бир кара мысык жеймин деп, айды устаганнан ай карайып тутулады дейди, сонун үшүн ай тутулганнан бастап үлкөнү көписи калмай шуулап айды мысыкка жегизбейминз деп айкайлайды. Бул маскара күлкү емеспе?

Планетылер турасында (о планетахъ).

Орнунан козгалмай тургон күннөн айланып жүрөтүгун жерден башка да, бреўлери жерден үлкөн, бреўлери жерден кепи, жер секилди күннөн айланып жүрөтүн үлкөн үлкөн томалактар бар. Осу күннөн айланып жүрөтүн томалактарды планеты деп атайды. Планета деген сөздүн жүрөтүн жолдуз дегени.

Күнгө ең жакын, жерден алде неше рет кеши, планетының аты Меркурій. Ол күнөн 57 милліон шакрымда, көлденеңи жердің көлденінен үш рет қыска, күннөн 88 күндө бир айналады, жылдың төрт уақытының әр қайсысы 22 күнүң, болады. Меркурійнің үстүндө адам болса, күн жети рет үлкөн көрүнүп жети рет жарық. Мундай жарық адамдардың көзүн сокур етер еди, онуң үстүндө күнгө жакын турган үшүн; бұлты калың болуп күнүң жарығын әлеретеди. Меркурій күнгө жакын болуп булай көзгө көрүнбөйдү.

Муңан сонгу күнгө жакын планета, планеталардың ең жарығы әдемиси Венера, таң алдында, болмаса күн баткансоң көрүнөдү. Сонуң үшүн Венераны таң жоздузу, кеш жоздузу деп атайды. Онуң үстүндө адам, жандыктар, тау, тас, агаш, шөп, су болса, бізің жердегілер рөшти болар.

Муңан сонгу планета жер (Земля), сонуң үшүн жерди үшүнчү планета деп атайды.

Жерден сонгу Марс. Муну булай көбөң көрүгө болады, түсү кызгылт. Маретың күннөн алыстығы 220 милліон шакрым, күннөн 668 күндө айналады, осуған бир жылы 668 күн, жерден жети рет үлкөн. Марс планетысының кысы уақытында телескоппен қарағанда шетінде еки ак дак көрүнөдү, жазында көрүнбөйдү. Сонуң үшүн оларды кысында түскөн, жазында ерігең Маретың қары дейди. Осуған қарағанда Маретың үстүндө бізің жердің үстүндөгүдөй су, кар, ауа, бұлт бар.

Маретансоң жетпіс уақ планетылар бар, булар тек телескоппен қарағанда көрүнөдү. Осулардың ішіндеги ең үлкөнү айдан бес жүз рет кеши. Бул уақ планетылер бурун бир планеты болуп турып, без билмейтін себептен, зенбріктің тобундай жан жакка бытрап жа-

рылып кеткен деп ойлауга болады. Солардың кей бөлүлерине карағанда осы күнде үстүрдө жандыктар болмаса керек, жерлик бытранай бөлү болып тургында, үстүнде жандыктар болмаса керек.

Бұлардан сонғы планеталердің ең үлкенү, көзге нағыз сарғыш болып көрүнетүн, Юпитер. Ол жерден 1414 рет үлкен, күнден 750 миллион шакрымда туруп, оған 11 жыл 315 күнде бір айналады. Юпитердің бір жылы бізің 12 жылдай, әр төрт уақытының бір бөлү үш жылдай екен. Юпитердің төрт жолдасы, төрт бағыт айналып жүретүн айы бар, сонын үшін төрт айлы Юпитердің түнү сондай адемі жарық болса керек.

Мұнан сонғы *Сатурн*. Бұл планетының бағы бағо планеталардан бір түрлү басқа: сегіз айлы, кос жарқырағақ, күрсаулы, жерден жеті жүз жетпіс еки рет кеші, бағының заты түптү жердің жаралған затынан сегіз рет жұмсақ-жеңіл, булай көзге кешкінтай қызғылт жолдуз болып көрүнеді. Сатурның керемети еки: бағы тимей, айналасында 28 мың шакрымда бір бөлүнен еки мың жарым шакрымда турған кос жарық күрсаү, екеуінің жалпақтығы 40 мың шакрым; бұл ағарып жарқырған дөңгелек күрсаулардың по пірде екенін окымустар білмейді.

Күннен жетінші планета Уран. Бұл күннен 2,800 миллион шакрым, жерден 82 рет үлкен, күнді 84 жылда бір айналады, сонын үшін. Уранның бір жылы бізің 84 жылдай болғаны. Уранның үстүнде, бізге көрүнетінін, күн 400 рет кеші, кешкі жолдуздай болып көрүнеді, сонын үшін онын үсті қараңғы, суық, мәңгі қыс, қараңғылық.

Окымустар Уранған алыс бір планеты тағы ону Нептун деп атаған. Бұл күннен сонша алыс, күнді

164 жылда 225 күнде бір айналады. Нептун жерден 24 рет үлкен. Нептунның суықтығына, қараңғылығына қарағанда үстінде жандықтарға тұрға болып, сондада кім білсін, бізден шығармыдан кемелсең Құдайдың құдіретінен келеді: балки, онын үстінде жандықтар бар шығар.

Осы айтылған Меркурий, Венера, Земля, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун жана осылардың жолдастары—айлары күнді айналып жүреді, буларның барінінде *адамдағы* жарығы сағлеи *кек*, оларға күннің сәулесі түсіп жарық өтеді. Бул күнді айналып жүрген планеталар күннен айналып, одан сәуле жарық алып күннен бәрі бір, күн болады. Күннің қасиеті өзінен тогуз. Осыларға таңсық білгесей тұранда бөлдерге жерден үлкен нәрсе бітпесе еді, енді қарасаң, жер күннен айналып жүретін планеталардың көбінен кепі екен, Марсдан Юпитерлің үстінен қарағанда, бізің жер көзге илінер илінбес нокатай болып көрінетін шығар. Булай болғанда бәрінеде бәрінде үлкен устап, жетпіссіздерге қарамай, текеберлік етуіміз ақылсыздық екен. Тек күн күзының арасында бізің үлкен деп жүрген жер мұндай кепі болса, жерде тұрып жердің үстін алысының жүрген бізлер қандай кепі устай жүрүін көрсетеді.

Аспанның жолдыздар (небо и звёзды).

Бұлтсыз *тұнғ* аспанға қарасаң, *бролдеи жарқыраған*, бролдеи булдыраған сансыз көп жолдыздарды көрөміз; тас түбөмүздө ағарып ақ жол болып үзілмей шұбық жатқан калың ұақ жолдыздар көрүнеді. Бул жолды *млечный путь* (сүт жол) деп атайды, қазақша қуо жолы. Топтының *ұркөрі*, *шеті қарақшы* сиякты болып

турған жолдуздарды *созвездие* деп атайды. Осу жарқыл жалтыраған жолдуздар, көбүрүп мұнарған аспан не нәрсе екен? Бездер аспанға қарағанда тек шы нәрсесің, бізің жер планеталар ушун жүрген орынға қараймыз; ауыр ушу-гүйры дегги жок. Адам жердеи көтерелеп аткан октай, қараған жағына ушун кетсе, бир жыл, он жыл, жүз жыл, мың жыл ушып шетіне шыға алмайды, тек анда-ғонда сансыз жолдуздардың бірінен соң бірі-үдіне жолуға береді. Ол жолдуздардың да ушу-гүйры саны жок. Сонын-ушун Кудай жараткан дүнүнүң есебі, сиры, шеті жок. Аспан деген иш нәрсе жок орын, жолдуздар бездей есепсіз алыста турған күндер. Олардың бәрінүң жарығы сәулесі бар. Жолдуздардың бәрінүң сәулесі жарығы болмаса, сонша алыстан бізге көрүнбөс еді. Ең жаксы телескоптен қарағанда жолдуздар булай көзбен қарағандай болып көрүнбәй, планеталар үлкөйүп бізрын ай секілді болып көрүнбәй. Жолдуздардың үлкөймөй көрүнүлөрүнүң себебі есепсіз алыста турғанынан. Есептеп қарағанда бізің күн жолдуздай алыста турса көзгө көрүнөр көрүнбөс кешкинтай жолдуз болып көрүнөр еді. Жарқраған үлкөн жолдуздардың көрүнүі Кудай жараткан дүнүбінде бізің күннөн мың рет үлкөн, мың рет жарық күндөрдүң болғаны.

Планеталерден айру ушун жолдуздарды *козгалмайтын* жолдуз деп атайды, онын ушун олар бир турған орындарынан козгалып жүрмөйдү. Бізің көзүмүзгө бүтүн көпанныц, күннүң, айдың айнылғандай булып көрүнүү без турған жердің күн батыстан күн шығыска қарай айналуынан.

Күнді айналып жүрөтүн жер менен сегіз планеты бар. Жолдуздарды да без күн дедік, олай болғанда әр жолдуздардың бәдө бізінүң планеталері кашдары бар.

бірақ ол планеталар өздерің қозғалысы, жүлдыздарға қарағанда, неліктен басқаша болатынын дәлелдей алмады.

Осы айтылғандарды есіңізге алып, мұны қалай білуге болатынын, аспанда қанша жұлдыз бар екенін, олардың жерден қаншалықты алыстығын, жұлдыздардың планеталарының үстінде жаңылтпаш бар екенін деген ойымызға келеді. Бұларды анықтап айтуға көп уақыт керек, сондықтан қысқа-қысқадан айтайын.

Бұларды оқымыстар *астрономия* деген ғылымнан білген. Бұрынғы Иисус Христостың туғанынан 300 жыл бұрын оқымыстар айдың жұлдыздардың қалай жүретінін, қалай қозғалуларын анық білген, бұрынғы кальендарларын өзгертіп, өздерінің урумбутақтарына қалдырған—қалдырған әр қайсысы өздерінің ашқандарын жазғансын, бұл уақытта соның өзі пайдалы ғылым болып соған қарап, астрономия деген ғылым шыққан. Астрономия рас болмай тұрып, оны оқығысы келгендің сөздері тұрып болса керек. Оқымыстардың айтқан сөзі дұрыс болады,—олардың айтқан күніндегі сағатында күн тұтылады, ай тұтылады, комета шығады. Астрономия нағыл дұрыс рас *білу* болмаса, бұларды *қайдан білесің?*

Аспандағы жұлдыздардың санын, алыстығын шамалағыларың келсе, бізің жер үстіндегі алыс, жақын, көл, аз деп айтуды көңілдерінен шығарасыңдар. Сондай жерде бізіктігі бір шақырым тау бар десе, ол тауды үлкен бізік екен дейміз. Ондай таулардың үлкендігі жердің үлкендігіне қарағанда үлкен қарбыздың үстіне жабысқан бір түйір құм секілді. Жер мен күннің үлкендігін салыстырғанда жер бір түйір құм секілді, күн әлгі айтқан қарбыз секілді: күн жерден 1,400,000 рет үлкен. Россияның бір шетінен бір шеті он үш

мың шақырым, түпті алыс екен дейміз: күнмен жердің арасы 144 миллион шақырым; күннің жерден алыстығы, жолдаудың жерден алыстығына қарағанда ың нәрсе емес. Жолдаудың жерден алыстығын адам тілмен айтпақ, не қағазға жазып түсіндіруге тым қиын. Мылтық пен атқан оқ қандай ұшқыр? Сол атқан оқ зырқырап ұшып отырумен ең жақын жолдауға 600 мың жылда барып жетер еді. Бір жарық нәрсенің — (күннің) сәулесі минутында 16,800,000 шақырымға барады, — ұшқырлығы сондай! Жерге ең жақын жолдаудың сәулесі үш жылда келеді.

Аспандағы жолдаудың есебі саны жоқ қой; бұлай көбеен 4 мың—5 мың жолдыз санауға болады; телескоппен қарағанда жолдыз одан да көп. Млечный путтың телескопқа көрінетін жолдызы 18 миллиондан артық. Бұл жолдыздардың әр жағында ақ жол ақ тұмандай болып жатқанның бәрі жолдыз.

Кудай жаратқан дүниелердің есебі саны жоқ. Осыншама сансыз дүниелердің жандықтар бар екенін жоқ екенін ың кім білмейді.

Телескоппен қарап оқымуетар аспанда көп керемет көрді: кей бір жолдыздар бұрыш болып көрінеді, бір бұрыштың жақын тұрған екеуі, екеуінің қолпиы үлкенің айналып жүреді, — екі күннің бұрышы бұрышы айналатынын көрді. Үлкен жолдыздардың түсі көбенесе сары-қызыл, болмаса көк болады, одан айналып жүрген жолдыздардың түсі көкшіл болады. Кей бір жолдыздар, түстерін өзгертіп, ақтан қызғылт сары, болмаса көк көкшіл болады. Кей бір уақытта ың нәрсе жоқ жерден жарқырап жолдыз туып, туып — туып, жоқ болып кетеді. Бұлардың неден болатынын ың кім білмейді.

Кометалар тўрасында (о кометах).

Бизге кўрўнўтўн кўгўргён аспан жылтраган сансыз жолдузлары мен бизин ата бабамызда осындай болуп кўрўнгён. Жердин ўстўндё веше нёрселер озгёрёдўн, неше жан ёлўп, неше жан туып ёсўп, неше калыктар жок болуп жогалып, жердин ўстўндёгў жандар озгёрёлўп баскарсада, аспан жолдустары жылтрап, кўнў жаркран айы жалтрап, ич нёрсени кормёгёндё озгёрмёй баскармай турады. Осу аспанныг бетине кей бир уакыттарда капыл жаркран бётен рёўнги жарык—сёўле байда болады. Бул жаркрагандар бётен кўннўг каумынен келеди. Бул жаркраган жолдузду *комета* дейди, куйрукту жолдуз дегени. Комета дегеннинг ёзў кещирек сёўлеге оранган, бир жагынан узун болуп тарамданган дк куйрукту жарык жолдуз. Кей бир кометанын куйругу 200 миллён шакрым болады. Кометаныг жаралган заты тым жука, жукалыгы мынау: аспанда жўрўп бир жолдуалыг ўстўнё келсе, ёр жагындагы жолдузу кешкинтай бодосада, кўрўнўп турады.

Аспан жўзўндё комета кёп, миллёндан болар. Окумустар кометаны сондай анык—канык биледи: кей бир кометаларга койган аттары бар, жана неше жылдан соң кайтып кёрётўнўп биледи: бреўлери ўш жылдансоң, бреўлери 75 жылдансоң, кей бреулери 3000 жылда жердигелерге бир кёрўнёдў.

Бурунгу калыктыг надан уакыттарында комета кёресё «бул бир Кудайдыг жиберген кадары, согус болар, ўлкён ёрт болар, жа журтка оба, секилди жаман ауру байда болар» деп коркады екен. Бул уакытта олай деген кешлерге кўлёдў, онуг ушўн комета, бётен аспанлыгы кёрёнутўн нёрселер ондай ондай нёрселердин ка-

барландырмайды. Кометалардың бізде иен жоқ. Жер жүзіндегі адаммен жалғыз адам калмай қырлып кетседа, аспандағы бір куттай жолдыз да орнынан зәррәдай козғалып өзгерісі еді,—нанығыз, дурусум. Адамның бақытты бақытсыздығы көбенесе өзінен; ақылды болуы *антарса, ақылдының тілінің алып сақтаса*, пәлеңің адам көбінен құтұлады, сақтанбағанның шапрағынан деген—пәле болса бақытсыз болғаны, жоқ болса бақытты болғаны.

Аспан жолдуздар турасында (о падающихъ звѣздахъ).

Кыс болсун, жаз болсун, кей бір бұлтсыз түндерде аспанда аққан жолдуздарды көресіз. Бұл жолдуздар аспандағы *есепсіз* алыста *козғалмай* туруы өз алдарына күн болатын кауымдары бар жолдуздар емес. Кей уақытта жерден аспаннан түскен кесек тастар табылады. Осы тастар аспаннан жерге кулап бара жатып безіңкөзіміз аққан *жолдуз болып көрінеді*. Осы айтқан тексіз ырас. Сендер бұған таң тамаша қалатындар: ол қайдан кулайды, оларды жерге кім лақтырады деп. Мұның жөні мынау: *үстіндегі* нәрсенің бәрін жер өзіне тартады, *сонын үшін жоғу жіберген нәрселер*—тастар, *ағаштар* қайта жерге түседі, адамдар да сонын үшін жерден куламай жерден үстінде жүреді, бір-ақ жер өзіне тартқан мен, адамның жүруіне зарар етпейді. Жаңа *дүнеде аспандағы күннен, айдан, планеталерденде басқа* сансыз уақ тастар ушып жүреді, бреулері бір неше бут, бреулері бұтқада толмайды. Осы себептен уақ тастар ушып жүргенде жерге жақын келіп ол тастарды жер *тартып олар жердің үстіне түседі*. *Не себептен* аспаннан түскен тас қызара тұтұнын түсіндіру қыйын, тек жоспарын айтып түсіндірейік. Қатты жүрсе май-

лабаған бел ағып жаның кетеди, олай болса нәрсе катты жүрсе қызып ысыды. Аспаннан түскөн тас тым жылдам түсөдү, сонуң үшүн қатты қызып жерге түсөд, бир көпе сажин крип кетеди.

Аккан жолдуздар көбенесе суға түсөдү, онуң үшүн дүнүбиүң төрт бөлгенининг бири қара жер, үш бөлгени су, сондада аспаннан түскөн тас жерденде табылады.

Сол аспаннан түскөн тастарды қарасақ, олардың жердиң үстүндогүдөй темир, шақпақ тас, саз.

Журуға залал келтрмейтин жандыктар (полезныя для сельскаго хозяйства животныя и птицы).

Без доспандарымыздан кутулугумуз келсе, достарымызды коргап сактап жүрүиүз керек. Ол бизиң дос жандыктарымыз түрлүпө бизиң доспандарымызды жок кылады. Ол достарымызды, байдалы жандыктарды коргауға калганда ең әүели олардың бәүн айратан блип тану керек, не үшүн десең без билмегендиктен қай уақытта достарымызды өлтүрүп доспандарымызды коргайныз.

Ол жандыктардың әр қайсының жайын калай бүүр шегетүүн блу аншiин кара кси түгүл блим елерине де кыйын. Қай уақытта блим елери де мықты катаға түсөдү. Мне әр кимгеде белгили гой: тонкулдак деген кустың тогайға көп байда келтретугуны, тонкулдак болмаса, тогайдагы агаштардың курттар бәрин жеп битермеген мен мықтап сійретер еди. Онуң бир жағында белгили Дарвинъ деген окумус айтады: үй жасауға жарайтын агаштарды жаман сактау үшүн тонкулдактарды өлтүргөн ең жаксы себеп деп. Вляи кси осундай

оба айтган болса, билмаган нарсани кандан ҳам сўраш керак. Булар тек нарсанинг сиртига қарайди, одай болганда кўп байдалы нарселер залалдыга шыгады.

Бизинг ең мыкты досларымыз, бизинг қўшўқа, тўрағ қайланы боска кететин досларымыз—курт кумурска (курттар, көбелектер, конгуздар, шегирткелер). Булар кай уакытта бездердинг егиндеримизди, бакшаларымызды, кіндерімізди бўлдіріўді. Жаңа маса шыбынлар бизинг баўыўлдўб, мазламайды да шағып, жазалайды Мне шегирткелер адам егинин бир неше сағаттак тауысып енбегин жойып бздіріп жибереді.

Әрине, бизге ең әўели бизинг досларымыз курт кумурска мен тынбай жауласатугын (курт кумурскалы жойатугынын) жандыктарды зейнимизди салып ангару керек. Бул жандыктар барынында кўп байда колтирсе керек: Әўели *керпи шешенген (ежа)* бастадық. Керпинин сыртқы тўўі әр кимге де болгади. Тәңри бул паппар жандыкты айлы, оган досларынын сақтанууга тконди тери берди. Тек жалғыз кайлекер тўлкў керпинин ткондеринен коркпай ап болганда бек қыйын керпини жейди.

Керпи ең әўели конгуздарды, бўтен курт кумурскаларды, жана кешкене курттарды, тышқандарды, жыландарды жейди.

Керпик шешенге уу да залал етпейди, Солай бирде керпинин турган коршуның ишине әкелип бир айдар жыланды (ең уу қўштбоўын) жибергенди. Керпи жыланның неше рет шақканын кирпий ол жыланды жеп койган, бирак шақканы ич бир залал бермеген.

Осудан керпини тек жалғыз уу шаштағы кайуанаттарды жойатугынды ғана сақтаудың керектигі көрўнўді: жана оның мен турмай ол курт курмускаңы жойғаны мен

бек байдалы. Зауаның кара конузунуң кандай залал келтретинин белгили гой. Олар аўели агаштың жапрагын жеп агашты сыдалайды; кешкинтай жорталайтын уакытта шöптўң, егиннің жейди. Керпи оларды конуз кўнўндöдö, кешкинтай курт кўнўндöдö жейди: керпи бзўўң öткўр тырнактары мен жерден казыб алады, кара конуздуң баласы сарбас куртты, конуздардың бзўн шöптўң ўстўнöн, агаштар ўстўнöн устайды.

Кöр—тышкан (кротъ) Екинши байда келтретин жандык кöр-тышкан (кара баур тышкан, сокур тышкан), орусша кротъ деген. Ол жердің астында индер казып жўрöдў. Ол бўтўн öмўрў бойунша тынбай кеиге байда келтреди. Карагыз, адам баласы ол кротка не сыйлык кöрсöтöдў екен! Мне не сыйлык кылады: кеи ол кротты жойушылыкка тўрлў тўрлў кайлалар шыгарады. Бакша олери кöр тышкан бакшаның жолдарын казып бўлдöрöдў деп шöптўң, бакша агаштың тамырларын кемреди деп ону бек боктайды. Кротты муиша айыптаудың бäри адам баласының аныктап танымагандыгынан шыгады, онуң билмегендигиннен шыгады.

Кöр—тышканды залалды деп санайтын кеилер, сол доспаныгыздың ишин жарып карагыз, онуң ишинде астыктың тукуму, шöп, болмаса бöтен нäрсе бармекен? Кöр тышканның мынын, милліоның, опанда кöбўн öлтўрўп жарып карагыз, бäрининде ишинде конуздарды, курттарды, тышканды, бöтен жандыктарды табарсыз, тек шöптў тамырларды иш бир таппассыз.

Кöр—тышканның жаз кўнў келтретин байдасынан кыс кўнгў байдасы он-есе артыграк. Жаз кўнў курттарды, конуздарды, олардың ургундарын корнидо жойады, кустар да жер казатын тышкандар да жойады, а кысты

гўнғ ону иш кимде жойнайды, не ўшўн десең—бул жандыктардың броўи кыстығўнғ уйўктап калады, броўдери ыссы жакка ушуп кетеди. Тек жалгыз көр тышкан кысты гўнғ жерге теренгрек кирип алып көп жандыктар жеп битереди, не ўшўн десең, жазды күнғ жердиң ўстўндө жўргөн уак жандыктардың бәриде кыска гарай жерге теренгрек киреди.

Көр—тышканды жойамын деп адам баласы боска онбектенеди. Ол тышкан бағунғ тамагы курт кумурсекалар, конуздар таусылганша жерди казуун коймайды, адам оган тўрлў залал етип койсаца. Тамагы азайса ол ба-ак бөтен жерге кетеди. Кроттарды куштылар осуну ойларына алып оларга тиймесе екен. Олардың кей броўлери бадөрўн актау ўшўн кроттарды өлтўрмөсөң, жоймасаң олар бек көбөйўп кетеди деп айтады. Булар дўнўдөгў нәрсениң бәринің де шамасы бар екенин умуткан екен. Олай болганда көр тышкандар есепсиз көбөймөс, дўнўдө олардың көбөйўўнўң шети—шети болса керек олар тамак жетпегендиктен кемир.

Көр—тышканның байдасы тек жалгыз курт кумурсканы, конуздарды, бөтен уак жандыктарды өлтўргөнғ емес. Жана ол жердиң бетине астынан таза топрак тыгарып, жерди ондайды. Жана көр—тышкан жердиң астында тўрлў тўрлў жолдар салып лушың жерге жакындасып, ону ондауна себеп болады.

Жар-канат (летучій мыши). Жар-канаттың байдасы залалды курттарды, конуздарды, көбөлектереди көп кылып жойганы (өлтўргөнғ).

Жар-канат бағунғ тамагын агаш ишинде, садларды, жолдардың ўстўндө, көшеде, сулардың ўстўндө ушуп жўрўп ангдыды. Жар-канаттар кырларда бек сирек бо-

лады, не үшүн десең, кырда оларга тамаку болатын жандыктар жок.

Жар-канаттар түндө үшүп жүрөтүн көбелектер жөн, конуздар жөн, шыбындар жөнөө, масалармен, бөтен тип болган уак жандыктарда болса жеп тамактанады. Олардын тамагы оңша ток тамак болбаган үшүн олар бек мөпөк болады: олардын бреөлөри бир жегенде он эки саудагы кара конуздан жейди, бреөлөри жетпис шыбынан жейди.

Түндө курттарды, конуздарды жойгыч кустардын бари уйуктап калганда, жар-канаттар түн бойы уйуктамай досунан курт кумурсканы кырады, сонун үшүн булардын байдалырак десе болор.

Жер казгыч ак-тышкан (землеройка). Бул аңчынын тышканга бек оксас, денесининг формасы сондай, куйругунун узундугуда бирдей, тек суйур жегичке тумсугу гана бу тышкандын аңчынын тышкан бзге жандык екенин билдирөдү. Мугаин ирас, жер казгыч ак-тышкандын аңчынын тышканга денесининг оксастыгынан башка ич бир жакындыгы жок екени. Аңчынын тышкан залалды болгандай иначу сонча байдалы

Кудай билсин, не үшүн ак-тышканды уу бар деп малды шагын битереди деп катар кеспин ойлап өтөтинин. Ону түлкө де мыскта жемейди, бир түрлү күштү иси болгансоң; бөлки, кси ону заарлы деп осу себептен ойлайды экен. Ол ак-тышкандын бир түрлү суйук май рөңгүн заттын иси шыгар; ол майдан ак-тышкан бзгн дымылдыктан тала сактау үшүн майлайды. Ол суйук май ак-тышкандын үстүндөгү бездеринен шыгады (*мш уу эмес*).

Ак-тышкан эки түрлү болады: бреөи кырда жүрөдү,

бреўи суда жўрўдў. Ар екисяде куртгарды, конуздарды бакаларды, тышканның балаларын жейди, суда жўрўтўи жана тарбакларды, кейде уак балыктарды жейди. Ол куртгарды як-тышкан тастардың арасынан, шөптөрдўн арасынан иден жерден де казып алып жейди. Жаш буда дым мешки куртгарды бек көп жеп битереди, сонун ўшўн онун байджы көп деймиз.

Сасқўзён (хорекъ). Сасқўзён (или тек кўзён) зллак уак кустарды жейди; ўйгө келип кырда жўрўп крыса-ларды, тышкандарды егип жейтин хомяктарды ол көп жойады. Булар канша терең инде отурсада кўзён бу-нўн өткўр тырнактары менен тез-ак казып алып жейди. Ол зйәрли жыландарды да айамайды, олардың шакпаны жўдө онун ўстўндө исермейди. Кўзёндёрдў жойуп, бегер баумўадўн егиндик шабындык жерлеримизди залал кел-третип жандыктардың эриктерине беремиз. Россейнын он тўстўккө караган жагындагы жерлердин шетерткедей мыкты анатынын бири балпак тышкан (суслик) екени журтка белгили гой. Талай кси буларды жойатын себе-птерди ойлаган. Жана тўрлў себептенен кўптўн адам баласы балпак тышкандардың неше мындарын жоюу, сондада бўтўндой таусу тўтўл, жўдө оларды алып кет-тўгө дө болмады. Ең акрында адам баласы кўзёндёргө тиместик тўтўл, оларды берўгө керек деген ойга келди, не ўшўн десеңиз, тек жалгыз кўзёнинўн гана, онун балпак тышканды бек көп жойганга гарай белги тогай кырмызды балпак тышканнан аман сактау колнан келе-ди кўзёндёй балпак тышканды бек көп жойады екен

Сууқ-торгай (воробей). Сууқ торгай астыктың тў-кумун жей турсада, көбўнө ол аспы шөптөрдўн урлугун жейди Жазды кўнў балапандарын ўстўрўп уякыгга бўтўн-

дой курт—кумурска, курттар, конгуздарды, олардың ұрлығын көп жойады. Суық-торғайдың шіе, бөтен жеміс-тірдінде пискен уақытында бұларды аздап жейтіні рас. Оның ұшұн садъ елеріде ықтап алады. Садъелері жемістері жақсы шыға қалса, оның торғайлардың курт-кумурсаны жойғанды себепті жақсы шыққанын білмейді. Осы жөннөн Нассау деген қаланың (Германияда) бір священникъ мнау сөздұ жазады: жыл саин садамда жемістерим бек жақсы бөздұ, шықпай қалатын жылы болмайды, торғайлардың көптұғұнұң берекетинде, кей бреұлері оның ағаштарын курттардан тазалаушы екен, баршасыда саданың қасындағы шеркоу ұстұндө уйа салған екен.

Торғай жайлы жылдарда қаңалдан бастап жұмыртқалап балапандарын өргұздұ, мизан ішінде өргұлұп бітеді. Бұтұн жаз бойна үш-төрт реттөй өргұздұ, әр бір өргұзгөн саин бөстөн, сегіздөн балапан өргұздұ. Сол уақытта суық-торғай бұтұндөй курт-кумурскаларды, конгуздарды, көбелектерди жейді. Қыс күнұ олар өзін тұқумын жейді. Әресе аспы шөптұг урлығын көбрек тәұр көрөдұ.

Суық-торғайдың қанша байдалы екенін мне сөздөн білгіз. Фридрихъ деген нѣмөштердің бір улуг патсасы суық торғайларды қырығыз деп бұтұн карамақына буйрық еткен. Өлтұргөн кеиге торғай бленна үш тыйын акша казнадан награтка беретін болған. Сонда журт суық-торғайды қыра бастаған, бір неше жылдан соң казна өзінө торғайдың бастары үшұн әлде неше тенге төлеөтті. Мунан соң мнау не болупту. Ағаштардың ұстұнө сонша көп курттар, тұрлұ залалды жандықтар бек көбөйұп жабылып жемісті тауса жеп жаңа жапрақта қалдырмаған. Сонда ақылды патса банаға бұй-

рукту жойуп жаната алыс жерлерден сууқ-торғайларды алдырып оларды бек сақтап бағарғон.

Тонқулдақ (дятелъ). Тонқулдақ аманда ағашты коретин курттармен тамақтанады. Бул курттар бузулған (ширген) ағаштардың ишинде мекендеиоди. Сол ағаштарды ёздёрў комрип бузады (ширтеди), бўлдёрёдў (курт жеген ағаш, шрик ағаш).

Бир ағашты бўлдёрён (ширтип) болғансоң екинши ағашка тўсёдў, тўскён жери сол сағатында кёпиеип (исик сокелди болуп) кетеди. Осу ағашты бўлдёрётўн курттардың бир иси болады, сол исинен блин тонқулдақтар оларды тауб алады. Тонқулдақтың сау ағашты тесбей, ауру ағашты тесетугунун жунан биличеиз. Ол ағела бир ағашка ушуп келип конады да ағаштың тўбўнён басына шеин ійрилип шығып карайды. шрик жерин табалмаса екинши ағашка ушуп тўсёду, ону жана шрик жерин танқаша тумсугу жеп тўртўп карайды. Шрик жерин тапса сол ағашка жабсып алады да ишиндеги курттарды алып жоу ўшўн ағашты тесе бастайды.

Осу ағаштарды ширтип бузатугун курттарды тынбай жойғандығы ўшўн тонқулдақты бек байдалы кустарға коссак керек. Булай болғайсоң ону ёлтрў. жойу тіис болмаса керек.

Кара карға (грачъ). Кара карғаны журт шығып келе йаткан егинди (өгияиеиг кулағын жа шашкан тукуиды) жейди дейди. Кара карғаның жырткан. тукум шашкан жердиң ўстўндё жўрўп тумсугун жерге тығып бир нәрсе алып жейтугунун көрўп журт ол жерден астықтың тукумун алып жеией не жейди деп ойлайды. Жок, ол солай емес. Кара карға астықтың тукумун алып жеиейди, сол тукуиду жейтугун жандықтарды алып

жейди. Жаңа бүлүлер кара карганы агаштың жумсак бутактарын уйа салуга сындырып алып агашты бүлдөрбүй дейди. Осулай деп ойлайтугун кишилер, сонан агаш бөлүнөмбү, жокпа? айтышарпы. Жок, агаш ең үшүндөгү жеңишке жумсак бутагын (сындырып), кыйып алганнан кайта толсайып, жуанайып, жалпагына жазылып жаксырак бедүү. Кара карганың бок сидиги агаштың жаксы өсүнө көп байда

Кара-каргалар астыктың түкумун жойтин болса, кысты гүнү него ысык жакка ушуп кетеди? Ос-ак кара карганың куртгарды, конуздарды, көболектерди жойтугунун көрсетеди, не үшүп десеңиз бул айткан жандыктардың бәриде кысты гүнү жер үстүндө болмайды, сол себепти (сонуң үшүп) кара карга ысык жакка ушуп кетеди.

Жазгу туры ушуп келиңкен кара каргалар кара тосик болган жерлерге конуп жерден уйангап курттармен бөтен жандыктарды түмсугумен казып ала бастайды. Жазды гүнү олар жумсак жерден казбайак, тек түмсугун тыгып жиберип курттарды устап ала береди. Курттар жерде терецрек отурса, кара карга түмсугумен бөрбөгке секилди шуңкурду казып ишине түмсугун тыгып жиберип гамагын алып жейди.

Осулайша агаш ол ыкты залал келтиретин дәүттерлиде алып жейди.

Кара карга бәүйүр сезгиштиги мен жердиң астында жарыпган жаруанлыг доспландарын жып жылдам тауп алады. Онумен кара карга жердиң үстүндөдө агаштардың үстүндөдө курттарды бөтен сол секилди ұак залалды жандыктарды устайды. Осунда олар бәүйүр истерин бек жаксы бледи. Олар бәдөрүн реттелип бөлүнгөн. Кара-каргалардың бәдөрүнүн бөлүнгөн реттери бар.

Бир бөлүгү агаштардың үстүндө отурган курттарды, конуздарды, бөтен бздбрүнө тамак болатын уак жандыктарды канаттары мен согуп жерге түсөрөдү, сонда карғалардың екинши бөлүмү алиги түскөндөрдү терип жей береди. Булар тойгансоң аналар тамактана бастайды, а олар алиги реўшти буларга курттарды согуп түсөрөдү

Кара карғалар уйасын курт кумурскалардың көп жерине салады, ол жезеден кусада, тамағы, (курттар) таусылганша, кетпейди. Тамағы таусылса екинши тамак көп жайлы жерди издейди.

Узак деген кустар (галка) кара карғадан бай дасыз емес. Узактар курттарды, конуздарды жерденде каалы жейди, агаштардың үстүндө дө устайды, ауда ушуп жүрсөдө, устап алады.

Бултсуз күнү узактардың топ тобы менен аспанда аўелеп ушуп жүрүп конуздарды көбелекторди. маса шыбындарды, бөтенде сондай залалды уак жандыктарды устап жүргөндөрүн көрүгө болады.

Карылгаштар да (ласточки) байдалы кус кой, бирак олар курт-кумурска маса-шыбынды, конуздарды жойа турса, тек кепкинтайларын гана жейди, а үлкөндөрүн жуталмайды. Бо узак деген кустар карылгаштардан кемени толуктайды. не үшүн десең, булар үлкөн конуздарды, курттарды жейди.

Кызыл лапын (красный соколъ). Кызыл лапын деген кус Россіядың карамагының он түстүк жагында, кырдада далада жүрөдү. Оюнг дым зор байдасы бар, не үшүн десенгиз, ол залалды курт-кумурскаларды жойады, әсресе көбүү көп шегерткени (саранска шегерткени), жейди. Бо саргаска жогерткени ол дым осенсиз

Тогайда жүрөтүн уак кустардын бәрине бизин байдалы достарымыз деүге болады. Олар бек есепсиз көп жалалы уак жандыктардын жумурткаларын, урпундарын жейди, онусуменен олар курттардын, конузлардын бүтүндөй тукумун куртады (жойду) десе болгандай, әрине бундай жандыктар жумурткадан өсөдү, жумурткасын курта жесе тукумы курумай кайтеди. Сонун үшүн алиги кустарды дым кәтирлеп коргауга керек. Жана булардын кей бреүлери кыста күндө кетпей агаштын куустарына үйа салып алып бүтүн жыл бойунша адам баласына енбек етеди. Онун аксына бул бейшаларды канша көп дузакбенен, какбанменен устайды, сүйтүп топ топ менен жойлады.

Каратамак торгай, шыпжык торгай (синица). Тогайларды (агаштарды) ең мыктап сактаушылар, коргаушылар каратамак торгайлар, шыпжыктар. Олар тамагына курттарды, жана түрлү урлуктарды, тукумдарды араластырып жейди. Бир-ак олар көбүнөн көп аманда курттарды, конузларды, көбелектерди жейди, йерсе олардын урлуктарын көп жойду екен.

Осу реттен бул кустарды бизин агаштарымыздын жаксы досүнө себепкер десек болар. Бул кустар тыныштык көрөбү козгалып жүрөтүн болгансоң буларга тамак бек көп керек. Бизин курт-кумурска сокилди достларымызды жиксылап жойтун кустун өзү осү.

Әр бир акыл еси бул байдалы кустарды коргап корцап жаксы асрап жүругө тиис. Жана әр бир орундардагы бул кустарды аулауды койдурып, оларга үйа салуга ески шрик агаштарды калдру керек, жана шарбактарда оларга үй жасап илип койу керек.

Кара торгай (скворецъ). Бо кустуда бизге күрөт-

төгө керек, не үшүн десеңиз, ол залалды курттарды. бакаларды[illegible]ртүмен безге көп байда келтреди

Күбө[illegible]н (голубь). Бир катар кеи күгөршүн өгининиг тукуы жейди деп өтүрүк айтады. Мунуг тура-сынды Б[illegible]ь айткан сөзү мнау: күгөршүндөр тек астыктың түсү[illegible]калган гана тукумдарын терип жейди. олар онсузда пайдасыз прин калар еди; онсун аманда күгөршүннүг кейтугуны, залалды ашты шөптөрдүг тукумы; осунусы мен булар мыкты байда келтреди. Сиель деген кси бир күгөршүннүг ишинен кус бурнагы деген ашы шөптүг үш мың бес жүз сексен еки ургугун ташкан, соган карап бир күгөршүн балашаны мен екеу жылына йлиги шөптүг сегиз жүз мыңдай урлугун жойады екен деп есеп өткен. Осу сөздөн күгөршүндөрдү бекер залалы деп ойлайтындары көрүнөдү.

Ианыгыз ин бир кәтесн жок, бул кустар болмаса безиниг егиндеримизге мыкты кемшилик келер еди.

Жас-бака (жабы). Жас-бака өзү көбүнө түнде жүрөдү, күндүзгү жарыкты жаратпайды. Көрүнө ажарсыздыгынан баска бул жас-бакалар жана бир түрлү ійсти болады, ол ійси бек сүйкүмсүз. Олай болсада бо жас-бакаларды ең байдалы жандыктардыг есебине коюлса керек. Егинге, кырга, бакшаларга байда келтротин жандыктың бири осу жас-бака, не үшүн десеңиз, курттарды, шыбындарды, көл бакаларды, олардын ургундарын дын көп өлтүрөдү.

Бу тас-бакаиың байдалы ожения Англія патсалыгында бек билгендер: бакша елери, буларды сатып алып бакшасының ишине, гүлдөр өсөтүн жылы үйлөргө отургузуп койады, сол үйлөрдү залалды курттардан тазартып турады.

Барлык байдалы кустар көбүнө агаш ишинде турады.

Сонуң үшүн бездерге агашты бек сактау керек. Агаш жок жерлерде агашты берү керек. Агаш жок жерлерде кус та болмайды, онда безге зыйанды жандыктар (еркиндеп) көбөйүп мыкты залал келтиреди. Агаштар бар жерлерде шегиртке, бөтен зыйанды уак жандыктар түптү болмайда. Енди без агашты жойгандансоң ол шегиртке көбөйө бастады.

Адамның наукастанган уакытта, доктыр болмаганда, истейтугун емдер турасында (первоначальная помощь въ несчастныхъ случаяхъ и при заболѣваніи людей).

Талып калу (обморокъ).

Кеи корукканда, бек куанганда, денесинөн көп кан акса, болмаса тумау ауруларынан талады. Кеи таларда йүели суркулдавады, көзү карайып басы айналады, колдары айактары муздайды, соңсоң есинен айрылып турун кулайды. Талганда кеи козгалалмай жатады, кай уакытта көзү көрөйдү. кулагы еситпейди, кой бир уакытта *еси бола* турсада, *козгалуга дәрмени болмайды.*

Талып жаткан кеиге янаидай емдер истемек керек: йүели сол талган конин сыртка шыгарып бир таза жерге шалкасынан салу керек. Басының астына иш нәрсе жастамаска керек. Айактарың басынан жогары жаткан жаксы болады. *Мунуг сөгуна болбоён, барлык* кейимдерин шешүге керек. Бугап талган кеи турмаса, каурсынмен калам менен танауларына кытыктау керек,

насыбай ійскетў керек. Суук сў бўрўкбн дб жаксы. Тыгган кси ойанса, кылдан тургузудыг кереги жок; кылдан тургузса, тагыда талып калар.

Шала блў турасында (обмираніе или ложная смерть).

Шала *блў турасында көп себептер бар: кси шала блбдў* сўга кетккн сонунда, асылганнынг сонунда, бўтен себептерденде болады. Шала блгбн кси көзб жўдб блгбн секилденип көрўнбдў, демин бек жай алады; ол ксининг блў тири екенин блў ўшўп ауызна каурсын, болмаса айна устау керек. Каурсын жалпылдаса, айна терлесе, тири болады. Деми белинбесе, жўрбтў сокпаса онда булай стў керек: кай колда болса, бир саусагын кендирмен катты бунау керек, осунуг сонунда саусагы көгбреб, тартып шыгару керек, жана орамалмен ону устап туруга керек. Екинши кси бас жагында туруп шыптагынан онда каны катпаганы, ксининг тири болганы. Бир жерин кесседе, болады: кан акса, ксининг тири болганы; блгбн ксиден кан шыкпайды. Осу жогарыда айткан заттарды истегеннен сонунан кси тўрбгелмесе, кудбр ўзўп тастамаска керек, неге десенгиз, кей уакытта кси шала блўп ўш, алты сагатган жатады екен.

Калай жазуы: аўели шала блгбн ксини таза жаман ійси жок жерге салу керек. Ол ксининг касында көп кымалудыг кереги жок, тек ўш тбрт ксилер болса жарайды. Жайлап жаткызу керек, жалангаштау керек, сонсонг тула бойун ысып окалау керек. Ысу керек бек катты колменен, жана бўтен заттарменен тула бойы жылыганша; тула бойун ысканда дем алгызуга трысу керек. Дем алдыру ўшўн мурнуна насыбай аттыру керек, болмаса танауи шбппен, каурсынсн кытыктау керек. Осунуг барлыгына дем алмаса, блай стў керек: шала

бөлбөн кеиии жерге арқасын жоғары қаратып жастықсыз салады; барлық кійімин шешуі керек, дем алатугун жерин жаппас үшүн аузын ашып тілін сыртқа қарай тартып шығару керек, жана орамалмен ону устап туруға керек. Екинши кеи бас жағына туруп шыпағынан жоғары жеринен устап жоғары қарай тартады. Сол уақытта кеуден үлкейуп ишине жаңа жақсы жел (ауа) кереди. Сонсоң сол кеи аурудың қолдарын кеин қарай тартып жандарына жабыстырады, сол уақытта үшүншү кеи ишин басып жел шығаруға себеб отеди. Ауру кеи ериксіз дем алады. Көкө шоин жоғарыда айтылған өзді істеу керек. Ол кеи дем алсада, ону тастауға керек емес, ысып окалау керек, насатырдан истеген суды искетуі керек. Жақсы дем ала бастаса, жылы жауп, жылы болмаса, арақ беруі керек, жа ысса шай беруі керек.

Ійс тиіу турасында (угаръ).

Ійс тиген кеини тезірек таза ійси жок жерге, болмаса далаға шығару керек, сонсоң басына, көкрегіне суук су куйу керек, мурнына насатырдан истеген суды искетуі, еки самайына сол сумен үйкеу керек, ону булайша ишкизуі керек: бір тас айак суға бес тамшы тамызып ійс тиген кеиніи аузына куйуға керек. Вул өзге ійс тиген кеи турмаса, йаки бөлбөн кеиге дем алдырған секілдендіріп. ону ериксіз дем алдыру керек.

Суға кетуі турасында (утопленіе).

Суға коткен кеини шайкауға кереги жок. Суға коткен кеи су жуткаиннан емес, дем алалмаганнан болуі, оныг үшүн ону ысса емес, суукта емес курғак жерге салуға керек, сыртқа шығарсада жақсы болады; аузына

мурнуна кирген кум, *ішін шарларды колмен болмаса* каламмен тазарту керек. Сонсоң ону өтөтінен салып мандайына устап карнын басу керек жуткан суға жылдамрак ағузу үшүн. Жана мурнуна, жуткуншагына түшкүртү үшүн, коску үшүн кытыктауга керек. Кси түшкүрсө су алды артынан бирдей кетеди.

Осу емдерди истеп болсансоң ксини шалкасынан салып бздүгүнөн дем алалмаса, шала бүгөн ксиге дем алдырган секилдендирип, дем алдыру керек.

Асылып бліў турасында (задушеніе отъ повѣшанія).

Асылган кси жылдам блмөйдү, ону уакытында ем келсе, бліўмнөн алып калуга болады: йүоли арканын (жебин) косў керек, арканды кескен уакытта, түсүп кетпес үшүн ксини сўйөп туруга керек, сонсоң ону жылдамрак шешиндрў керек, осунуң сонуна бетино су бўркў керек, басын жогарырак клып таза жаксы жерге салу керек. Осуган турмаса, онда талгаган ксиге истеген емдерди истемек керек.

Сокку (ударъ).

Сокку баска бек көп кан жыналса болады, кан көп семиз ксилердин басына жыналады. Сокку тиген ксини далага шыгарып кійимин шешип басын айак колун кармен, болмаса суук суга малган шөберекпен үйкөў керек. Кси тириле бастаса, сол сагатында ишин жиргизетин зят (емди) ишкизўге керек.

Кўн ату турасында (солнечный ударъ).

Кўн далада көп жўргөн, болмаса жалгыз жўргөн ксиге ыссы уакыттарда өтөдў. Ыссы өткөн ксининг йўоли басы ауырады, басы айналады, бек ыссы болады, онуң

күшү бтеди, жүрөгү айланды, тула бойы курусуп кси кулайды Ону күйөндө кси бир күнөн соң, болмаса екн күнөн соң блөдү.

Соккуга жығылған кеиге истеген екди бүгында истеу керек Сокку женил болса, кси жазылып кетеди, сокку ауру болса, кси бутул бүрүнше жарты акылды болады.

Найзагай согу турасында (пораженіе молніей).

Найзагай соккан кси талып жатса, онда блай өтү керек: ону шешиндрип тула бойун карау керек: күйгөн жери болса, кар болмаса суук суга малған шөберек басу керек. Сонсоң ол ксини су шөберекке орамак керек. Мунуң сонунда насатырдан истеген суды ыскотү керек. Күн күркрүп найзагай жалтылдап турған уакытта бійик агаштың касында, үлкөн томардан истеген заттың касында турмакка керек. Үлкөн темир найзагайды тартып тур.

Күйүк турасында (ожогъ).

Күйүк женил де аур да болады. Женил күйүк болса, ксиниң күйгөн жери кызарып турады, аур болса, өтпөн терининг арасы ояуланып бек катты турады. Күйүктүң каттысынан кси блөдү. Женил күйүк болса, суук су, картоп, ун ем болады. Женил күйүк жылдам жазылады. Аур күйүк болса, сумен содыны *(сода)* аралаштрып жазуга керек. Бир тас-айак суга касык жарым соды салып, сонумен жазу керек. Су еркелсе, онда инемен өптөп жарып суун төгү керек. Жаргансоң сол жерин майлаган шөберекпен байлауга керек, сонсоң күндө майлап туруга керек. Күйүк бек аур болса, онда ксиниң үстүнөн кійимин жайлап шешип алуга керек; катқан жери болса,

жибатуге керек Колу, болмаса айагы куйсо, онда сау. сактарын арасына майга малып шоберек салуга керек, сонда жылдам жазылады.

Домбугу турасында (обмороженіе).

Кенинг бети, кулагы домбуга бастаса, ол уакатта бек катты окалау керек, каны жангадан тамырларга жугуру ушун. Етпен терининг арасында, су шыга бастаса онда инемин жару керек, сонсон жазылганша майлы шоберекпен байлауга керек.

Кату турасында (замерзаніе).

Катkан кенни жайлап от жакпаган, жа болмаса сарайга киргизу керек, ол кенни бек жай кошеру керек, неге десенгиз колу, айагы, муруну, кездору сынып кетер. Сонсон шешиндирип тула бойун, бетин багб кармен сыпау керек—ауели жайлап, сонунан катырак. Денеси жомсаган сон ону жылы уйгб киргизу керек. Бул жерде шекпен уйкбу керек, жана насатырдан истеген суды искету керек, муруна кытыктауга керек. Кси тирияе бастаса, жылы жуп суук су ишкезу керек, онансон шай ишкезсе де болады.

Жаракаттану турасында (ушибы).

Жаракаттанудан кси талады, онун ушун ауели ол кенинг еси бар мекен жок екен карауга керек. Еси жок болса, еснн киргизу керек. Еси кирумснен ол кенни шешиндирип кай жери аурган, кай жери сынган, кай жери шыккан екен карауга керек. Аурган жерге коргасынның суына малган шоберек басса жаксы болады. Аурган жер жаракаттанса, ол жерди жуп бутун жока шоберекпен жабу керек: шоберек жок болса кбк жапиракпен жабу керек, ауели жапиракты жуп туруп. Жараны жаппаса

аскынып кетеди. Кеи бир жерине ине жеиеи, болмаса бьа меиеи тесии тесии алса, ол жерди канды сыгу керек, сонсоиг жуу керек, онаи баска биттай жара улугуп бек жаман болуп кетеди. Бир жериие шуғор көргөи кеи ол шуғорды алып тастаса керек; алып тастамаса, орну ерииден кетеди. Етпеи горшиит арасында инениит ушу сыиып калса, онда кеи доктырга бару керек, онаи баска бау алалмас.

Кан агу турасында (кровотечеиіе изъ раиъ).

Кан тек жарадан шыкса, ол ш1 йәрсе емес, шубруп акса, ол бек жаман; ұлкөи тамырдан биреуи кесилген болады. Онда жылдамрак ем истеу керек, онаи баска әр уакытта кеи өлөды. Ұлкөи жараларда канды тыйуга трысу керек Кан шыга бастаса, жылдамрак суук су-меи жуып туруп жараиыг аузына ашу тас сууна малган шөберек койуп катты байлап тастау керек. Сонда кан токтайды. Кан шубруп аккан уакытта булай тыйады: кан (шубруп аккан уакытта) айактан, болмаса колдан акса, жогары көтерип туру керек. Колдан акса шынтактан жогарырак ауруганына карамай, катты тангу керек. Айактан акса тезеден жогарырак тангу керек. Тануды жарты сагат, бир сагат койу керек, сонсоиг опу алуга керек. Кан ага бастаса, онда тагы кан тыйылганша тангу керек болады. Жараны кумбен, жұнмеи, болмаса сыйыр маимеи -майламаска керек. Ол таза емес, жара иринден аура бастайды.

Тамактан аккан кан турасында (кровотечеиіе изъ горла).

Кан шеходка болган кеиииг шыгады, болмаса бөтеи бир ауру пайда болган кеиииг тамагынаи шыгады

Кан тамактан тек түкрүкпен араласс түссө, онда тыйу кереги жок, бәү жазылады. Тамактан бир кашыктай кан акса, онда жылдам ол канды тыйу керек. Тамагында бир кашыктай кан түсөтүн кенин басымен көүдесин жогары кылып, айлагын төмен кылып жаткызу керек. Сонсоң тамагына, көкрегине муз, болмаса суук суга малган шөберек басу керек. Мундай ауру кенге тыныш берү керек. Ол кенинг өзүн сөйлөүгө буйру керек емес. Сонсоң тузду суды бир тас айак суук суга бир шай кашык туз салып ишкизү керек.

Мурунан кан агу турасында (кровотеченіе изъ носа).

Кан ауру ёлсиз кенинг мурунан акса, онда карауга керек, онуң үшүн жйе-жан агу кенинг ёлин азайтады. Онда кенлерди булай жазуга керек: мурну канаган кенни сыртка шыгару керек. жа болмаса мурнына мангдаина суук суга малган шөберекти басу керек.

Кышыма турасында (чесотка).

Кышыма таза жүрмөгөн кенлерде болады, ёирек жуунган, кийимин таза кіймеген кенлерде болады. Бир кеи кышыма болса, ол кенден, сактанып абайлап жүрмөсө, журттуң бәрине жугады. Кышыма болган кенинг ёүели саусактарың арасы кышыйды, сонсоң тула бойы кышый бастайды. Бул кышыманы ёүели колдан бастап жазу дурус. Кол жазылгансоң тула бойын жазу керек. Ону булай жазу керек: бир кашык сыйыр майын алып, сонсоң оки кашык карамай оки кашык күкүрт алып буларың бәрин араластрып жуу керек, сонсоң тагы үш күн майлап жуу керек. Бул кышыма болса, кетер. Мунуң сонунан барлык денесин майлауга керек.

Иш ауру тиген кенни жылы жерде устауга керек. Женгил ас берү керек: сүт, жуурткa, сорпа реүштилер. Әүелки күнү ишин өткүәбтүн ват ишкизү керек: кендирмай, агаш май секилдерди; ол майды күнөнө үш касык берү керек ас ишстин касык бен, балл болса шай касыкпен берү дурус. Иш ауру болган кенниң ишин тағып койу дурус.

Көшпели калыкты баскарып туру турасында (управленіе кочевого населенія—изъ степного положенія 25 марта 1891 г.).

55. Әр үездеге көшпели калык болус кол астына бөлүнөдү, болус кол асты аулнайга бөлүнөдү.

56. Әр бир болустагы, аулнай кол астындагы үй елеринин кисабы, турган жайына гарай (жер-сууна гарай), Областной Правленіенин локсаты мен тағайын болады, бир-ак шамасы болус кол-асты еки мың үйдөн, аулнай кол-асты еки жүз үйдөн аспаса керек

Косумчасы: Әр бир көшпели казак бағүнүп кійна үйү жа земленкеси, жа агаш үйү болса, үй еси (кибиткоплатѣлецъ) деп саналады.

57. Турган жайына гарай болус кол асты катар жерлес, сулас, кыстаулас жаткан бир нөше аулнай кол астарынан турады.

58. Катар жаткан жерлес-кыстаулас үйлөр аулнай кол-асты болуп табылса керек.

59. Бир аулнайдагы үй елеринин екиши бир аулнайдың жеринө (кол астына) киремдеү, аулдары бир үш кол астында болса, үездың (үездный начальниктың) локсаты мен болады, шыгатын ауы бир үездө болуп,

киремдеген ауыл екинши бир уѣз кол астында болса, онда еки уѣздин локсаты мен болады. Бир аулнайдан екинши бир ауыл шыкканда еки жактанда приговоръ болса керек: шыгатын аулнай кол астынан увольнительный приговоръ алады, киремдеген аул кол—астынан приемный приговоръ алса керек. Ол кеткен ўйлордўн сборы баска казнанын алык—салыктарынын аурмалыгы локсат берип жиберўнш аулнай кол астына тёсее керек, екинши бир киеге тўзўп кайта есеп естегенше. Ол кеткен—кирген ўйлордўн турасында уѣздный начальниклер областное правленіеге билдирип турады

60. Бир аулнай кол—астынын бир болустан екинши бир болустын кол астына киреў областное правленіенин локсаты мен болады.

61. Бир уѣздин казактары екинши бир уѣздын кол—астына жайлап жа кыстап барганда, жа бётен уѣзге караган жерлерди басып ётўп бара йатканда жанжалдары болуп баска дауы болуп сол жердеги йкимдердин тёртибине караса керек, бир—ак казнанын сбор, алык—салыктарын ёз уѣздне, ёз йкимдерине тёлеее керек. Йким адамдар кёшўп жўргён уакытындада ёз кызмет орындарында турса керек. Ёз уѣз кол—астынан шыгып бётен бир уѣздин жерине кёшкен уакытларында болус жа аулнайлар уѣзнен ашык кат алса керек, кёшкен ўйлорёнён кисабына шенп жаздырып. Бётен уѣздин жа облестын кол астына жайлауга жа кыстауга кёшўп келгенде ол жердин йкимине барып мйлим болуп уѣзнен алган ашык катын да мйлимдесе керек.

62. Болус кол—астын волостной управителдер баскарып турады, аулнай кол—астын аулный старшиналйр баскарып турады.

68. **Волостной управителлер, старшиналар халықтың қалауымен сайланып үш жылда алмасып тұрады.**

Қосымшасы: Внутренних Дѣлъ Министерге Уралъ Тургай областарында, Степной генералъ-губернаторга Акмола, Семей, Жети-су областарындада кей бир керекти уақытларда ықтияр береледи болустарды сайлаусыз қойдуруға.

64. Болустукка жаңа аулыйлыкка сайлануға әр бир болус жа аулнай қол астына қарағап үй оси адамдарға болады, *бир—ақ ол адамдар тергеуде болып бир* жетиден артық лабақтыда отурмаса, отуз теңкодан артық штраф төлеген болмаса, жаңа тергеу текеруінде бос болса, жасы жіирма бестен кем болмаса.

65. Аулнай қол—астың жыйлып әр бир елуў үйдің бир адамды выборный сайлайды; ол выборныйлар болус қол—астындағылары бәри жыналып болусту сайласа керек.

Қосымшасы: аулнай қол-астың елуў үйгө бөлгөндө калған үйлөрүў жіирма бестен кем болмаса онда тағы ол үйлөргө бир выборный сайлаиса керек.

66. *Болус сайлайтын выборныйларды әр бир аулнай қол—астындағы үй елери жыналысып көбүнүң қалауымен қойса керек. бир—ақ сайлауға жыналған адамдар аулнай қол астының жартысынан кем болмасын.*

67. Болус қол—астындағы выборныйларды кай уақытта, кай жерге жынауы уәлдиг еркинде.

68. Болус қол—астындағы выборныйлардың іс қылуына үш бөлүнүнүң екі бөлүмүнен кем жыналмаса керек.

69. **Болус қол—астының выборныйлары екі адам сайласа керек: бирин болустукка, жаңа бирин оған кандидатка. Вул қалаған адамдарды уәздный начальникдер**

олардың турасында бәүңүң ойлаганын айтып военный губернаторга тагайын кылуга көрсетсе керек.

70. Военный губернатордың еркиндэ ол сайланган адамдарды тагайын кылам деседе, калдырам деседе. Сайлауды тагайын кылмаганда губернаторь жангадан сайлау кылдырады жа болмаса болусту жана онуң кандидатын бәүңүң калаумен койады.

71. Волост кол астындагы выборныйлар бәри косулун болус сайламастан бурун волостной управителдерге жалованья кессе керек, болус кол астының үйңүң көптүгүнө жана аукатына гарай, шамасы үш жүз тенкеден бастап бес жүз тенкеге шеин; жангата песир жана разсыйнайларга как кессе керек жылына үш жүздөн төрт жүзгө шеин.

Косумшасы: волостной управителдердинг песирлери уѣздный начальниктинг тагайындау мен койулса керек.

72. Волостной съѣздинг болуска, песирге, шабарга как (жалованья) кескен турасында жасаган приговорларын уѣздный начальниктер тагайын отүге областное правленіеге жибереди.

73. Аулнай старшиналарды, жана олардга кандидаттуты аулнай кол-асты жыйын көбөңүң калаумон сайласа керек, бир-ак аульный кол-астынан үй басынан жыналган адамдар бәрининг жартысынан кем болмаса керек.

74. Аулнай старшиналарды жана олардың кандидатларын уѣздный начальникь тагайындаса керек.

75. Аулнайларга жалованьяны аулнай кол-астынан үй басынан аулнай сайлауга жыйылган көп адамдар кесип салса керек, аулнай кол-астының үйңүң көптүгүнө, аукатына гарай, шамасы жылына екө жүз тенкеден көп болмаса керек. Бул турасында жыйылган көптүң

жасаган приговорын уѣздный начальникдиң тагайындауна тапсырылса керек.

76. Волостной жана аулнай съѣздиң волостной управителге, аулнай старшиналарга, несиреге жана шабарга кесиң салган жалованье баска казнаның алық-салықтарымен раскладка боинша бәри бериге жыналып уѣздное казначействага тапсырылса керек, онан уѣздиң управленіенің бүйругу боинша областное правленіенің көрсеткен жөнүмен коскан уакытында жогарыдагы айтылган әким адамдарга кескен тійисти жалованье берилеп турса керек.

77. Волостной управителдерге жана аулнай старшиналарга әр кайсысына кизмет еткен козгеринде тагынып жүрөтүн әр түрлү знактар бериледи, жана булардың әр кайсысына бз жазган ис кагаздарына басатын казналык мөр бериледи, ол мөрдү басып жана жазу билгендер кол койсада керек.

Косумчасы: знактар жана мөрлөр әүел истелгенде калыктан жыйган акшага истелю керек.

78. Волостной управителдер, аулнай старшиналар, волостной жана аулнай съѣздиң, булардың әр кайсысының кизметтери миндеттери истери Россія уак каллардың калыктарын бійлеп туру үшүн шыккан низамда жана түмөндөгү 79-85-нши статьялларда айтылады.

79. Волостной управителдердиң миндетти жумустары: улуктардың бүйруктарын жана ведьлардың бөтендерин орнуна уакыты мен келтрип туру, аулнай съѣздерде аулнай жана оган кандилат сайлаган келде бисында болуп ретине карап туру, бир-як сайлауга араласпай; аулнай кол-астындагы үй елерининг опискасын түзөттүрүп орундау, кол-астын-

дағы халықтың қосулған-кемегонин, жана казинаның алық-салығының уақытымен жынап тапсырып туру, жанаға ин кім қосларан артық салық жынамасын, соларға бас көз болуп туру керек.

80. Волостной съѣздинг кизметі: болус кол астындағы бійлерди сайлау жана алық-салықты ауыл-аулдарға таратып салу

81. Аулнай старшинаның кизметі: аулнай кол-астын жийын волостной выборныйларды сайлау жана ол сайлауда ин бир сөз қоспай баюы-қасында ғана болуп ретсіздік истетпей туру, өз кол-астындағы уйлөрдүң сбор (алық-салықтарын) уақытымен жынап, қолдарына тійісті квитансіялерін берін, жийған акшасын уақытымен волостной управителю тапсыру.

82. Волостной управителдинг, аулнай старшиналардың кол-астынан тійіссіз акша-мал бідіргөбідірбідө мунуң туралысында жәбір елері уѣздный начальникко арыз береді.

83. Волостной управитель, аулнай старшина бұйнө тійісті тапсырған кизметтерін орундайалмаса, жа болмаса законсыз истер қылса, булардың әр қайсылары орундарынан түсөдү, болус военный губернаторъ буйругы менен, аулнайлар уѣздный начальникъ буйругы менен түсөдү. Жөнүнө гарай уѣздный начальникъ уақытынша болусту орунан түсөрүгө иктіары бар, бирак кедертпей сол сагатта мунуң туралысын военный губернаторга жазып билдереө керек.

84. Болустар, аулнайлар, болус песирлері кизмет боинша законсыз истеген зор истері болса, областной правленіенинг буйругу менен содка бериледі.

85. Жеңіл желпе жазалары болса, болус, аулнайлар уѣздный начальниклерден жазалынса керек: бкүт,

катты сөздөр, ол бес тоғызға дейін ақшалай штраф тартғызып, ал жеті күнгө дейін лабақтыға отырғызу сөзілді. Мундай алынған штраф ақшалар облыстардағы жазалы адамдарды отырғызатын орындарды түзөй тұрғызу үшін жыналған сомаға қосылады.

86. Қазіргі жақсы орындап істеп тұрған қазақтарға ақша, қымбат басты шапан, шекпен сөзілді наградтар берілсе керек. Акмола, Жети су, Семей областарында генерал—губернатордың қалаумен, бұлөө айрықша осындайға жиборген сомадан, Торғай Уралъ областардында Внутреннихъ Дѣлъ Министердың қаралумен

Қазақтардың дін турасындағы қаралуу.

97. Қазақтарға көмпели көпшейтин болсун болуе кол-астына бір молда устау локсат беріледі.

98. Мундай молдалыкка халық ол ортасынан қалаған адамын сайлап алады. Буларды тағайындап жаңа орнуан қалдырып алмастыру военный губернаторга тійісті.

99. Мешет салу Акмола, Жети су, Семей областарында генералъ-губернатордың буйругу мен болса керек. Торғай, Уралъ областарында Внутреннихъ Дѣлъ Министердің локсаты мен болса керек. Мешеттердің жаңа мешет қасындағы школдардың раскоты халықтың ол устүнөн болса керек, бір-ақ ол иктіар мен раскотына жыналған ақшаны бермейміз дегөн болса, адамдардан зорлап иктіарсыз ақша алуға локсат жок.

100. Мешет-медресеге Кудай үшүн қыл жер бөлөстап берўге болмайды.

Раздѣлъ третій.

Кѳчмели калыктыҥ жерлериниҥ реги

119. Кѳчмели калыктыҥ жайлау кыстау жерлери, жана бул жерлерде бсб тугун агаштар (гражданскій законныҥ 387 статьясы боинша) казналыи болады.

120. Кѳчмели калыктыҥ жайлау кыстау жерлери калыктыҥ ѣдети боинша жана осу закон боинша, онуи *байдаланууна* уакыт кесепӧ *бериледи.*

Косумчасы: 1. Кѳчмели калыктыҥ байдалапатын жерлиринен артык тыкары жерлер бола калса, бул жерлер Министерства Государственныхъ Имуществъ карауна кирсе керек.

2. Оренбургскій ново-либія районыҥ караган казак орус жериндс сыйсып отурган казактарга жер берилсе керек. 23-нщы майда 1878 жылдагы патсаныи тагайындаган государственный совѣттиҥ буйругу боинша (законныҥ 58551 номре боинша).

121. Кѳчмели калыктыҥ байдаланууна берилген жерлер кыстауга, жайлауга егиндикке бѳлўнѳдў.

122. Кыстаулык, егиндик жерлери ѳр бир болус аулнай кол-астындагы общественныҥ косимсиз уакытка шоин байдаланууна бериледи турганы менен ѣдет боинша; *дау жанжал бола калса, онда жер ѳр кимниҥ* малына, керегине гарай берилсе керек.

123. Бир уѣз кол-астындагы болустардыҥ жер даулары битерўге губернатордыҥ калаумен особый съѣздер болады. Еки жа ўш уѣздеге болус кол-астарыныи жер даулары *битеретин съѣзд* еки жа ўш жактагы ѳкимдердиҥ калаумен корулса керек. Уѣздный начальник жа губернатордыҥ шыгарган чиновнига бас болуп коруватын съѣздерге ѳр болус кол астыныи аксакалдар

калаң шығарған ұйғ жақсы выборныйлар келсе керек. Бұл съездің жасаған приговорлері областное правленияның тағайын киілуін жіберелсе керек. Областное правленіе ол приговордерін бағидағу бағ алдына жасаған бөлек кнегеге жазса керек.

124. Бір болыстың қол-астындағы аулнай қол-астыларының жер даулары болуо съезмен битерелсе керек: бір аулнай қол-астындағы бір неше ұйдың жер даулары аулнай қол-астының съезмен битерелсе керек.

125. Әр бір ұй еси көшполи қазақтар бағнө тійісті берілген жерине қыстау салып, егін, тал бақша өстіруў, егін егуў локсат. Сол жұрт салып, мекен етіп, егін екпей, бақша отургузған жерлері калыбымен әкелен балаларына қалдырылуында локсат, жөрі істон асып, қыстау, қоралары, ағаштары бузулмай турса. Ол салған ұй-қоралар жөнеп істоп салуменен бағ байдасына қалады. Бөтен обществаның жа жұртың адамдары ұй салып мекен ете алса, олардың салған ұйлөрүдө корысымен көшерелсе керек.

126 Әр бір ұй есіне берілетін жерлер қимге қашна берілуў белгілі болғанша осу күнө байдалғаны отырған қыстаулық жерлерін общество болуп орустарға ақын алып арендаға беруў локсат егін егін, жөрмең, завот, фабрика секілділер салууно, бір-аз отуз жылға шейін ғана. Бұл берілетін жерлер волостной съездің приговорлерімен берілсе керек, ол приговорлерді областное правленіе тағайындайды.

Ескертпесі: ол приговорлерді, сол жерлерді арендаға берғендегі алатын ақшаны обществаның қандай керекті байдасына жаратылатынын анғаш жазса керек.

127. Жайлаулық жерлері (121 статьяда айтылған)

казактардың бурунгу адети боинша әр кайсыларының бадөрөңүң байдасына калады.

128. Кыстаулардагы жайлаулардагы жерлердин, обществаның бирлесеу менен, егиндик шпендик участка тағайынланады. Ол араларындагы жерлерди бас-басына бөлүсүп алу обществаның адети боинша бадөрөңүң бирлесеу менен келесүүмен болса керек. Егиндик жерге салган салыктары сол салушының өзүнө тийисти болса керек, кыстаулык жерге салган мекен секилди, (онуң жаында жогарыда 125 статьяда айтылган).

129. Казактардың кыстаундагы, егиндик жерлериндеги алтын, күмүс, мыс, темир, бөтөн заттар бар тау тасты жерлер талапкер казууларга арендага берилгенде кесиптин мен жер еси обществаның келесүүмен болса керек. Жайлаулык жердеги тау тасты жерлер казнаның башка бос жерлер секилди законның боинша берилсе керек.

130. Көшпели калыктың бағдаланып турган жерлери менен мал айдап өтпөк үшүн закон боинша дурустап жолдар ачылганга малменен косип кылатугун адамдар бул жерлер аркылы малдарын акысыз айдап өтүп жүрөдү; малдары кыстауларга, егиндерге, шпендерге зиян келтирсе мал еси келтерген залалын төлейди.

136. Россіяның кол астына карамаган адамдарга жана барып Христосъ (орус) динде болмаганга бөтөн диндеги адамдарга областардга жер сатып алып еленүге локсат жок, тек областардың бурунан турган өз калкы Христосъ динде болмасада жер сатып алып еленүге болады.

ажеп тăр (бир кӳйдӧ болмас), 16—19 жел, 20-суук, 28 булт, 27 кар, суук жана айаз.

Кут (февраль): 1 *катты айаз*, 4 *азрак жел*, 7 ауа дымкыл, 12 *тӳнӧрӳнкӳ* (булттуу), 17-*бир калыпта емес*, 18-жел, 24 тӳнӧрӳнкӳ, жана суук, 25-27 жел, жангыр жана акрында анзанак.

Камал (мартъ), 1 кургак, 5 суук, 10 жылы, 15—16 ериди, 18—20 жангыр, 21-сӳйкӳмдӳ жел, 23-айаз, 25 ызгырык, *жана жел акрына шеин*.

Сăр (апрѣль): 1 *жауун-шаап*, суук, 3—6 *ашык жана* суук, 7—10 тӳрлӳ-нӧнкрӧп турар, 17-кайлы, 27 булт жана бир жӧндӳ (калыпты) болуп жолдуз битер.

Зауза (май): 1 бир кӳйдӧ емес, 7 суук жана жел 13 жылы, жангыр, 16-суук жана колайсыз, 23-ыссы жана катты кӳн кӳркрӧӳ, 25 кургак, 29 даул, жана кӳн, кӳркрӧӳ.

Сарыатан (июнь): 1 жангыр жана булттуу кӳн, 6—8 ортакы (шамалы), 12 жылы жана жангыр, 18 тӳрлӳнӧнкӳ, жана жангыр, суук жели жок, 20 ажеп тăр жана суук, 22 жангыр, 23 жангырлар, акрында жайлы.

Асен (июль): 1 жаксы, 9-жангыр жана салкын, 15-ыссы, 17 жангыр, 20 ашык, 24 жел, акрында булттуу болар.

Сӳмбăл (августъ): 1 жангырга мензейли жана тымык, 6-булт (ажеп тăр), 10 тӳрлӳнӧнкӳ, 15-17 жайсыз жана кӳн кӳркрӧӳ, 20-булт, сонсон жайлы болар, 24 суук, 29 жел жана тӳнӧрӳнкӳ (булт).

Мизан (сентябрь): 1—8 кӳн батыстан жел, 9 бир калыпта болмас 11—12 катты жангыр, 13 суук жел, 25 катты жел акрына шеин.

Акран (октябрь): 1 суук, *шык-шылау жана жагымсыз*, 8 жангыр, 10 ашык (жалтыр), 15-*жылы*, 17 *бир кӳйдӧ емес*, 18 *тӳнӧрӳнкӳ*, 19—21 *пыпрак жана суук жел*, 25 *жана онуң сонгында жел*.

Каус (ноябрь): 1 *тӳнӧрӳнкӳ* (булт) *жана пыпрак*, балшык, 4 желмен жангыр, 8 суук, жана шык-шылау, 10—11 суук, 12 *тӳнӧрӳнкӳ жана бир калыпта турмас*, 21 жангыр, 24 жылы, 29 кар.

Жедди (декабрь): 1 кар, жангыр, 8 тымык жана суук, 10 жылымык, 12-жел, 17 *тӳнӧрӳнкӳ* (булт), сонсон ашык (кӳн шуак), желмен жангыр, 21 бир калыпта емес, 28 жаксы (жайлы), 29 кар жана кӳн батыстан жел.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілқасымов Б. XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. –Алматы: Ғылым, 1982. –224 б.

2. Уәлиұлы Н. Қазақ тілі қандай тіл? // «Тілтаным», 2004. №3. –156-163 б.

3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. –М., 1962.

4. Тенишев Э.Р. О периодизации истории башкирского литературного языка. // Ядкар. – 2006. № 2. –С. 75-79

5. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. –Алматы: Қазақ университеті, 1992. –248 б.

6. Айдаров Ғ., Құрышжанов Є., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 273 б.

7. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Л.: Наука, 1970. –240 с.

8. Сабыр. М. Орта түркі тілі мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. –316 б.

9. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. –Москва, 1960. –371 с.

10. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –Москва: Наука, 1988. –207 с.

11. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. –М.: Наука, 1975, -386 с.

12. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальная развитие языка. –М.: Наука,1963. –94 с.

13. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. –М.: Просвещение, 1977. –222 с.

14. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. -Алматы: Ғылым, 1999. -531-534 б.

15. Ерғазиева Н. Формирование и развитие официально-деловой речи в казахском языке. Автореф. дис. канд. -Алматы, 1972. -29 с.

16. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. -Алматы: Ғылым, 1965. -187 б.

17. Әбілқасымов Б., Мажитаева Ш. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XX ғ.ғ.) –Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2009. -242 б.

18. Сыздықова Р. XVIII-XIX ғ. ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. -Алматы: Мектеп, 1984. -248 б.

19. Сұбханбердина Ү., Дәуітов С. Айқап. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. –368 б.

20. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. –Алма-Ата: КазГосИзд-во, 1959. ч 1. –452 б.

21. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. (Лексика, фонетика). –Алматы: ҚазмемОПБ, 1962. –316 б.

22. Хасанова С. Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі. –Алматы: Мектеп, 1972. –132 б.

23. Кожина М. И. Стилистика русского языка. Учебник для студентов пед. институтов по спец. №2101. -М. : Просвещение, 1983, -223 с.

24. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. -М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. -255 с.

25. Кожина М. Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. -Пермь, 1966. -210 с.

26. Кожина М. Н. К основаниям функциональной стилистики. -Пермь, 1968. -249 с.

27. Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях (к постановке проблемы). -М. : Наука, 1977. -167 с.

28. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. -М. : Рольф, 2001. -448 с.

29. Брандес М.П., Провоторов В.И. Предпереводческий анализ текста (для институтов и факультетов иностранных языков). -Курск: РОСИ, 1999. -224 с.

30. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка, -М.:Лит.на ин.яз., 1958. -459 с.

31. Наер В.Л. К описанию функционально-стилевой

системы современного английского языка. Вопросы дифференциации и интеграции // Лингвистические особенности научно-технического текста. -М., 1981, С. 7-11.

32. Словарь по языкознанию. Под общей редакцией проф. Э.Д.Сулейменовой. -Алматы: Ғылым, 1998. -544 с.

33. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сборник документов и материалов. -Алматы: Изд-во АН РК, 1961. -740 с.

34. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. -Алматы: Наука, 1964. -572 с.

35. Вяткин М.П. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). -М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1940. Т. 4. -543 с.

36. Вяткин М.П. Материалы по истории Казахской ССР (1741-1751 гг.). -Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1948. Т. 2. ч. 2. -456 с.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ *3*

I ТАРАУ. ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІ 7
1.1 Ескі қазақ жазба тілі туралы түсінік..... 7
1.2 Ортатүркі және ескі қазақ жазба тілінің сабақтастығы..... 14
1.3 XVIII-XIX ғасырлардағы ескі қазақ жазба тілінің функционалдық стилдері..... 25
1.4 XVIII-XIX ғасырлардағы ресми стилдің ішкі тармақтары..... 36

II ТАРАУ. XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖАЗБА НҰСҚАЛАР РЕСМИ-ІС ҚАҒАЗ ҮЛГІЛЕРІ..... **43**
1732 жылы Әбілхайыр ханның патша атына Тавкелев арқылы жолдаған хаты..... 43
1742 жылы Әбілхайыр ханның Елизавета атына жолдаған хаты..... 45
1745 жылы Абылай сұлтанның Сібір губернаторы Сухаревқа жазған хаты..... 50
1748 жылы кіші және орта жүз старшиналарының Нұралыны хан сайлау үшін патша атына жазған өтініші..... 51
1785 жылы Нұралы ханның О.А.Игельстромға өзіне бағынбаған елдің наразылығын басу үшін әскер шақырған хаты 54
1793 жылы Тіленші Бөкенбай ұлының Шерғазы сұлтанға жіберген мәлімдемесі..... 57
1785 жылы кіші жүз старшиналары мен ақсақалдарының Абылхайыр балаларын хандықтан аластатуын сұрап П.Екатеринаға жазған өтініші..... 67
1787 жылы 4 тамызда Ералы сұлтанның Нұралы хан мен Айшуақ сұлтанды тұтқыннан босатуын сұрап полковник Д.А.Гранкинге жазған өтініші 71
1790 жылы Орал казак әскерінің атаманы Д.Дансков пен Сібір және Уфа өлкесінің губернаторы А.А.Пеутлинді орнынан алуын сұрап А.А.Безбородкоға Қара Көбек би мен Шұбар бидің жазған хаты..... 77

1790 жылы атаман Донсковтың жөнсіз қылықтары жайлы Сырым Датовтың II Екатеринаға жолдаған шағымы 81
1794 жылы кіші жүз сұлтандары мен старшиналарының хан сайлауға рұхсат сұрап II Екатеринаға жолдаған өтініші 83
1803 жылы Айшуақ сұлтанның ішкі істер министрі В.П.Кочубейге жазған хаты 96
1803 жылы кіші жүз сұлтандары мен старшиналарының қабылдаған анты 98
1808 жылы Қаратай ханның Орынбор шекара комиссиясына жолдаған арызы 111
1808 жылы Оренбург комендантының Орал өзенінің батыс бетіне өткен адамдарға берген рұхсат қағазы 115
1821 жылы 5 тамызда Шерғазы ханның Орал маңындағы далаға Бөкей Ордасы сұлтандарының көшуіне рұқсат сұрап К.В.Нессельродке жазған хаты 117
1835 жылы Қарабай ұлының шекара комиссиясының бастығы генерал Минске жолдаған арызы 119
1852 жылы Орынбор шекара комиссиясының жергілікті әкімшілік орындарына жолдаған нұсқауы 122
1879 жылы Самара губернаторының мұсылман елдерінің волостной старшиналарына арнаған циркуляры 124
1890 жылы Дала генерал губернаторы фон Таубенің қыр облыстарының басқарушыларына арнаған жарлығы 128
Атамұрат Оразмұхаммедтің хаты 130
1885 жылы Абай Құнанбайұлының қатысуымен Қарамола съезінде жасалған ережелер 133
1898 жылы Орынборда жарық көрген «Қазақ календарындағы» рәсми стиль үлгілері 181

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ НҰСҚАЛАР 194
1839 жылы Махамбет Өтемісұлының кіші жүз батырларына Хиуадан жазған сәлем хаты 194
1845 жылы сұлтан Т.Саматовтың Н.И.Ильминскийге жазған хаты 196
1859 жылы Ақмешіттегі тілмаш Шаһмардан Көшербаевтың Н.И.Ильминскийге жазған хаты 198
1859 жылы Н.И.Ильминскийдің Ақмешіттегі оқытушы Самреке дегенге жазған хаты 204

1860 жылы 6 июльде Шыңғыс Уәлихановтың баласы Шоқанға жазған хаты 209
1860 жылы 9 августа Шоқанның әкесі Шыңғысқа жазған екінші хаты 214
1883 жылы Ыбырай Алтынсариннің Баядил Кейкинге жазған хаты 218

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР 220
Нелікден дүниеде жел болады. Түркістан уалаяты, 1872. №20....220
Нелікден асмандан қызыл болұб көк болыб және һәртүрлі болыб жамғыр жауады....220
Түркістан уалаяты, 1872. №20 Һәр түрлі хабарлар. Дала уалаяты, 1894. №34....221
Жеті еріншек сарт. Дала уалаяты, 1894. №34....224
Бақсылар, дуаналар. Дала уалаяты, 1894. №36. 230
Оқу, жазу адамға көп пайдалы. Түркістан уалаяты, 1876. №3....239
Қазақ тілінче жазу турадан. Дала уалаяты, 1896. №31....241

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ҮЛГІСІ 243
1881 жылы Қазанда басылып шыққан «Бозиігіт» қиссасынан үзінді 243

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ӘДЕБИЕТ НҰСҚАЛАРЫ 265
Тағбир нама. Қазан, 1895....265
Қазақ календары. Орынбор, 1898....280

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР 354

Жауапты редакторы:
ф.ғ.д., профессор М.Малбақов

Корректоры: Феруза Баубекқызы
Безендірген: Марал Нұртайқызы

Басуға 28.12.2012 қол қойылды.
Қаріп түрі Times New Roman. Қалыбы 84/108/16.
Таралымы 500. Кітап «Шапағат-Нұр» баспаханасында басылды.
Баспахананың мекен жайы:
Алматы қаласы, Семиречная көшесі 9а.

Индексі: 000518;
Тел: (8-72-72)-90-83-54,;
Факс: 2-97-69-19;
Моб: 8-777-212-36-03.